

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Διεπιστημονικών Προσεγγίσεων στις Ιστορικές, Αρχαιολογικές
και Ανθρωπολογικές Σπουδές

Τρις Κράλλη

**Χώροι κοινοτικού χαρακτήρα των Κυκλάδων.
Από τους γεωμετρικούς στους ρωμαϊκούς χρόνους**

Μεταπτυχιακή Εργασία

Α΄ Επιβλέπων καθηγητής: Α. Μαζαράκης Αιινάν
Β΄ Επιβλέπων καθηγητής: Α. Γούναρης

Βόλος 2010

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	5
I. Κατάλογος Θέσεων.....	7
Αμοργός.....	7
Αιγιάλη.....	7
Αρκεσίνη.....	8
Μινώα.....	9
Κάτω Πόλη.....	10
Ο Λιμήν.....	12
Άνδρος.....	14
Ζαγορά Άνδρου.....	15
Συγκρότημα H19, H21-23, H28-29	15
H19.....	15
H21.....	16
H22.....	17
H23.....	18
H28.....	19
H29.....	19
Χώρος Ιερού Αθηνάς και σχέση με συγκρότημα H19.....	20
Υψηλή Άνδρου.....	22
Παλαιόπολη Άνδρου.....	24
Δονούσα. ΒαθύΛιμενάρι.....	30
Θήρα	32
Τοπογραφικά.....	33
Η Αγορά.....	33
Η Βασιλική στοά.....	34
Ο «Δρύφακτος».....	36
Το Θέατρο.....	37

Κέα.....	39
Καρθαία.....	39
Άνδηρο ναού Αθηνάς.....	39
Άνδηρο ναού Πυθίου Απόλλωνα.....	41
Κύθνος.....	43
Μήλος.....	48
Νάξος	51
Ελληνιστική Αγορά.....	51
Βιοτεχνική Εγκατάσταση.....	56
Πάρος.....	57
Κουκουναριές.....	57
Κτίριο των Σφραγισμάτων.....	58
Κτίρια Α, Β και Γ.....	60
Κτίριο Α.....	60
Κτίριο Β.....	61
Κτίριο Γ.....	61
Κτίριο Λ.....	62
Παροικιά.....	62
Νήσος Οικονόμου.....	65
Σίφνος.....	66
Κάστρο Σίφνου.....	67
Άγιος Ανδρέας Σίφνου.....	69
 II. Χώροι κοινοτικού χαρακτήρα των Κυκλάδων: Σύνθεση και Ανάλυση	71
 A. Λειτουργία θεσμών κατά τις πρώιμες περιόδους των Γεωμετρικών και	
Αρχαϊκών χρόνων.....	71
 B. Πρώιμη Εποχή: Γεωμετρική και Αρχαϊκή Περίοδος. Γνωρίσματα των Χώρων	
και των Κατασκευών Διοίκησης.....	74

Γ. Λειτουργία θεσμών κατά την Κλασική, Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο.....	88
Δ. Ωριμη Περίοδος: κλασικοί, ελληνιστικοί και ρωμαϊκοί χρόνοι. Αγορές και χώροι διοίκησης.....	91
Μορφές Αγορών.....	91
Στοές Αγορών.....	95
Στοές εκτός των Αγορών και Εμπορικά Κτίρια.....	99
Πρυτανεία και Βουλευτήρια.....	103
Βουλευτηριακή Λειτουργία και Θέατρα.....	109
Σχέση Αγορών με άλλα Δημόσια Κτίρια.....	112
Λατρευτικές Λειτουργίες στην Αγορά.....	113
Ανακεφαλαιώνοντας.....	117
Κατάλογος Εικόνων.....	126
Βραχυγραφίες – Συντομογραφίες.....	133
Βιβλιογραφία.....	134
Εικόνες.....	143

Πρόλογος

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι, όπως δηλώνει ο τίτλος της η καταγραφή και κατανόηση της διαμόρφωσης και εξέλιξης των κέντρων όπου λαμβάνονταν οι αποφάσεις και διενεργούνταν οι απαραίτητες διαδικασίες για τη διοίκηση αρχικά των πρώιμων ιστορικών οικισμών και ακολούθως των πόλεων - κρατών των Κυκλάδων (**εικ.1**), ως προς την αρχιτεκτονική και χωροταξική τους διάσταση.

Με άλλα λόγια παρακολουθούμε την εξέλιξη των δημόσιων χώρων που άπτονται διοικητικών λειτουργιών από τις πρωιμότερες και αμφιλεγόμενες μορφές τους έως τους προφανέστερους χώρους των ελληνικών Αγορών, για τις οποίες συχνά διαθέτουμε σχετικές γραπτές μαρτυρίες. Το χρονικό εύρος είναι μεγάλο, εκτεινόμενο από τα γεωμετρικά χρόνια έως και τα ρωμαϊκά. Η επιλογή του να μην περιοριστεί (το εύρος αυτό) οφείλεται εκτός από το ζητούμενο της εξελικτικής καταγραφής των αντικειμένων της μελέτης μας, και στο γεγονός ότι οι θέσεις που μελετούμε παρουσιάζουν συνήθως συνεχή κατοίκηση και τα κατάλοιπα των διαφόρων περιόδων διαπλέκονται και αναμορφώνονται.

Η διαδικασία που ακολουθήθηκε για την εξαγωγή συμπερασμάτων είναι πρωτίστως ο εντοπισμός των κτιρίων και η κατά το δυνατόν και χρήσιμον αναλυτική καταγραφή τους. Έτσι, το πρώτο μέρος της εργασίας αποτελείται από μια παρουσίαση των θέσεων με ανάλυση των καταλοίπων που εμπίπτουν στον τομέα που μας απασχολεί, δηλαδή τη διοίκηση και ακολούθως την πολιτική ζωή. Καθώς, οι αναφορές είναι συχνά αποσπασματικές και οι ερμηνείες διφορούμενες ή και ανολοκλήρωτες, θεωρήθηκε σκόπιμο να επισημανθεί κάθε κτιριακή εγκατάσταση, που φαίνεται να διακρίνεται και να επιτελεί πιθανόν ένα ιδιαίτερο ρόλο στη δημόσια ζωή των κοινοτήτων.

Έτσι, στους πρώιμους οικισμούς αναφέρονται κτίρια που έχουν ταυτιστεί με οικίες ηγεμόνων, ανδρώνες ή άλλα που φαίνεται να φιλοξενούσαν δραστηριότητες, που ξεφεύγουν από τον ιδιωτικό χαρακτήρα κάποιες φορές ακόμη και ιερά, όταν σ' αυτά διαφαίνεται ένας ρόλος πέρα από τον αμιγώς λατρευτικό. Σ' αυτούς τους πρώιμους χρόνους χαρακτηριστική ένδειξη για την διεξαγωγή λειτουργιών σημαντικών για τα κοινά είναι η ύπαρξη υποδομής κατάλληλης για τελετουργικά δείπνα. Επισημαίνονται επίσης οικοδομήματα, που διακρίνονται χάρη στο μέγεθος, την κάτοψη και τη χαρακτηριστική θέση τους μέσα στον οικισμό, καθώς και την προνομιακή σχέση τους με τον λατρευτικό και δημόσιο χώρο. Στη φάση της καταγραφής αναφέρονται ακόμη και λείψανα, που η αποσπασματικότητά τους δεν επιτρέπει τη διεξαγωγή συμπερασμάτων.

Όσον αφορά τις μεταγενέστερες θέσεις λίγα είναι τα στοιχεία που διαθέτουμε για την κλασική περίοδο, που αναδεικνύεται κρίσιμη, καθώς φαίνεται πως κατά τη διάρκειά της συντελούνται ουσιαστικές εξελίξεις και έτσι φτάνουμε στις χαρακτηριστικές Αγορές της ελληνιστικής περιόδου. Είναι πάνω σ' αυτές, τις αποτελούμενες από μνημειώδη οικοδομήματα, που

θα προστεθούν τα στοιχεία των ρωμαϊκών χρόνων τροποποιώντας ενίοτε και τον χαρακτήρα τους. Εδώ αναφερόμαστε στη γενική μορφή των Αγορών, σε πολυλειτουργικά οικοδομήματα, όπως είναι οι στοές αλλά και σε άλλα με πιο συγκεκριμένες λειτουργίες, όπως είναι τα Πρυτανεία και τα Βουλευτήρια. Επιπλέον, αναφερόμαστε και σε κάποιους χώρους εκτός των Αγορών, που φαίνεται να διαδραματίζουν το δικό τους ρόλο στις διοικητικές λειτουργίες, όπως είναι τα θέατρα και οι εγκαταστάσεις φρουρών. Ωστόσο, ακόμη και σε αυτή την ώριμη εποχή η ερμηνεία των κτιριακών καταλοίπων είναι συνήθως υποθετική, όπως επιφυλακτική μπορεί να είναι ακόμη και η ταύτιση του ευρύτερου χώρου, μ' αυτόν της Αγοράς. Καθώς η Αγορά αποτελεί έναν χώρο με πολλαπλές λειτουργίες δεν είναι δυνατόν να απομονώσουμε ή και να διακρίνουμε εντελώς τις διοικητικές φύσεως από άλλες, όπως είναι οι λατρευτικές ή εμπορικές. Επομένως, όπου υπήρξαν αμφισημίες και αμφιβολίες σχετικά με το είδος της χρήσης, είτε, όπου τα αρχαιολογικά κατάλοιπα διαπλέκονται αρχιτεκτονικά έγινε αναφορά και στις άλλες λειτουργίες της Αγοράς.

Στο δεύτερο μέρος της μελέτης παρουσιάζονται συγκριτικά οι θέσεις και τα μνημεία που περιγράφησαν. Εδώ τονίζονται τα ερμηνεύσιμα στοιχεία και επιχειρείται η εξαγωγή συμπερασμάτων πρώτα αναφορικά με συγκεκριμένες θέσεις και σε δεύτερο επίπεδο για τον ευρύτερο χώρο των Κυκλάδων. Ανιχνεύονται τα κοινά στοιχεία, όσο και εκείνα που αναδεικνύουν τη διαφορετικότητα, τις ειδικές συνθήκες και τα ζητούμενα της κάθε περίπτωσης, αντιπαραβάλλονται και αλληλοσυμπληρώνονται μεταξύ τους όσο και με τις πληροφορίες που μας παρέχονται από αντίστοιχες περιπτώσεις προερχόμενες από τον γενικότερο ελληνικό χώρο.

Η συγκριτική ανάλυση χωρίζεται σε δύο μεγάλα χρονολογικά τμήματα, ομαδοποιώντας στο πρώτο τις πρώιμες θέσεις της γεωμετρικής και αρχαϊκής περιόδου και αφήνοντας για το δεύτερο εκείνες των κλασικών, ελληνοιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Μνημεία που χρονολογούνται άλλωστε στα κλασικά χρόνια είναι ελάχιστα, ενώ τα περισσότερα ανήκουν στην ελληνοιστική περίοδο με παρεμβάσεις και προσθήκες κατά τη ρωμαϊκή.

Από τη μελέτη μας εξαιρέθηκε το νησί της Δήλου. Θεωρήθηκε ότι η εξέτασή της παράλληλα με τις θέσεις που προέρχονται από τις υπόλοιπες Κυκλάδες θα μπορούσε να προκαλέσει σύγχυση στην εξαγωγή συμπερασμάτων, καθώς το στοιχείο που κυριαρχεί στην περίπτωση της Δήλου είναι πρώτα απ' όλα ο ρόλος της ως πανελλήνιο ιερό. Επιπλέον, μια διεξοδική αναφορά στη Δήλο θα χρειαζόταν για να καλυφθεί μία εξειδικευμένη μελέτη με αποκλειστικό αντικείμενο το συγκεκριμένο νησί.

Η φιλοδοξία της μελέτης είναι εν τέλει ο αναγνώστης να μπορεί να αποκομίσει μια κατά το δυνατόν πληρέστερη εικόνα για τις δημοσιευμένες θέσεις, που σχετίζονται με τους διοικητικούς θεσμούς των Κυκλάδων και να γίνει αντιληπτή η εξέλιξη και ο τρόπος λειτουργίας τους. Τέλος, η απεικόνιση της εξελικτικής αυτής διαδικασίας, εντάσσεται στο γενικότερο χάρτη της ιστορίας των ελληνικών Αγορών.

ΑΜΟΡΓΟΣ

Αποτελεί το ανατολικότερο νησί των Κυκλάδων, γέφυρα ανάμεσα στα νησιά του Αν. Αιγαίου και τα μικρασιατικά παράλια και σταθμό ανάμεσα στην Ικαρία και την Κρήτη.¹ Η Αμοργός (**εικ.2**) ήταν νήσος τρίπολις. Στο ΒΔ άκρο του νησιού βρισκόταν η Αιγιάλη (**εικ.3**), στο κέντρο και δυτικά η Μινώα (**εικ.4**) και στα ΝΔ η Αρκεσίνη (**εικ.5**). Και οι τρεις πόλεις ιδρύθηκαν γύρω στον 11ο αι. π.Χ. σε ψηλούς, φυσικά οχυρωμένους λόφους κοντά και μακριά από τη θάλασσα. Χάρη στις επιφανειακές έρευνες από το 1970 και στη συστηματική ανασκαφή της Μινώας από το 1981 ήρθαν στο φως στοιχεία τόσο για την ΠΓ και Γ περίοδο (1100-700 π.Χ.), την αρχαϊκή (700-500 π.Χ.) όσο και για την ελληνιστική και ρωμαϊκή έως τον 4^ο μ.Χ. αι., όταν οι πόλεις εγκαταλείφθηκαν,² στοιχεία που επιτρέπουν συσχετισμούς και με τις άλλες δύο πόλεις, όπου τα ανασκαφικά δεδομένα απουσιάζουν. Επιπλέον, οι επιγραφές και τα νομίσματα που εξέδωσαν οι τρεις πόλεις κατά την ελληνιστική περίοδο αποτελούν οδηγό για τον εντοπισμό και την ταύτιση οικοδομικών λειψάνων.³

Για τα πρώτα χρόνια της ρωμαιοκρατίας γνωρίζουμε ότι το νησί χρησίμευε ως τόπος εξορίας Ρωμαίων, κινητά ευρήματα και επιγραφές μαρτυρούν την εγκατάσταση Ρωμαίων εμπόρων, ενώ διαφαίνεται και αλλαγή χρήσης σε κάποια οικοδομήματα. Από τις επιγραφές φαίνεται ότι το πολίτευμα συνεχίζει τουλάχιστον τυπικά να είναι δημοκρατικό. Από τον 1^ο π.Χ. αι. παρατηρείται η συρρίκνωση του πληθυσμού και η μετατόπιση των κέντρων των πόλεων προς τους λιμένες, στον Όρμο της Αιγιάλης, στον Κάτω Κάμπο Αρκεσίνης και στα Κατάπολα της Μινώας, καθώς και η εγκατάσταση σε αγροτικές περιοχές.⁴

Αιγιάλη

Αρκετά γεωμετρικά όστρακα γραπτών και ανάγλυφων αγγείων, όπως και οικοδομικά λείψανα στα θεμέλια του ελληνιστικού τείχους, μαρτυρούν την ανάπτυξη του παλαιότερου

¹ Μαραγκού 2002, σελ.3

² Μαραγκού 2005, σελ.291-292

³ Μαραγκού 2002, σελ.32-33

⁴ Μαραγκού 2002, σελ.62-63 και 65

οικισμού στον ίδιο χώρο που κτίστηκε η αρχαϊκή πόλη και διατηρήθηκε έως τα ρωμαϊκά χρόνια.⁵ Όσον αφορά την αρχαϊκή και την κλασική περίοδο πληροφορίες αντλούνται από επιγραφές και από κάποια γλυπτά.⁶ Από επιγραφές μας είναι γνωστά κάποια δημόσια κτίρια, όπως το **Αγορανομείο** και το **Αρχείο**, τα οποία όμως δεν έχουν εντοπιστεί, καθώς δεν έχουν γίνει συστηματικές ανασκαφές. Μόνο υποψίες υπάρχουν για τη θέση του **θεάτρου** και του **Γυμνασίου** κατά τα ελληνιστικά χρόνια.⁷ Στη ΒΑ περιοχή του Όρμου σώζονται **τμήματα καλοκτισμένων οικοδομημάτων, πιθανά λιμενικών εγκαταστάσεων ή καταστημάτων** ρωμαϊκών χρόνων. Μισοχωμένο στην άμμο είναι ορατό το μνημειακό οικοδόμημα από κατεργασμένους λίθους και κονίαμα, γνωστό ως **Δερίβας**. Πολλά είναι τα όστρακα χρηστικών αγγείων καλής ποιότητας (1ου έως 5ου αι. μ.Χ.) στην περιοχή. Επίσης άφθονα είναι τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη (επιστύλια, παραστάδες, κίονες, κιονόκρανα), που έχουν εντοιχιστεί σε νεώτερα κτίσματα.⁸

Αρκεσίνη

Η κατάσταση είναι και εδώ παρόμοια με την Αιγιάλη. Ο πρώιμος οικιστικός πυρήνας της Αρκεσίνης εντοπίζεται στις ανατολικές υπώρειες της φυσικής ακρόπολης Καστρί, όπου βρέθηκαν θραύσματα γραπτών και ανάγλυφων αγγείων, καθώς και **κτίσματα λαξευμένα στο φυσικό βράχο**, των οποίων παράλληλα συναντούμε στο γεωμετρικό οικισμό της Μινώας.⁹ Για τους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους οι πληροφορίες μας είναι περιορισμένες.¹⁰ Ο οικοδομικός ιστός της πόλης δεν είναι δυνατό να ανασυντεθεί, εφόσον δεν έχουν διενεργηθεί συστηματικές ανασκαφές, παρά τα διάσπαρτα οικοδομικά λείψανα, που διακρίνονται στην περιοχή. Από τις επιγραφές πληροφορούμαστε για την ύπαρξη δημοσίων οικοδομημάτων όπως η **Αγορά**, το **Θέατρο** και το **Γυμνάσιο** της ελληνιστικής περιόδου, των οποίων η θέση παραμένει άγνωστη.¹¹

⁵ Μαραγκού 2002, σελ.25

⁶ Μαραγκού 2002, σελ.26-29

⁷ Μαραγκού 2005, σελ.292 και Μαραγκού 2002, σελ.33 και 38

⁸ Μαραγκού 2002, σελ.65 και 67

⁹ Μαραγκού 2002, σελ.25

¹⁰ Μαραγκού 2002, σελ.27-28

¹¹ Μαραγκού 2002, σελ.41 και 44-45. Βλ. γενικά Rougemont et al. 1993.

Μινώα

Βρίσκεται στο μέσο περίπου της βόρειας ακτής, πάνω από το λιμάνι των Καταπόλων, που ταυτίζεται με τον αρχαίο λιμένα. Το όνομά της επιβεβαιώνεται από επιγραφές του 3^{ου} αι. π.Χ.¹² Τα κατάλοιπα της πόλης εντοπίστηκαν για πρώτη φορά το 1837 από τον έφορο αρχαιοτήτων L. Ross, ο οποίος άφησε μια λεπτομερή καταγραφή των τότε ορατών λειψάνων, χρήσιμη έως σήμερα για τον εντοπισμό και την ταύτιση των δημόσιων οικοδομημάτων που καταστράφηκαν ή καταχώσθηκαν.¹³ Οι συστηματικές επιφανειακές έρευνες και ανασκαφές ξεκίνησαν από το 1981 αποκαλύπτοντας οικοδομικά κατάλοιπα από διάφορες χρονικές φάσεις του αστικού ιστού, από τους προϊστορικούς χρόνους έως και τον 3^ο μ.Χ. αι. Η συνεχής κατοίκηση επί όλους αυτούς τους αιώνες δεν επιτρέπει να έχουμε ικανοποιητική εικόνα για οικοδομικά λείψανα των πρώιμων ιστορικών χρόνων (10^{ος} -8^{ος} αι. π.Χ.).

Από τη **Γεωμετρική** περίοδο διατηρείται η οχύρωση της Ακρόπολης και του παλαιού οικισμού, καθώς και λατρευτικό συγκρότημα. Ο ισχυρός οχυρωματικός τοίχος περιβάλλει σπηλαιώδες όρυγμα και το ιερό. Το **λατρευτικό συγκρότημα (εικ.6)** αποτελείται από έναν οίκο(K1) με πρόδομο(KA1) και δύο υπαίθρια πλαϊνά προσκτίσματα (K2-K3). Στον οίκο, τον πρόδομο και στον ένα πλαϊνό χώρο υπάρχουν κτιστά θρανία.¹⁴ Τα θρανία και τα ίχνη υπαίθριων πυρών με κατάλοιπα οστών ζώων και μετάλλινων αντικειμένων μαρτυρούν το θρησκευτικό χαρακτήρα του συγκροτήματος, κάτι που ενισχύεται και από τη δεσπόζουσα θέση του και τη σχέση του με τη θρυλική σπηλιά στα βόρεια. Τα παλαιότερα ευρήματα στο χώρο ανάγονται στη Νεολιθική ή ΠΚ περίοδο, ενώ τα αρχιτεκτονικά λείψανα χρονολογούνται στους ΥΓ χρόνους. Ελληνιστικά και Ρωμαϊκά ευρήματα μαρτυρούν την επανάχρηση του χώρου του οίκου (K1) σ' αυτές τις περιόδους.¹⁵ Η λατρεύμενη θεότητα θα πρέπει να είχε χθόνιο χαρακτήρα ενώ τα ελληνιστικά ευρήματα μαρτυρούν λατρεία του Διονύσου, ο οποίος ταυτιζόταν με τον Αιγύπτιο θεό Σάραπι από την όψιμη ελληνιστική περίοδο.¹⁶

Ο οικισμός της Ακρόπολης εκτείνεται στη Ν και ΝΔ πλαγιά. Διακρίνονται μικρά παραλληλεπίπεδα οικήματα παρατακτικά διαταγμένα, λαξευμένα στο φυσικό βράχο στις τρεις πλευρές τους. Ανάμεσα τους διακρίνεται ένα οίκημα αψιδωτής κάτοψης (Κτίριο Α), χαρακτηριστικής της γεωμετρικής περιόδου.¹⁷ Το **Κτίριο Α (εικ.7)** επικοινωνεί μέσω πλαϊνής θύρας με παράπλευρο παραλληλεπίπεδο δωμάτιο (Α1). Μολονότι το αψιδωτό σχέδιο δεν είναι τόσο κοινό

¹² Μαραγκού 2005, σελ.294

¹³ Μαραγκού 2002, σελ.108-109

¹⁴ Μαραγκού 2002, σελ. 254-255

¹⁵ Mazarakis 1997, σελ.196

¹⁶ Μαραγκού 2002, σελ.257-259

¹⁷ Μαραγκού 2002, σελ. 262

στα νησιά, εντούτοις φαίνεται πως κάποιες φορές υποβάλλεται από τη μορφολογία του εδάφους.¹⁸

Κάτω Πόλη

Το οχυρωματικό τείχος που περιέβαλλε την πόλη **από τα γεωμετρικά χρόνια** είναι ορατό σε μεγάλη έκταση. Μπαίνοντας από τη μαρμάρινη πύλη του τείχους (τέλη 4^{ου}- αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.), που βρίσκεται μεταξύ του Ν πύργου της οχύρωσης και ταφικού περιβόλου συναντούμε τα ερείπια της «Κάτω πόλης» (**εικ.8**)¹⁹ Βαθμιδωτός δρόμος των ΠΓ χρόνων λαξευμένος στο βράχο ανηφορίζει στο λόφο.²⁰

Στα αριστερά του βαθμιδωτού δρόμου, δυτικά ελληνιστικού ναού με ακέφαλο άγαλμα πιθανώς του Απόλλωνα, έχουν εντοπιστεί ένα **μονόχωρο και ένα ναόσχημο γεωμετρικό οικοδόμημα** των οποίων όμως η χρήση δεν έχει εξακριβωθεί. Ο χώρος **N-Δ1** διαθέτει «θρανίο» λαξευμένο στο βράχο που ανάγεται στους γεωμετρικούς χρόνους, ενώ τα κινητά ευρήματα τεκμηριώνουν τη συνεχή χρήση από έως τη Ρωμαιοκρατία χωρίς να την προσδιορίζουν.²¹ Το παρακείμενο μονόχωρο οικοδόμημα **Δ1** διαπιστώθηκε ότι ήταν σε χρήση από τα γεωμετρικά χρόνια, ενώ μετασκευάστηκε στα ελληνιστικά. Κι αυτό διαθέτει λαξευμένο στο βράχο θρανίο

Κατά τη διάρκεια της **κλασικής** περιόδου η οχύρωση μετασκευάζεται και επεκτείνεται βόρεια και ΝΔ για την προστασία του αδόμητου χώρου.²² Θραύσματα επιγραφών και γλυπτών υποδηλώνουν την οικονομική επιφάνεια κάποιων πολιτών

Βόρεια του ελληνιστικού ναού του «Απόλλωνα» βρίσκονται τα λείψανα **ναόσχημου οικοδομήματος** με κτιστό θρανίο στη βόρεια πλευρά και κονίαμα στους τοίχους, που τοποθετείται στους όψιμους ελληνιστικούς χρόνους. Από αρχαϊκή επιγραφή στον δυτικό του τοίχο συμπεραίνουμε ότι παλαιότερο οικοδομικό υλικό χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή του²³.

Στο χώρο που ανοίγεται στα δεξιά του δρόμου απαντώνται τα πιο εντυπωσιακά μνημεία που έχουν αποκαλυφθεί έως σήμερα και χρονολογούνται στην ελληνιστική περίοδο. Ξεκινούμε από το **Γυμνάσιο** με το εντυπωσιακά καλοδιατηρημένο παράπλευρο **Αποχωρητήριο**, δίπλα του η **Ρωμαϊκή δεξαμενή** και προχωρούμε στο **ναόσχημο κτίριο** του 3^{ου}- 2^{ου} π.Χ. αι. και το οποίο πιθανά να ταυτίζεται με το Σαραπίο.

Δυτικά του υψηλού τοίχου της δεξαμενής βρίσκονται **σημαντικά οικοδομικά λείψανα**, των οποίων η τοιχοποιία παραπέμπει στους ΥΓ χρόνους, ενώ τα κινητά τους ευρήματα χρονολογούνται από την όψιμη γεωμετρική και αρχαϊκή περίοδο έως και τον 3^ο μ.Χ. αι.²⁴

¹⁸ Mazarakis 1997, σελ. 109-110

¹⁹ Μαραγκού 2002, σελ.175 και 177

²⁰ Μαραγκού 2002, σελ. 179

²¹ Μαραγκού 2002, σελ.193

²² Μαραγκού 2005, σελ.294

²³ Μαραγκού 2002, σελ.200

²⁴ Μαραγκού 2002, σελ. 203

Το εντυπωσιακό μνημειακό κτίριο της **Ρωμαϊκής Δεξαμενής** πιθανά κτίστηκε την εποχή του Αδριανού, το 2^ο μ.Χ. αι. ενώ άγνωστο παραμένει το πότε έπαψε να είναι σε χρήση.²⁵

Το **Γυμνάσιο** της πόλης που αναφέρεται σε επιγραφές χρονολογείται στο τέλος του 4^{ου} π.Χ. αι. Διακρίνεται η φροντισμένη τοιχοδομία του με το ψευδοϊσόδομο κυφωτό σύστημα και τους λίθους από λευκό δολομιτικό μάρμαρο από το γειτονικό λατωμείο «στα Μάρμαρα», το οποίο χρησιμοποιείται και σε άλλα μνημειακά οικοδομήματα.²⁶

Στη ΝΔ γωνία του βρίσκεται ο οικίσκος του **αποχωρητηρίου**, που διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση και δίνει μια σαφή εικόνα για τη λειτουργία του. Είναι κτισμένος με το ίδιο μάρμαρο που χρησιμοποιήθηκε στο Γυμνάσιο και με το ίδιο ψευδοϊσόδομο κυφωτό σύστημα τοιχοποιίας. Χρονολογείται και αυτό στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ.²⁷

Β, ΒΑ, ΝΑ από το Γυμνάσιο ο χώρος ονομάστηκε από την ανασκαφέα συμβατικά «**χώρος Θεάτρου**» με βάσει κυρίως επιγραφικές μαρτυρίες. Οι επιγραφές, η εγγύτητα στο Γυμνάσιο και κάποια κινητά ευρήματα οδήγησαν στην υπόθεση ότι σ' αυτό το χώρο οικοδομικών λειψάνων θα πρέπει να αναζητηθούν τα επιγραφικά μαρτυρούμενα δημόσια οικοδομήματα της **Αγοράς**, του **Αρχείου**, του **Βουλευτηρίου** και του **Θεάτρου**, καθώς και της **Στοάς της Αγοράς** και του **Μητρώου**.²⁸

Η ανασκαφική έρευνα στον «χώρο του Θεάτρου» δεν έχει ολοκληρωθεί. Από τα έως τώρα στοιχεία φαίνεται ότι πρόκειται για δύο μνημειακά οικοδομήματα, κτισμένα βαθμιδωτά στην κατωφέρεια του λόφου. Βάσει της διαφορετικής τοιχοποιίας συμπεραίνουμε δύο οικοδομικές φάσεις. Ο δυτικός και βόρειος εξωτερικός τοίχος με την φροντισμένη μνημειακή τοιχοδομία θα πρέπει ν' ανάγονται στην ελληνιστική περίοδο. Ακολούθησαν ανακατασκευές με την επανάχρηση οικοδομικού υλικού, αναδιάρθρωση του χώρου με μετασκευές και ορισμένες προσθήκες που σχετίζονται με αλλαγή λειτουργίας του χώρου η οποία ωστόσο δεν έχει προσδιοριστεί προς το παρόν. Οι μεταγενέστερες επεμβάσεις ανήκουν στη νεώτερη οικοδομική φάση, για την οποία αποτελεί «terminus post quem» επιγραφή του 3^{ου}-2^{ου} π.Χ. αι., που βρέθηκε εντοιχισμένη στην εσωτερική παρειά του δυτικού τοίχου του βόρειου μνημειακού οικοδομήματος.²⁹

Το πρώτο οικοδόμημα, όπου αποκαλύφθηκε και ψηφιδωτό δάπεδο, υποθετικά ταυτίστηκε με το επιγραφικά μαρτυρημένο **Σαραπείο**, εκδοχή η οποία αφορά την πρώτη περίοδο χρήσης του. Στοιχεία που οδηγούν σ' αυτή την αναγνώριση είναι η αρχιτεκτονική του μορφή, ο κρυπτός σχετός και η σύνδεσή του με τον άριστα σωζόμενο αγωγό υδροδότησης.³⁰

Το οικοδόμημα στο οποίο βρέθηκε εντοιχισμένη η επιγραφή ονομάστηκε συμβατικά

25 Μαραγκού 2002, σελ. 206

26 Μαραγκού 2002, σελ.230-231

27 Μαραγκού 2002, σελ. 232 και 238

28 Μαραγκού 2005, σελ.296 και Μαραγκού 2002, σελ. 238-239

29 Μαραγκού 1999, σελ. 222-225

30 Μαραγκού 2002, σελ. 240 και Μαραγκού 1999, σελ.219

«κτιριακό συγκρότημα Ιθυδίκης» από τους στίχους της επιγραφής: Όρος/οικής/ Ιθυδίκης. Από την έως τώρα ανασκαφική έρευνα είναι πιθανή η ταύτιση με πολυτελείς οικίες τουλάχιστον σε κάποια οικοδομική φάση, εκδοχή που στηρίζει η αντιπαραβολή με ελληνιστικές οικίες άλλων θέσεων (Δήλου, Πριήνης, Ερέτριας κ.α.).³¹

Τα ποικίλα κινητά ευρήματα (ενεπίγραφα θραύσματα λίθων, ενεπίγραφα κλασικά και ελληνιστικά όστρακα, χρηστικά σκεύη όπως ενσφράγιστες λαβές αμφορέων, λαβές πυραύνων, υφαντικά βάρη, αγγεία πόσεως, πινάκια, ειδώλια, σπαράγματα αγαλματίων, μολύβδινα ελάσματα, λίγα νομίσματα και πολυτελή αντικείμενα) μαρτυρούν την κατοίκηση από 8^ο αι. π.Χ. έως το 2^ο-3^ο μ.Χ. και την αλλαγή λειτουργίας των χώρων, όπως διαφαίνεται από την εύρεση κυλίνδρου (**εικ.9**) πιθανώς ελαιοτριβείου.³²

Η αρχιτεκτονική όψη των οικοδομημάτων μαρτυρείται μερικώς από τα οικοδομικά μέλη, που έχουν βρεθεί, τα περισσότερα σε δεύτερη χρήση, ανάμεσά τους και δωρικό κιονόκρανο (**εικ.10**).³³

Στη ρωμαϊκή περίοδο η ζωή μετατοπίζεται στον Λιμένα των Καταπόλων, ενώ τον 4^ο μ.Χ. αι. η πόλη εγκαταλείπεται.³⁴

Ο Λιμήν

Το σημερινό λιμάνι των Καταπόλων αποτελούσε στην αρχαιότητα το φυσικό επίνειο της Μινώας και τον σημαντικότερο παράγοντα ανάπτυξης για όλο το νησί. Η σημασία του διαφαίνεται από τη μνεία του σε γραπτές πηγές, οι οποίες αναφέρουν «Αμοργός αύτη τρίπολις και λιμήν».³⁵

Τα στοιχεία που έχουμε για τους πρώιμους ιστορικούς και τους αρχαϊκούς χρόνους περιορίζονται σε μερικά όστρακα. Η σύνδεση του τείχους με το λιμάνι, καθώς και ο πλακοσκεπής αγωγός που υδροδοτεί τη βρύση των Καταπόλων και λειτουργεί ακόμα και έχει την ίδια τοιχοδομία με το τείχος, οδηγούν στην υπόθεση ύπαρξης λιμενικών έργων την ίδια περίοδο.³⁶

Νέοαποκαλυφθέντα κτιριακά λείψανα της ελληνιστικής, ρωμαϊκής έως και της παλαιοχριστιανικής περιόδου έχουν καταχωσθεί εσπευσμένα και πολλά κινητά ευρήματα δεν έχουν μελετηθεί.³⁷

Σύμφωνα με τον L. Ross (1837) κοντά στην εκκλησία της Καταπολιανής είχαν εντοπιστεί κατάλοιπα πιθανώς των μαρτυρημένων σε ελληνιστικές επιγραφές **ιερών του Δήλιου και Πύθιου Απόλλωνα**. Στο πιο πρόσφατο παρελθόν είχαν εντοπιστεί οικοδομικά μέλη στην ίδια περιοχή,

31 Μαραγκού 2002, σελ. 244 και Μαραγκού 1999, σελ.225

32 Μαραγκού 2002, σελ. 247 και Μαραγκού 1999, σελ.227-228

33 Μαραγκού 1999, σελ.227

34 Μαραγκού 2005, σελ. 296

35 Μαραγκού 2002, σελ. 289

36 Μαραγκού 2002, σελ. 293

37 Μαραγκού 2002, σελ. 292

ταφικές ή δημοσίου χαρακτήρα επιγραφές, καθώς και κινητά ευρήματα των ελληνοιστικών χρόνων.³⁸

Ο λιμήν υπήρξε τόπος εξορίας των Ρωμαίων πολιτών από τον 1^ο π.Χ. έως τον 4^ο μ.Χ. αι. οπότε γνώρισε μεγάλη ακμή που μαρτυρείται από επιγραφές, βάθρα ανδριάντων και οικοδομικά λείψανα. Ένα σημαντικό ενεπίγραφο επιστύλιο, που σήμερα βρίσκεται εντοιχισμένο στην κλίμακα του ναού του Αγ. Γεωργίου στο Ραχίδι μας πληροφορεί για την ίδρυση **μνημειακού δημόσιου οικοδομήματος**. Διακρίνεται η επιγραφή:

[_ _ _ _ Μο?]ύσικου Εφέσιος ο και Αμόργιος υιός Σεπτικίας Αττικίλλης

[και(?) Γαίου(?) Ο]υεττίου Σαβεινιανού, εφ' ου παρόντος καθιερώθη.

(IG XII 7, 262)

Από την επιγραφή συμπεραίνεται ότι το δημόσιο αυτό οικοδόμημα θα πρέπει να εγκαινιάστηκε γύρω στο 164 μ.Χ., επί Μάρκου Αυρηλίου. Το ενεπίγραφο επιστύλιο έως το 1908 βρισκόταν σε αγρό κοντά στην Καταπολιανή και ίσως κάπου εκεί να στεκόταν το δημόσιο κτίριο στο οποίο ανήκε.³⁹

Τα τελευταία χρόνια έχουν ανακαλυφθεί σε σωστικές ανασκαφές λείψανα **ρωμαϊκών οικιών και θερμών**.⁴⁰

Ανατολικά σε μικρή απόσταση από την Παναγία της Καταπολιανής έχουν έρθει στο φως κατάλοιπα **μνημειακού στωικού οικοδομήματος** με στρεπτούς και αράβδωτους κίονες, κιονόκρανα και ψηφιδωτά δάπεδα σε καλή κατάσταση. Το 1888 ο G. Deschamps αναφέρει ότι οι κίονες στέκονταν ακόμη όρθιοι και ότι μετά από μικρή, δοκιμαστική τομή κατά μήκος της σειράς των κίωνων αποκαλύφθηκε σε δύο σημεία ψηφιδωτό δάπεδο βυζαντινής εκκλησίας ή ρωμαϊκού οικοδομήματος.

Άλλο ένα **ψηφιδωτό δάπεδο μνημειακού οικοδομήματος** αποκαλύφθηκε στην περιοχή «Κατ' Ακρωτήρι», ενώ λίγο ανατολικότερα ρωμαϊκοί τάφοι, καθώς εκεί κοντά εντοπίζεται νεκροταφείο των όψιμων ρωμαϊκών χρόνων.⁴¹

38 Μαραγκού 2002, σελ. 294

39 Μαραγκού 2002, σελ. 295

40 Μαραγκού 2002, σελ. 298

41 Μαραγκού 2002, σελ. 300-301

ΑΝΔΡΟΣ

Η Άνδρος (**εικ.11**) παρεμβάλλεται ανάμεσα στην Αττική και την Εύβοια και τις υπόλοιπες Κυκλάδες. Κατοικήθηκε ήδη από τη Νεότερη Νεολιθική περίοδο, ενώ σημαντικά κατάλοιπα προέρχονται και από την Πρώιμη και Μέση Εποχή του Χαλκού (θέση Πλάκα). Κατά τους γεωμετρικούς χρόνους ιδρύονται οι δύο οικισμοί της Ζαγοράς (**εικ.12-13**) και της Υψηλής (**εικ.14**) στη Δ ακτή της Άνδρου, ενώ περιορισμένη εγκατάσταση υπάρχει αυτή την εποχή και στην Παλαιόπολη (**εικ.15**). Φαίνεται πως οι δύο οικισμοί διατηρούσαν στενή επαφή με την Αττική και την Εύβοια, μαζί με την οποία ίδρυσαν αποικίες στη Χαλκιδική. Από τα τέλη του 8ου π.Χ. αι. φαίνεται ότι οι κάτοικοι της Ζαγοράς και, σε μικρότερο βαθμό, της Υψηλής μετακινήθηκαν σταδιακά στο νέο κέντρο του νησιού την Παλαιόπολη.⁴²

Η Άνδρος είναι το δεύτερο μετά την Νάξο σε μέγεθος νησί των Κυκλάδων και ένα από τα πιο εύφορα και με αφθονία νερού. Η γεωγραφική της θέση έχει ιδιαίτερη στρατηγική και εμπορική αξία, αφού αποτελεί γέφυρα μεταξύ της Αττικής και της Εύβοιας με τα νησιά του Αιγαίου αλλά και τη Μ. Ασία. Τα παραπάνω στοιχεία ευνόησαν την ίδρυση εγκαταστάσεων τουλάχιστον από το τέλος της Νεολιθικής. Σημαντικός είναι ο γεωμετρικός οικισμός της Ζαγοράς και η κλασική πόλη της Άνδρου στην περιοχή της σημερινής Παλαιόπολης. Ειδικά, κατά τη γεωμετρική περίοδο ο οικισμός της Ζαγοράς έχει ιδιαίτερη θέση καθώς είναι από τους λίγους που έχουν ανασκαφεί σε τέτοια έκταση και σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση. Το πλήθος των εισαγόμενων ευβοϊκών αγγείων σε συνδυασμό με μαρτυρία των πηγών (Στράβωνα *Γεωγραφικά*, 10, 448) τοποθέτησε τη Ζαγορά και την Άνδρο στο ρόλο συμμάχου ή συνεργάτη των μεγάλων Ευβοϊκών κέντρων, μαζί με τα οποία συμμετείχε, κατά την παράδοση, στον αποικισμό της Χαλκιδικής τον 7ο π.Χ. αι.⁴³ Το ρόλο της Άνδρου κατά τη γεωμετρική περίοδο αλλά και αργότερα διαφωτίζει η αποκάλυψη και μελέτη του οικισμού της Υψηλής, ενώ δίνει επιπλέον στοιχεία για τις σχέσεις του νησιού με την Αττική και την Εύβοια.⁴⁴

⁴² Τελεβάντου 2005, σελ. 214-218

⁴³ Τελεβάντου 1998, σελ.31-32

⁴⁴ Τελεβάντου 1998, σελ.33

Ζαγορά Άνδρου

Η Ζαγορά πιθανή αποικία της Ερέτριας, **ιδρύθηκε πριν το 800 π.Χ.** και υπήρξε η μεγαλύτερη πόλη της Άνδρου κατά το διάστημα κατοίκησης της⁴⁵. Τα παλαιότερα όστρακα στην περιοχή χρονολογούνται ήδη στα τέλη του 10^{ου} αι. π.Χ. Η πλειονότητα των ευρημάτων που προέρχονται από διάφορα δωμάτια του οικισμού ανήκει στο δεύτερο ήμισυ του 8^{ου} π.Χ. αι. **Εγκαταλείφθηκε ειρηνικά γύρω στο 700 π.Χ.**, πιθανά μετά από κάποια φυσική καταστροφή, αφού η στέγη του H19 κατέρρευσε πάνω από την εστία και έπιασε φωτιά. Αντίθετα, το ιερό συνέχισε να λειτουργεί τουλάχιστον **ως το τέλος του 5^{ου} π.Χ. αι.**⁴⁶

Ο οικισμός (**εικ.13**) βρίσκεται σε υψηλό ακρωτήριο, αρκετά επίπεδο που πέφτει απότομα προς τη θάλασσα, όπου σχηματίζεται λιμάνι σε κάθε πλευρά. Η μοναδική εύκολη πρόσβαση από τον αυχένα του ακρωτηρίου κλείνεται με ισχυρό τείχος. Κοντά στην κορυφή, στο κέντρο της πόλης βρίσκεται το ιερό.⁴⁷ Τα σπίτια απλώνονται στο πλάτωμα της κορυφής σχηματίζοντας μεγάλα συγκροτήματα. Ο προσανατολισμός τους είναι τόσο συνεπής που δίνει την εντύπωση ότι αποτελούν έργο ενός αρχιτέκτονα, ενώ ο ναός αποτελεί το μοναδικό ελεύθερο κτίσμα.⁴⁸

Συγκρότημα H19, H21-23, H28-29

Πήρε τη μορφή που γνωρίζουμε στο δεύτερο ήμισυ του 8^{ου} αι. π.Χ. Βρίσκεται σχεδόν στο κέντρο του πλατώματος, προσανατολισμένο προς τον ανοιχτό χώρο του οικισμού. Το οίκημα αποτελείται από τους χώρους H19, H22-23, H28-29 (**εικ.16**). Τα πέντε δωμάτια περιβάλλουν τη Β, Α και Δ πλευρά μιας αυλής- αίθριου (H21).⁴⁹

H19

Το κύριο δωμάτιο, το H19 στα Β «εισάγεται» από μια στοά(3,5μ. βάθος) στηριζόμενη σε δύο κίονες. Ο χώρος είναι σχεδόν τετράγωνος (περίπου 7,8 επί 7,6μ εσωτερικά) με μία είσοδο στο μέσο της Ν πλευράς. Ένα Π-όσχημο θρανίο (ύψος: περίπου 0,6μ) διατρέχει το Β τοίχο και μέρος του Δ και Α. Το θρανίο χτίστηκε σχεδόν ταυτόχρονα με το στρώμα 2 του δαπέδου(ΥΓ Ι). Η Α και Δ προέκταση του θρανίου ίσως αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη. Το θρανίο διαθέτει 12 κοιλότητες για την εναπόθεση αποθηκευτικών αγγείων. Εμπρός από τη Δ πλευρά του υπάρχει μία κιβωτιόσχημη θήκη περιβαλλόμενη με χοντρές πλάκες (περίπου 0,4 επί 0,3μ). Το κέντρο του χώρου καταλαμβάνει μια σχεδόν τετράγωνη εστία (0,71 X 0,61μ.) περιβαλλόμενη με οριζόντιες πλάκες.

45 Coldstream 1997, σελ. 407

46 Mazarakis 1997, σελ.175

47 Coldstream 1997, σελ. 407

48 Coldstream 1997, σελ. 409

49 Mazarakis 1997, σελ.171-172

Εύλινοι κίονες φαίνεται πως βρίσκονταν εκατέρωθεν αυτής (Δ και Α). Μια μικρή τετράγωνη λίθινη υπερυψωμένη πλακόστρωτη κατασκευή στη ΝΔ γωνία θα μπορούσε πιθανά να ερμηνευθεί ως βάση κλίμακας που θα οδηγούσε στη στέγη ή σε όροφο, ενώ μια άλλη σχεδόν τετράγωνη κατασκευή στ' ανατολικά του Ν τοίχου καλύπτεται στην επιφάνεια με βότσαλα.⁵⁰

Από τα 4 δάπεδα που διακρίνονται στο H19 φαίνεται ότι τα δύο κατώτερα (3 και 4) ανήκουν στη ΜΓ περίοδο και φέρουν ίχνη καύσης. Υπερισχύουν τα όστρακα σκύφων και κρατήρων, ενώ λιγότερα είναι των μαγειρικών σκευών και των αποθηκευτικών αγγείων. Τα δύο ανώτερα στρώματα (1 και 2) ανήκουν στην ΥΓ.⁵¹ Επίσης, τα δύο κατώτερα περιέχουν περισσότερα οστά και όστρεα. Η αλλαγή υποδηλώνει και μεταβολή στη λειτουργία του δωματίου την εποχή που κατασκευάστηκε το δάπεδο 2.⁵² Το δάπεδο 2 θα πρέπει να χρονολογηθεί στην ΥΓ Ι περίοδο αν και περιείχε και κάποια ΜΓ κεραμική. Σε γενικές γραμμές η κεραμική του δε διαφέρει ιδιαίτερα από αυτή του δαπέδου 1. Τα ευρήματα του ανώτερου δαπέδου σε συνδυασμό με την παρουσία του θρανίου μαρτυρούν ότι στην τελική του φάση το δωμάτιο H19 χρησιμοποιούνταν **για αποθήκευση και προετοιμασία φαγητού, καθώς και για δείπνα**. Επιπλέον, φαίνεται ότι χρησιμοποιούνταν αρκετά από γυναίκες (βάσει ευρημάτων όπως σφονδύλια, ψήφοι περιδεραίων και καλύμματα πυξίδων).⁵³ Η τελική του μορφή πρέπει να συνδεθεί με τα δύο ανώτερα δάπεδα και να χρονολογηθεί νωρίς στην ΥΓ Ι περίοδο (760-750 π.Χ.), ενώ τα δύο κατώτερα δάπεδα θα πρέπει να σχετίζονται με αρχαιότερο κτίσμα.⁵⁴

Ίχνη καύσης εντοπίζονται και στο Β τμήμα του H21 στο αντίστοιχο δάπεδο με το δάπεδο 3 του H19. Αυτό παραπέμπει στην υπόθεση ότι τη συγκεκριμένη περίοδο το H19 ήταν επεκταμένο προς Ν ή πιθανότερα να διέθετε στο χώρο αυτό μια στοά κατά τη ΜΓ ΙΙ περίοδο.⁵⁵

H21

Η διαφοροποίηση της φύσης του εδάφους και των δαπέδων μεταξύ του Β και Ν τμήματος του H21, αλλά και η φθορά της κεραμικής που προέρχεται από το Ν τμήμα του, μαρτυρούν ότι αυτό αποτελούσε **ανοιχτή αυλή**, ενώ το άλλο μισό στα Β διέθετε στοά, ώστε να παρέχει προστασία στις εισόδους των δωματίων H19, H22 και H28.⁵⁶ Η στοά πιθανά να είχε δύο στηρίγματα. Μάλιστα μπορούμε να φανταστούμε το Α να στέκεται σε ένα επίπεδο σημείο του βράχου, ενώ κανένα ίχνος δε βρέθηκε για το Δ. Στο H21 διακρίνονται 4 διαδοχικά δάπεδα που έχουν εμφανείς αντιστοιχίες με

⁵⁰ Mazarakis 1997, σελ. 172

⁵¹ Cambitoglou et al 1988, σελ. 85

⁵² Cambitoglou et al 1988, σελ. 82

⁵³ Cambitoglou et al 1988, σελ. 84

⁵⁴ Cambitoglou et al 1988, σελ. 86

⁵⁵ Cambitoglou et al 1988, σελ. 87

⁵⁶ Καμπίτογλου 1970, σελ. 212

εκείνα του H19.⁵⁷ Τα δάπεδα 1 και 2 συνδέονται καθαρά με τα Δωμάτια H19, H22 και H28⁵⁸ και χρονολογούνται κυρίως στην ΥΓ I περίοδο. Πριν το δάπεδο 3 αποκαλύφθηκε ένα στρώμα κατάρρευσης στέγης ή τοίχου. Όπως προαναφέραμε το δάπεδο 3 ομοιάζει με το αντίστοιχο του H19, τόσο λόγω των ιχνών καύσης όσο και στη φύση της κεραμικής (όστρακα σκύφων και κρατήρων από τη ΜΓ II έως την ΥΓ I περίοδο). Όστρακα από το δάπεδο 4 χρονολογούνται στην Υ ΠΓ και την ΜΓ περίοδο.⁵⁹ Κάτω από τα δύο ανώτερα δάπεδα και παράλληλα προς το Β τμήμα του Α τοίχου αποκαλύφθηκαν λείψανα κατασκευής που μοιάζει με θρανίο αλλά έχει δύο όψεις γι' αυτό και ταυτίστηκε με τοίχο, προγενέστερο του Α τοίχου.⁶⁰

H22

Στο δωμάτιο H22 διακρίθηκαν 5 στρώματα δαπέδων από τα οποία κανένα δεν ήταν προγενέστερο των τοίχων. Κατά τη διάρκεια χρήσης των τριών αρχαιότερων στρωμάτων το H22 αποτελούσε ένα δωμάτιο γενικής χρήσης, ενώ η οικία διέθετε και δεύτερο έμπροσθέν του (H23). Την περίοδο χρήσης των δύο ανώτερων δαπέδων, το H22 έχει ενσωματωθεί σε ένα μεγαλύτερο συγκρότημα και λειτουργεί ως **χώρος δείπνων**. Πιθανώς να φιλοξενεί μέρος της προετοιμασίας του φαγητού, αλλά ελάχιστη έως καθόλου αποθήκευση.⁶¹

Το δάπεδο 5 διαθέτει μικρή διάρκεια ζωής κατά τη ΜΓ περίοδο. Η κεραμική του φανερώνει μη εξειδικευμένη λειτουργία. Επίσης, σύντομης διάρκειας φαίνεται και η χρήση του δαπέδου 4 με κεραμική που χρονολογείται κατά κύριο λόγο στη ΜΓ αλλά και λίγη της ΥΓ I περιόδου.⁶² Η ίδια γενική χρήση του χώρου συνεχίζεται. Υπάρχουν ίχνη πρόχειρης εστίας, ενώ το Β τμήμα καλυπτόταν από θρανίο. Η κεραμική του δαπέδου 3 χρονολογείται στην ΥΓ I περίοδο ή και νωρίτερα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το θραύσμα από βάση πυξίδας ή πινακίου, που βρέθηκε στο Ν τμήμα του H22, ενώ συνανήκον τμήμα του εντοπίστηκε στο δωμάτιο H23.⁶³ Προς το τέλος της χρήσης του δαπέδου 3, στη μετάβαση από την ΥΓ I στην ΥΓ II περίοδο, συντελέστηκαν κάποιες αλλαγές. Το θρανίο του Β τοίχου γκρεμίστηκε, ενώ ο Δ τοίχος ανακατασκευάστηκε σε μεγάλο ποσοστό, ώστε να είναι δυνατό το άνοιγμα εισόδου. Χτίστηκε εστία κοντά στο κέντρο του δωματίου και Δ του ξύλινου κίονα που στήριζε την οροφή. Συμπεραίνεται, έτσι, ότι υπήρξε μια μεταβολή στην σύνθεση των μονάδων γύρω από την αυλή H21, κατά την οποία το H22 άνοιξε προς την στοά μπροστά από το δωμάτιο H19, ώστε να αποτελέσουν μία ενιαία οικία. Δεν υπάρχουν στοιχεία για το εάν κλείστηκε ή όχι η θύρα μεταξύ

⁵⁷ Cambitoglou et al 1988, σελ. 88-89

⁵⁸ Mazarakis 1997, σελ. 173

⁵⁹ Cambitoglou et al 1988, σελ. 88-89

⁶⁰ Καμπίτογλου 1970, σελ. 176

⁶¹ Cambitoglou et al 1988, σελ. 96

⁶² Cambitoglou et al 1988, σελ. 93

⁶³ Cambitoglou et al 1988, σελ. 94

των H22 και H23. Η συγκεκριμένη θύρα αποτελεί υπόθεση, αφού δεν μπόρεσε να εντοπιστεί στον Ν τοίχο του H22, ο οποίος δεν είναι καλά διατηρημένος, αλλά η ύπαρξή της υποδεικνύεται από τα δύο τουλάχιστον συνανήκοντα τμήματα που εντοπίστηκαν σε H22 και H23. Επιπλέον, μεταβολή στη λειτουργία δηλώνεται από την κατασκευή εστίας στο H22 και τη ταυτόχρονη καταστροφή του θρανίου, ενώ λίγο αργότερα φαίνεται ότι κατασκευάστηκε το πύσχημο θρανίο στο δωμάτιο H19, όπου προφανώς και μεταφέρθηκε η αποθηκευτική λειτουργία.⁶⁴

Τα δύο ανώτερα δάπεδα μεταγενέστερα των αρχιτεκτονικών μεταβολών δεν είναι εύκολο να διακριθούν μεταξύ τους, καθώς η στρωματογραφία έχει διαταραχθεί από την άροση. Φαίνεται πως ανήκουν και τα δύο στην ΥΓ II περίοδο. Η κεραμική αντικατοπτρίζει τη μεταβολή και στη λειτουργία. Παρατηρείται για παράδειγμα εντυπωσιακός αριθμός θραυσμάτων πινακίων, κυρίως αττικών, και αγγείων πόσεως.⁶⁵

H23

Το δωμάτιο H23 βρίσκεται αμέσως Ν από το H22 και φαίνεται ότι είχε αποτελέσει ζεύγος μ' αυτό, αν και η έλλειψη ευθυγράμμισης στους Α τοίχους των δύο υποδηλώνει τη μη ταυτόχρονη κατασκευή τους. Πιθανή είναι η ύπαρξη θύρας μεταξύ τους, η οποία όμως, όπως αναφέρθηκε ήδη, δεν κατέστη δυνατό να επαληθευθεί. Η στρωματογραφία είναι διαταραγμένη σε μεγάλο βαθμό εξαιτίας της άροσης, ενώ ο βράχος τη διαπερνάει κατά τόπους.⁶⁶ Μάλιστα, ολόκληρο το Ν τμήμα του δωματίου εκλείπει εξαιτίας της άροσης.⁶⁷

Η κεραμική διέφερε από τα δωμάτια του υπόλοιπου οικισμού όχι μόνο σε ποσότητα αλλά και σε ποιότητα και ποικιλία σχημάτων. Μεγάλος είναι ο αριθμός των κρατήρων και των σκύφων και αρκετά τα θραύσματα εκλεπτυσμένων αγγείων όπως και χοντρών με εγχάρακτη διακόσμηση. Στα κατώτερα στρώματα υπάρχει αρκετή ΜΓ κεραμική, που πιθανά αντιστοιχεί στο δάπεδο 5 και το υπόστρωμα ισοπέδωσης του H22.⁶⁸ Το θραύσμα της βάσης πυξίδας/ πινακίου που είδαμε ότι συνανήκει με άλλο στο H22, όπως και άλλα όστρακα, ανήκει στην ΥΓ I και παραπέμπει στην αντιστοιχία των στρωμάτων. Η ΥΓ II κεραμική των ανώτερων στρωμάτων ήταν πολύ φθαρμένη ίσως εξαιτίας της άροσης.⁶⁹

Φαίνεται λοιπόν ότι το δωμάτιο H23 λειτούργησε παράλληλα με το H22 από τη ΜΓ II περίοδο έως και το τέλος του 8ου π.Χ. αι. Το είδος της κεραμικής φανερώνει σχετικό πλούτο και η παρουσία κρατήρων καλής ποιότητας παραπέμπει στη λειτουργία του δωματίου ως **χώρου**

⁶⁴ Cambitoglou et al 1988, σελ.90 και 95

⁶⁵ Cambitoglou et al 1988, σελ. 95-96

⁶⁶ Cambitoglou et al 1988, σελ. 96

⁶⁷ Cambitoglou et al 1988, σελ. 98

⁶⁸ Cambitoglou et al 1988, σελ. 98-99

⁶⁹ Cambitoglou et al 1988, σελ. 100

υποδοχής και συνεστιάσεων, κάτι που δε βρίσκει παράλληλο στον οικισμό.⁷⁰

H28

Το κατώτερο δάπεδο 4 του δωματίου φαίνεται να ανήκε σε έναν υπαίθριο χώρο, όπως υπαγορεύεται από τη φύση του εδάφους και τη φθορά της κεραμικής. Οι τοίχοι ξεκάθαρα συνδέονται με το δάπεδο 3 και επομένως κτίστηκαν στο τέλος της ΥΓ Ι περιόδου. Το δάπεδο 3 χρονολογείται στο σύντομο μεταβατικό διάστημα από την ΥΓ Ιβ στην ΥΓ Ια περίοδο.⁷¹ Στο επίπεδο του δαπέδου 3 και Δ βρέθηκε μεγάλη παραστάδα θύρας.⁷² Η θύρα στον Ν τοίχο θα πρέπει να υπήρχε από αυτήν την πρώτη φάση του δωματίου. Η μεταβολή στο πάχος του Α τοίχου μπορεί να εξηγηθεί κατ' αντιστοιχία με το ίδιο φαινόμενο στο δωμάτιο H22, όπου αποδίδεται στο άνοιγμα νέας εισόδου προς την αυλή H21. Τον ίδιο καιρό θα πρέπει να κλείστηκε η θύρα του Ν τοίχου. Οι μεταβολές αυτές θα πρέπει να χρονολογηθούν στην ΥΓ ΙΙ περίοδο, όταν το H28 υπήχθη σε ένα συγκρότημα γύρω από την αυλή H21. Πρόκειται για την περίοδο χρήσης του δαπέδου 2 (δηλαδή την ΥΓ ΙΙ περίοδο), όταν κατασκευάστηκε και το θρανίο του Β τοίχου. Την αρχιτεκτονική μεταβολή απηχούν και τα κεραμικά ευρήματα, αφού τα κατώτερα στρώματα αποδίδουν περισσότερα θραύσματα σκύφων και εκλεπτυσμένης κεραμικής, ενώ τα ανώτερα πιο χονδροειδή κεραμική που ταιριάζει με την παρουσία θρανίου και επομένως αντανακλά μεταβολή στη λειτουργία. Η εύρεση τριπτήρων παραπέμπει σε **προετοιμασία φαγητού**, ενώ δε βρέθηκε εστία.⁷³ Το δάπεδο 1, το οποίο χρονολογείται στο τέλος της ΥΓ ΙΙ περιόδου και είναι ακανόνιστο, καθώς σχιστόλιθοι από το κάτω στρώμα το διαπερνούσαν, είχε περισσότερη χονδροειδή κεραμική απ' ό,τι τα κατώτερα στρώματα.⁷⁴

H29

Ελάχιστα είναι τα στοιχεία που δίνονται για το H29 και απλώς επιβεβαιώνουν ότι πρόκειται για ένα κλειστό δωμάτιο και όχι απλά για κάποιο προστώο του H28.⁷⁵ Συνδέεται μέσω θύρας με το H28 και φαίνεται πως αποτελούσε **χώρο βοηθητικό** του H28 (για αποθήκευση είτε διαμονή των δούλων).⁷⁶

Το αποτέλεσμα των μεταβολών που περιγράψαμε ήταν ο τελικός σχηματισμός μιας μεγάλης οικίας στο κέντρο της οποίας υπήρχε η αυλή H21 με το βόρειο τμήμα της να σχηματίζει μια στοά

⁷⁰ Cambitoglou et al 1988, σελ. 100

⁷¹ Cambitoglou et al 1988, σελ. 103

⁷² Καμπίτογλου 1970, σελ.215

⁷³ Cambitoglou et al 1988, σελ. 103-104

⁷⁴ Cambitoglou et al 1988, σελ. 101 και 103

⁷⁵ Cambitoglou et al 1988, σελ. 104

⁷⁶ Mazarakis 1997, σελ.174

εμπρός από το H19. Η μελέτη της στρωματογραφίας υποδεικνύει ότι την αρχιτεκτονική μεταβολή συνόδευσε και η λειτουργική των μονάδων του συνόλου. Η αρχιτεκτονική αυτή εξέλιξη αποτελεί συνέπεια μιας τάσης επέκτασης των οικιών της Ζαγοράς, η οποία παρατηρείται και σε άλλα συγκροτήματα όπως στο H24-H25-H32-H33-H40-H41 και στο H26-H27-H43-H42. Μόνο που η επέκταση και εξειδίκευση σ' αυτά επετεύχθη με τον συνδυασμό διαίρεσης υπαρχόντων δωματίων και κατασκευής νέων, ενώ στο εξεταζόμενο συγκρότημα με την σύνδεση ανεξάρτητων κτισμάτων και τη σύνθεσή τους σε μία ενιαία οικία.⁷⁷

Επρόκειτο αρχικά κατά τη ΜΓ II περίοδο, καθώς φαίνεται, για ένα ανεξάρτητο κτιριακό συγκρότημα που αποτελούνταν από τα δωμάτια H19, H21, H22 και H23. Κατά την ΥΓ I περίοδο τα δωμάτια διαχωρίστηκαν μερικώς ή ολοκληρωτικά, ώστε να δημιουργήσουν γειτονικά σπίτια, τα H19/H21, H22-H23 και H28-H29, όλα προσανατολισμένα προς Ν. Κατά την ΥΓ II περίοδο μια θύρα ανοίχτηκε στον Α τοίχο του H22 και το θρανίο διαλύθηκε, μια άλλη θύρα ανοίχτηκε στον Α τοίχο του H28 και ένα θρανίο κατασκευάστηκε στο Β τοίχο του. Ταυτόχρονα κλείστηκαν οι πόρτες στους ενδιάμεσους τοίχους των δωματίων H22-H23 και H28-H29. Έτσι, οι τρεις προηγουμένως ανεξάρτητες μονάδες αποτέλεσαν τώρα μια ενιαία οικία με κεντρική αυλή το H21. Το δωμάτιο H28 χρησίμευε πλέον ως συμπληρωματικός αποθηκευτικός χώρος, το H22 έγινε χώρος δείπνων είτε υποδοχής, ενώ δεν είναι βέβαιο εάν στο συγκρότημα ενσωματώθηκαν και τα Δωμ. H23 και H29.⁷⁸

Χώρος Ιερού Αθηνάς και σχέση με συγκρότημα H19

Στα ΝΑ του H19 βρίσκεται το τέμενος της Αθηνάς (εικ.17), ο ναός της οποίας κτίστηκε στο β' τέταρτο του 6^{ου} π.Χ. αι., δηλαδή έναν αιώνα αργότερα από την εγκατάλειψη του οικισμού της Ζαγοράς. Πρέπει λοιπόν να επισημανθεί ότι αν και ο ναός χρονολογείται στην αρχαϊκή περίοδο, ωστόσο στη θέση του υπήρχε ήδη υπαίθριο ιερό το οποίο χαρακτήριζε το χώρο από το τελευταίο τέταρτο του 8^{ου} π.Χ. αι.(ΥΓ II). Σώζονται μάλιστα ο βωμός και αναλημματικός τοίχος Δ του μεταγενέστερου ναού και με κατεύθυνση Β-Ν που πιθανόν να αποτελούσε και τμήμα του περιβόλου του τεμένους.⁷⁹

Οι ανασκαφείς της αρχαίας Ζαγοράς αρχικά υπέθεσαν ότι το κτιριακό συγκρότημα του H19 αποτελούσε **την οικία ενός σημαντικού προσώπου του οικισμού και πιθανώς του ηγεμόνα**. Προς αυτή την κατεύθυνση οδηγούν οι σημαντικές διαστάσεις, η πιθανή παρουσία δεύτερου ορόφου στο H19, το πίσσχημο θρανίο, η μεγάλη εστία, τα διάφορα ευρήματα και στα άλλα

⁷⁷ Cambitoglou et al 1988, σελ. 106

⁷⁸ Mazarakis 1997, σελ.174

⁷⁹ Mazarakis 1997, σελ.174

δωμάτια, η σημαντική θέση του στον οικισμό ενώ η σχέση του με τον λατρευτικό χώρο στα ΝΑ αποτελεί σημαντικό επιχείρημα στην ερμηνεία του Γ συγκροτήματος ως οικία του ηγεμόνα.⁸⁰ Μετά τη δεύτερη ανασκαφική περίοδο (1969) στο χώρο της αρχαίας Ζαγοράς οι ανασκαφείς έπαψαν να θεωρούν ότι οι διαστάσεις του H19 ήταν ξεχωριστές, σε σύγκριση με άλλα δωμάτια που αποκαλύφθηκαν.⁸¹ Η αποκάλυψη και άλλων οικιών (H24/25/32, H26/27) της ΥΓ Ι περιόδου έκαναν τα σύγχρονά τους συγκροτήματα H19/21 και H28/29 να μην φαντάζουν ιδιαίτερα. Ωστόσο, Α. Μαζαράκης – Αινιάν επισημαίνει ότι ενώ κατά την επόμενη ΥΓ ΙΙ περίοδο, τα άλλα συγκροτήματα διαιρούνται σε μικρότερα η οικία H19/21 επεκτείνεται ενσωματώνοντας τις γειτονικές H28/29 και H22/23. Επισημαίνει ακόμα ότι το δωμάτιο H19 είναι ένα από τα ελάχιστα που φαίνεται να έφερε δεύτερο όροφο, αποτελεί τη μόνη οικία που διέθετε δύο εστίες και επίσημο δωμάτιο για δείπνα, ενώ και τα αντικείμενα που βρέθηκαν παραπέμπουν σε ισχυρό και πλούσιο ένοικο. Υποθέτει μάλιστα ότι ο επάνω όροφος θα φιλοξενούσε χώρους διαμονής, ενώ το ισόγειο καθημερινό δωμάτιο και συμπληρωματικές αποθηκευτικές λειτουργίες. Τέλος, σημειώνει ότι πρόκειται για το μόνο μεγάλο συγκρότημα που είχε άμεση πρόσβαση στο υπαίθριο ιερό, γεγονός που δεν είναι άνευ σημασίας εάν όντως πρόκειται για την οικία του ηγεμόνα. Αντιθέτως, είναι πιθανό ο άρχων να είχε και θρησκευτικές αρμοδιότητες, ενώ κάποιες τελετουργίες θα μπορούσαν να λαμβάνουν χώρα και στην οικία του.⁸² Η οικία δε βρίσκεται σε απομονωμένη και ηγεμονεύουσα θέση (όπως π.χ. στον Εμπορείο της Χίου) αλλά δίνει την εντύπωση του «πρώτου μεταξύ ίσων». Συγκεντρώσεις του πληθυσμού της Ζαγοράς θα πρέπει να γινόντουσαν στο χώρο που παρεμβάλλεται μεταξύ του ιερού και της οικίας H19.⁸³ Σύμφωνα με τον Hoepfner ο ελεύθερος χώρος μπορεί να ερμηνευθεί ως **πρώιμη μορφή Αγοράς (εικ.18)**.⁸⁴ Την ίδια άποψη εκφράζει και ο Owens, ο οποίος συμπληρώνει ότι ο χώρος δημόσιας χρήσης σε συνδυασμό με την κατασκευή τείχους στη Ζαγορά, που υποδηλώνει την ύπαρξη κεντρικού συντονισμού, είναι στοιχεία της τυπικής ελληνικής πόλης που συναντούμε στην κλασική περίοδο.⁸⁵

⁸⁰ Mazarakis 1997, σελ.175-176

⁸¹ Το εμβαδόν του δωματίου D8 φτάνει τα 51τ.μ. και φαίνεται με το μακρύ θρανίο και τη μεγάλη εστία να είναι το κεντρικό της οικίας, ενώ η εστία είναι παρόμοιου μεγέθους με αυτή του H41 και το θρανίο του παρόμοιο με το αρχικό δωμάτιο που αργότερα διαιρέθηκε σε H26 και H27.(Cambitoglou et al 1988, σελ. 79 .)

⁸² Mazarakis 1997, σελ.175-176

⁸³ Coldstream 1997, σελ. 420

⁸⁴ Hoepfner 2006, σελ. 4

⁸⁵ Owens 1991, σελ.17-18

Υψηλή Άνδρου

Στο κέντρο περίπου της Δ. ακτής και σε απόσταση 5 περίπου χλμ. από την κλασική πόλη της Άνδρου (Παλαιόπολη) δεσπόζει ο λόφος της Υψηλής, όπου σε μια έκταση 60 στρεμμάτων εκτείνονται τα ερείπια του οικισμού (**εικ.19**). Η ακρόπολη ένας σχεδόν επίπεδος χώρος 10 στρεμμάτων περιβάλλεται με τείχος.⁸⁶ Φαίνεται πως ο οικισμός ιδρύθηκε και ήκμασε κατά την Γ περίοδο, γνώρισε εκτενή εγκατάλειψη στο τέλος της αρχαϊκής και τις αρχές της κλασικής περιόδου, ενώ ακολούθως λειτούργησε μικρή εγκατάσταση.⁸⁷

Σημαντικός παράγοντας για τη διαμόρφωση της πολεοδομίας μέσα στην ακρόπολη κατά τη Γ περίοδο υπήρξε η θέση του ιερού και ο προσανατολισμός του ναού(ΒΑ-ΝΔ), ενώ στα αρχαϊκά χρόνια ο οικισμός περιορίστηκε και τροποποιήθηκε.⁸⁸

Στο κέντρο περίπου της Ακρόπολης έχει αποκαλυφθεί ο ιδιαίτερης σημασίας **αρχαϊκός ναός** (μέσα 6^{ου} π.Χ. αι.). Ωστόσο, **ιερό** λειτουργούσε στη θέση αυτή από τον 8^ο αι. π.Χ. ακόμη, τα κατάλοιπα του οποίου περικλείστηκαν στο αρχαϊκό κτίσμα.⁸⁹ Ο ναός (**εικ.20**) διέθετε σηκό και πρόδομο με δύο λίθινες βάσεις για ξύλινους κίονες. Η είσοδος του προδόμου είναι στα δυτικά, ενώ στη βορειο- δυτική του γωνία βρέθηκε αποθέτης με αφιερώματα, λαξευμένος στο βράχο. Λίγο νοτιότερα υπάρχει ορθογώνιος χώρος με ίχνη καύσης και όστρακα. Οι τοίχοι του σηκού περιτρέχονται από θρανία, ενώ στο κέντρο του υπάρχουν δύο συμμετρικές ορθογώνιες κτιστές κατασκευές, που ίσως λειτουργούσαν ως τράπεζες. Αυτή η οργάνωση του χώρου παραπέμπει σε τελετουργικές συγκεντρώσεις. Στον ανατολικό τοίχο του σηκού εφάπτεται κτιστή ορθογώνια κατασκευή, πάνω στην οποία βρέθηκαν μικρά αφιερώματα αγγείων και βοτσάλων. Ίσως πρόκειται για βωμό ή βάθρο αγάλματος. Από τη χρονολόγηση των αφιερωμάτων, η περίοδος λειτουργίας του ναού φαίνεται να εκτείνεται από τα αρχαϊκά ως και τα κλασικά χρόνια, ενώ τα ειδώλια κορών και χοιριδίων, καθώς και η οργάνωση του χώρου ταιριάζουν σε λατρεία χθόνιας θεότητας και ενδεχομένως της Δήμητρας και της Κόρης.⁹⁰ Την τελική του μορφή ο ναός, με κάποιες αλλαγές και την οικοδόμηση προσκτισμάτων πήρε λίγο μετά την ριζική του ανακαίνιση που έγινε στο β' μισό του 6ου αι. π.Χ., την περίοδο κατά την οποία ο οικισμός της Υψηλής είχε ήδη αρχίσει να εγκαταλείπεται.⁹¹

Σε άμεση σχέση με τη λατρεία στο ιερό από τον 8^ο π.Χ. αι. υπήρχε **υπαίθριος χώρος** συναθροίσεων με βωμό στα Δ (**εικ.21**). Ο χώρος απέκτησε βαθμίδες στα Β και πλακοστρώθηκε

⁸⁶ Τελεβάντου 1998, σελ.33

⁸⁷ Τελεβάντου 2008, σελ. 9

⁸⁸ Τελεβάντου 2008, σελ. 48

⁸⁹ Τελεβάντου 1998, σελ.36-40

⁹⁰ Τελεβάντου, 7 Ημέρες, 1996,σελ.7

⁹¹ Τελεβάντου 1998, σελ.36-40

τουλάχιστον κατά τα αρχαϊκά χρόνια.⁹² Α και Ν κτίστηκαν δωμάτια σχετικά με το ιερό (18, 18α), ενώ στα τέλη του 6^{ου} π.Χ. αι. έγινε κάθαρση του ναού και τα αφιερώματα καλύφθηκαν με πηλοκονίαμα στο «διάδρομο» 18.⁹³ Συνολικά το ιερό με τα προσκτίσματα, τους βωμούς και τον ελεύθερο χώρο για συναθροίσεις καταλάμβανε ένα χώρο 450 τ.μ. Μάλιστα η ανασκαφέας αναγνωρίζει σ' αυτό **μια πρόωμη μορφή Αγοράς** (γεωμετρική - αρχαϊκή).⁹⁴

Ένα **ορθογώνιο κτίσμα** έχει αποκαλυφθεί χωρίς να έχει πλήρως ανασκαφεί στο Β-κεντρικό χώρο της Ακρόπολης. Η νότια πλευρά του είναι λαξευμένη στο βράχο. Η κεραμική του φαίνεται να χρονολογείται γύρω στο 875-850 π.Χ. με χαρακτηριστικό δείγμα μια υδρία αντίστοιχη μ' αυτές της Δονούσας. Επίσης, βρέθηκαν σκύφοι με κρεμάμενα ημικύκλια, θραύσματα χρηστικών αγγείων και σφονδύλια.⁹⁵

Πιθανότατα στα τέλη του 7^{ου} π.Χ. αι., κατά τη διαμόρφωση του χώρου μπροστά από την είσοδο του αρχαϊκού ναού, είχαν καταχωσθεί και σκεπάστηκαν με πηλοκονίαμα και τα λείψανα άλλου **γεωμετρικού κτιρίου**, ώστε να ελευθερωθεί ο χώρος Δ του ναού. Αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια του κτιρίου με διαστάσεις 8 X 5μ. Στο εγκαίνιο του κτιρίου, στη ΝΔ γωνία, ήταν τοποθετημένος σκύφος, ανάλογος με του προηγούμενου ορθογώνιου κτιρίου, που το χρονολογεί γύρω στο 875-850 π.Χ. Δε σώθηκε τίποτα από το περιεχόμενο του κτιρίου η λειτουργία του παραμένει αδιάγνωστη. Η χρονολόγηση αυτή των δύο κτιρίων τα αναδεικνύει ως τα παλιότερα της ιστορικής περιόδου στην Άνδρο.⁹⁶

Στη ΝΔ πλαγιά του λόφου, έξω από το τείχος έχουν έρθει στο φως δύο ΥΓ κτίρια με ισχυρούς τοίχους κτισμένα σε δύο άνδηρα.

Ο **Χώρος Α** στο κάτω άνητρό, θεμελιωμένος πάνω σε παλιότερο ισχυρό τοίχο, χρησιμοποιεί ως βόρειο τοίχο τον αναλημματικό του πάνω ανδρήρου, ο οποίος στα δυτικά ενώνεται κάθετα με άλλο ισχυρό επίσης τοίχο. Στο εσωτερικό του έχουν βρεθεί ΥΓ αγγεία, υφαντικά βάρη, μικρά αντικείμενα, οστά ζώων, όστρεα και κάλυμμα αττικού γραπτού αγγείου.⁹⁷

Στο άνω άνητρο αποκαλύφθηκε ο **Χώρος Β (Πύργος Β) (εικ.22)**, ορθογώνιο κτίσμα (6,6 X 7,7μ.) με ισχυρούς τοίχους, που φαίνεται πως επικοινωνούσε με την Ακρόπολη. Κατά μήκος του Ν και Δ τοίχου διαθέτει χαμηλή λίθινη πεζούλα, ενώ το δάπεδο διαμορφώνεται με πηλοκονίαμα, όπως και του Χώρου Α. Βρέθηκαν πολλά αντικείμενα και αγγεία, ορισμένα μάλιστα ευβοϊκά. Η συγκέντρωση αυτή οδηγεί στην υπόθεση ότι επικράτησαν κάποιες ιδιαίτερες συνθήκες πριν την εγκατάλειψη του οικισμού.

Φαίνεται πως τα **δύο αυτά ξεχωριστά κτίσματα**, είχαν σχέση με την οχύρωση και την

92 Τελεβάντου 2008, σελ. 38

93 Τελεβάντου 2008, σελ. 48

94 Τελεβάντου 2008, σελ. 10

95 Τελεβάντου 1998, σελ. 33-34

96 Τελεβάντου 1998, σελ.34 και Τελεβάντου 2008, σελ. 48

97 Τελεβάντου 1998, σελ.34-35

επέκτασή της για την προστασία του εκτός των τειχών του οικισμού.

Στα δυτικά του Χώρου Β υπάρχει κτιριακό συγκρότημα που πιθανά ανήκει σε οικίες, ανάμεσά του και ο **Χώρος Δ** με λιθόκτιστο θρανίο σχήματος Γ και λίθινη αποστρογγυλευμένη βάση για ξύλινο κίονα.

Τα παραπάνω κτίσματα ως προς την τοιχοποιία, τα πήλινα δάπεδα και τις κτιστές πεζούλες ομοιάζουν αρκετά με εκείνα της Ζαγοράς.⁹⁸

Επίσης, στο ΝΑ τμήμα της Ακρόπολης έχουν ανασκαφεί **οικοδομικά κατάλοιπα που χρονολογούνται σε 4 διαφορετικές φάσεις**. Τα αρχαιότερα κατάλοιπα που ανήκουν σε δύο φάσεις της ΥΓ περιόδου είναι απροσδιόριστης μορφής. Πάνω απ' αυτά κτίστηκαν **τρία αρχαϊκά οικοδομήματα με επιμελημένη τοιχοποιία**. Τα κινητά ευρήματα μας φέρνουν στα τέλη του 6^{ου} π.Χ. αι. Πρόχειρες κατασκευές και κτίσματα με υλικό σε δεύτερη χρήση πρέπει να κτίστηκαν μετά την καταστροφή των αρχαϊκών κτιρίων. Στο χρόνο μεταξύ των τελευταίων και των αρχαϊκών κτιρίων ο χώρος πρέπει να χρησιμοποιήθηκε για ταφές.⁹⁹

Συνοπτικά, σύμφωνα με την ανασκαφεία, η Υψηλή κατοικήθηκε από την Ύποπρωτογεωμετρική περίοδο (9^{ος} αι. π.Χ.), ήκμασε κατά τη ΥΓ (β' μισό 8^{ου} π.Χ. αι.), ενώ συρρικνώθηκε αρκετά στο τέλος του 7^{ου} π.Χ. αι. Μέσα στην Ακρόπολη διαπιστώνεται κατοίκηση και κατά την αρχαϊκή αλλά και μεταγενέστερη περίοδο ίσως διακεκομμένα. Το ιερό λειτούργησε αδιάκοπα από την ΥΓ έως και τον 4^ο αι. π.Χ.¹⁰⁰

Παλαιόπολη Άνδρου

Η αρχαία πόλη της Άνδρου (**εικ.15**) καταλάμβανε μια έκταση περίπου 600 στρεμμάτων στην περιοχή της σημερινής Παλαιόπολης. Απλωνόταν από την παραλία έως το λόφο της ακρόπολης σε θέση φυσικά οχυρή και με υδάτινο πλούτο. Αν και τα κινητά ευρήματα ανάγονται στην Γεωμετρική, τη Μυκηναϊκή ή ακόμη και τη Νεολιθική περίοδο, η οικοδομική δραστηριότητα χρονολογείται από τα τέλη του 6^{ου} π.Χ. αι., ενώ φαίνεται ότι στην πόλη συνέρρευσαν γύρω στο 700 π.Χ. οι κάτοικοι των οικισμών της Ζαγοράς και της Υψηλής.¹⁰¹

Μεγάλο μέρος της οχύρωσης είναι ορατό και σήμερα. Η πόλη ακολουθώντας τη μορφολογία του εδάφους διαμορφώθηκε σε τέσσερις ζώνες. Μπροστά στην παραλία σε μια επίπεδη έκταση

⁹⁸ Τελεβάντου 1998, σελ. 35-36

⁹⁹ Τελεβάντου 1998, σελ. 36

¹⁰⁰ Τελεβάντου 1998, σελ. 40

¹⁰¹ Παλαιοκρασσά – Κόπιτσα 2007, σελ. 18-19

βρισκόταν η **Αγορά (εικ.23α-23β)**, σε άμεση γειτνίαση με το λιμάνι το οποίο θα πρέπει να είχε διαμορφωθεί πριν ακόμη από τους κλασικούς χρόνους. Ψηλότερα στην πλαγιά στέκονταν σημαντικά κτίρια, και δυτικότερα μέρος του οικισμού, ενώ μια τέταρτη ζώνη εντοπίζεται προς την Ακρόπολη.¹⁰²

Η μορφή της Αγοράς υπαγορεύτηκε από τη διαμόρφωση του εδάφους σε άνδρα. Την επικοινωνία μεταξύ τους διευκόλυναν βαθμιδωτοί δρόμοι και άλλοι παράλληλοι προς τα κτίρια την κίνηση στο ίδιο επίπεδο. Οι δρόμοι διέθεταν καλοχτισμένους αποχετευτικούς αγωγούς, ενώ υπήρχε και δίκτυο πήλινων αγωγών ύδρευσης. Υπήρχαν στοές, που αποτελούσαν τον συνήθη κτιριακό τύπο των Αγορών, ενώ τον ελεύθερο χώρο καταλάμβαναν επιβλητικά μνημεία.¹⁰³

Στο χώρο της **Αγοράς** έχουν αποκαλυφθεί τμήματα τεσσάρων κτιρίων και τριών πλακόστρωτων δρόμων, θεμελιωμένα σε δύο άνδρα με υψομετρική διαφορά 4μ.

Στο ανώτερο άνδρα αποκαλύφθηκαν λείψανα που ανήκουν σε 4 φάσεις. Στην πρώτη, πιθανώς στα *όψιμα κλασικά χρόνια* ανήκει το **Κτίριο Α** του οποίου έχει αποκαλυφθεί η ΝΑ γωνία, και ο **δρόμος (Ι)** που περνούσε έμπροσθέν του. Τον δρόμο κάλυπταν πλάκες κάτω από τις οποίες περνούσε κτιστός αγωγός. Ο δρόμος (Ι) διασταυρωνόταν με τον ανηφορικό **δρόμο (ΙΙ)** που επίσης πρέπει να ανάγεται στην πρώτη φάση.¹⁰⁴

Στη δεύτερη φάση, πιθανά των *πρώιμων ελληνιστικών χρόνων* ανήκει το **Κτίριο Β** από το οποίο σώζονται μόνο τμήματα τοίχων, καθώς καλύφθηκε από τα μεταγενέστερα κτίρια της κύριας οικοδομικής φάσης.¹⁰⁵

Στην τρίτη φάση, πιθανά στα *τέλη του 3ου και α' μισό του 2^{ου} π.Χ. αι.*, ανήκει η **στοά Γ (εικ.24α-24γ)** που βρίσκεται ανατολικά και σε επαφή με τον ανηφορικό **δρόμο ΙΙ**. Η στοά είχε πλάτος 15μ και μήκος περίπου 50μ. Έχει αποκαλυφθεί το πρόσθιο τμήμα του κρηπιδώματος με τρεις βαθμίδες στα δυτικά και πέντε στα ανατολικά, κατασκευασμένες από υπερμεγέθεις σχιστολιθικές λιθόπλινθους. Σώζεται τμήμα από το δυτικό της τοίχο από σχιστολιθικές πλακοειδείς λιθόπλινθους, ενώ η παραστάδα του αποτελείται από λιθόπλινθους λευκού μαρμάρου.¹⁰⁶ Ο ανατολικός στενός τοίχος αποτελείται από μάρμαρο (το ανατολικό τμήμα της είχε αποκαλυφθεί από τον Κοντολέοντα και σήμερα είναι καταχωσμένο), ενώ ο πίσω βόρειος από κοινούς λίθους με επίχρισμα. Σύμφωνα με τον πρώτο ανασκαφέα η στοά φαίνεται να είχε την ιδιορρυθμία εναλλαγής κιόνων και παραστάδων στην πρόσοψή της.¹⁰⁷ Στην ΝΔ γωνία της στοάς, περίπου στο επίπεδο της ευθυνηρίας, ανασκάφηκαν υπολείμματα εστίας που περιείχε αδιάγνωστα όστρακα. Πιθανώς, η

102 Παλαιοκρασσά – Κόπιτσα 2007, σελ.33

103 Παλαιοκρασσά – Κόπιτσα 2007, σελ.69-71

104 Παλαιοκρασσά – Κόπιτσα 2007, σελ. 47

105 Παλαιοκρασσά – Κόπιτσα 2007, σελ.47

106 Παλαιοκρασσά – Κόπιτσα 2007, σελ.52

107 Κοντολέων 1964, σελ.3

εστία να σχετίζεται με τελετή καθοσίωσης του κτιρίου, κατά την οικοδόμησή του.¹⁰⁸

Μπροστά από τη στοά υπήρχαν βάσεις από μνημεία, εξέδρες και τετράπλευρος «βόθρος», λατρευτικής χρήσης.¹⁰⁹

Σ' αυτή τη φάση ο **δρόμος II** στρώνεται με μεγάλες πλάκες σχιστόλιθου και γνευσίου, σχηματίζοντας χαμηλές βαθμίδες .

Στα δυτικά του δρόμου II απέναντι από τη στοά Γ έχει αποκαλυφθεί το πρόσθιο τμήμα του **Κτιρίου Δ (εικ.24α-24γ)**, μήκους 22,60μ., το οποίο κάλυψε τα προγενέστερα Κτίρια Α και Β και ανήκει και αυτό στην τρίτη φάση. Το Κτίριο Δ, διέθετε πρόπυλο με βαθιά θεμέλια, που κάλυψε τμήμα του προγενέστερου δρόμου I, όπως επίσης και περίστυλη αυλή. Σώζεται η πίοσχημη κρηπίδα του προπύλου έως τη δεύτερη βαθμίδα, ενώ θα πρέπει να υπήρχε και τρίτη. Η κατασκευή της ήταν ανάλογη με αυτή της στοάς Γ. Οι τοίχοι του είναι καλοχτισμένοι με σχιστόλιθο και γνεύσιο, ενώ στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκε στυλοβάτης από σχιστολιθικές πλάκες με το κάτω μέρος 4 κτιστών κίωνων. Οι κίονες φαίνονται παλαιοχριστιανικοί αλλά θα πρέπει να αντικατέστησαν πρωιμότερους. Ο στυλοβάτης θα πρέπει να αποτελούσε τμήμα περιστυλίου αυλής. Μέσα στο χώρο του περιστυλίου βρέθηκε αργυρό νόμισμα, της Σαβίνας, συζύγου του αυτοκράτορα Αδριανού, που υποδεικνύει ότι λίγο πριν το 2^ο μ.Χ. αι. πρέπει να έγινε κάποια επισκευή του κτιρίου.¹¹⁰ Από την επίχωση του χώρου εκτός των άλλων προέρχονται όστρακα ΥΓ χρόνων, πυρήνες, λεπίδες και φολίδες οψιανού που αποτελούν ορισμένα από τα πρωιμότερα ευρήματα του ανασκαφέντος χώρου, η αρχική χρήση του οποίου ανάγεται στην 3η τουλάχιστον χιλιετία.¹¹¹

Σε επαφή με τον δυτικό τοίχο του Κτιρίου Δ ανασκάφηκε **ημιυπόγειος χώρος** με δική του είσοδο. Στο εσωτερικό του χώρου αυτού βρέθηκε μεγάλη ποσότητα χρηστικής κεραμικής, υπολείμματα θαλασσινών τροφών και μαρμάρινη τράπεζα, με βάση τα οποία ο χώρος συσχετίζεται με βοηθητικό χώρο.¹¹²

Ο τύπος του κτιρίου με την περίστυλη αυλή και το μνημειακό πρόπυλο είναι γνωστός από ελληνιστικές Αγορές όπως αυτές της Μιλήτου, της Εφέσου και της Δήλου. Τα ευρήματα υποδεικνύουν τη χρήση του μπροστινού τμήματος ως χαλκουργείου αν και δεν είναι σαφές ποιο από τα τρία κτίρια (Α, Β ή Δ) το στέγαζε.¹¹³

Μπροστά στη ΝΔ γωνία του στυλοβάτη (του Κτιρίου Δ) αποκαλύφθηκε εστία σε επαφή με κιβωτιόσχημη κατασκευή καλυμμένη με πλάκες τοποθετημένες αμφικλινώς επάνω σε κυκλικό φρέαρ με ευρήματα χρονολογούμενα από τον 4^ο π.Χ. έως τον 1^ο μ.Χ. αι και που παραπέμπουν στην τέλεση χθόνιας λατρείας ηρωικής ή προγονικής, όπως συνέβαινε και στο βόθρο μπροστά από τη

108 Παλαιοκρασσά – Κόπιτσα 2004, σελ. 130, σημ. 2

109 Παλαιοκρασσά – Κόπιτσα 2007, σελ.52

110 Παλαιοκρασσά – Κόπιτσα 2004, σελ. 131-132

111 Παλαιοκρασσά – Κόπιτσα 2001, σελ. 229-230

112 Παλαιοκρασσά – Κόπιτσα 2007, σελ.52-54

113 Παλαιοκρασσά – Κόπιτσα 2007, σελ.55

στοά και πιθανά σε κοντινή κατασκευή φτιαγμένη μέσα σε αχρηστευμένο κτιστό αγωγό. Η τέλεση τέτοιας λατρείας στις Αγορές αποτελούσε συνήθη πρακτική.¹¹⁴

Κατά τον 3^ο μ.Χ. αι. κτίστηκε το Κτίριο Ε αχρηστεύοντας το πρόπυλο και το μπροστινό τμήμα του Κτιρίου Δ. Αποκαλύφθηκαν τέσσερις τοίχοι του νέου κτιρίου, στο νότιο από τους οποίους χρησιμοποιήθηκαν τμήματα επιστυλίου και επικράνων παραστάδων που πιθανά ανήκουν στο προγενέστερο πρόπυλο.¹¹⁵

Η τρίτη φάση στην οποία ανήκει η στοά Γ και το Κτίριο Δ πιθανόν να σχετίζεται με μια αναδιαμόρφωση της Αγοράς μετά την άλωση της πόλης το 199 π.Χ. από τις ρωμαϊκές και περγαμηνές δυνάμεις, μετά την οποία το νησί παραχωρήθηκε στον Άτταλο τον Α΄ της Περγάμου.¹¹⁶

Και **στο κάτω άνδηρο** διακρίνονται λείψανα που ανήκουν σε τέσσερις φάσεις. Στην πρώτη φάση ανήκει η **στοά ΣΤ (εικ.25)** και ο **πλακόστρωτος δρόμος ΙΙΙ** που διέθετε κτιστό αγωγό. Από τη στοά σώζεται μικρό τμήμα του οπίσθιου τοίχου της και της κρηπίδας της, αφού αυτή χρησιμοποιήθηκε μεταγενέστερα ως στυλοβάτης χριστιανικής **Βασιλικής (Κτίριο Ζ)**. Από τη Βασιλική καλύφθηκε και το μεγαλύτερο τμήμα του δρόμου ΙΙΙ. Τόσο ο δρόμος ΙΙΙ, όσο και η στοά ΣΤ ομοιάζουν με τον δρόμο Ι και τη στοά Γ αντιστοίχως και πρέπει να θεωρηθούν σύγχρονά τους. Ο δρόμος ήταν προγενέστερος της στοάς η οποία θα πρέπει να αντικατέστησε παλαιότερο κτίριο στο τέλος 3^{ου} ή αρχές 2^{ου} π.Χ. αι.¹¹⁷

Η **Βασιλική** που χρονολογείται στο β΄ μισό του 6^{ου} μ.Χ. αι. Στην οικοδόμηση της αψίδας της χρησιμοποιήθηκε υλικό από αρχαιότερα κτίρια και μνημεία, όπως 11 σπόνδυλοι πώρινων αράβδωτων κιόνων, 5 συνανήκοντα μαρμάρινα βάθρα, τα δύο ενεπίγραφα και τμήμα αρχαϊκής επιγραφής. Η θύρα του Α. τοίχου του Β. κλίτους κτίστηκε με μέλη αρχαιότερων κτιρίων όπως τμήμα ενεπίγραφου γείσου. Η επιγραφή των μέσων του 2^{ου} μ.Χ. αι. οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το γείσο ανήκε σε «**μάκελλον**», δηλαδή εμπορική αγορά τροφίμων,¹¹⁸ αφιερωμένη στον αυτοκράτορα Μάρκο Αυρήλιο πιθανά από τον δήμο των Ανδρίων. Ο μάκελλος δεν έχει ακόμη ταυτιστεί.¹¹⁹ Μπροστά στο σύθρονο της αψίδας υπάρχουν τρεις μαρμαρίνες βάσεις κιόνων που πλαισιώνουν ορθογώνιο όρυγμα που καλύπτεται από μαρμαρίνη πλάκα τράπεζας. Η πλάκα έχει μήκος 1,38μ., φέρει ταινία στην περιφέρεια και βαθιές εγχάρακτες γραμμές στις διαγωνίους. Οι διαγώνιες

114 Παλαιοκρασσά – Κόπιτσα 2007, σελ.57

115 Παλαιοκρασσά – Κόπιτσα 2007, σελ. 55

116 Παλαιοκρασσά – Κόπιτσα 2004, σελ.136

117 Παλαιοκρασσά – Κόπιτσα 2007, σελ.58

118 Η λέξη μάκελλος ή μάκελλον συναντάται σε επιγραφές και κείμενα της αρχαίας γραμματείας και αποτελεί εξελληνισμένο τύπο του του λατινικού macellum. Ο αρχιτεκτονικός τύπος των οικοδομημάτων αυτών προέρχεται απ' αυτόν των ελληνιστικών Αγορών με περιστύλιο γύρω από το οποίο ανοίγονται καταστήματα και εργαστήρια, ή μπορεί να έχει και μορφή στοάς. (βλ. Παλαιοκρασσά – Κόπιτσα 2004, σελ 122-123, σημ. 3)

119 Παλαιοκρασσά – Κόπιτσα 2007, σελ.60

χαράξεις φθάνουν στο άκρο των γωνιών δίνοντας τη εντύπωση εκροών για υγρά.¹²⁰ Η πλάκα αρχικά θα χρησιμοποιούνταν στα μαγαζιά της αρχαίας Αγοράς.¹²¹

Στην επίχωση πίσω από το σύθρονο της Βασιλικής βρέθηκαν πολλά μέλη οικοδομημάτων και μνημείων όπως ένα ηλιακό ρολόι, τμήματα βάθρου και τριών τουλάχιστον αγαλμάτων. Το ένα εικονίζει ανδρική μορφή στον τύπο του *Ερμή Richelieu* (**εικ.26**), και χρονολογείται στον 1^ο μ.Χ. αι. Αγάλματα με παρόμοιο χαρακτήρα έχουν βρεθεί σε μνημεία – ηρώα και πιθανά ταυτίζονται με αφηρωισμένους νεκρούς.¹²² Μπορεί να παραβληθεί με τον γνωστό Ερμή από τον ίδιο χώρο, ή τον Ερμή σε ανάλογα μνημεία, όπως στη Θήρα, το Αίγιο, τη Μακεδονία.¹²³ Το δεύτερο εικονίζει γυναικεία μορφή και χρονολογείται μάλλον στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους. Δεν είναι βέβαιος ο μεταξύ τους συσχετισμός, ο οποίος αποτελεί ένα δελεαστικό ενδεχόμενο που θα είχε ως σκοπό τον αφηρωισμό και την απόδοση μεταθανάτιων τιμών σε κάποιους επιφανείς πολίτες, μια πρακτική προγονολατρίας- ηρωολατρίας που είχε παρουσιάσει μεγάλη διάδοση στον ελλαδικό χώρο κατά τους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους (τέλη 1^{ου} π.Χ. – 1^{ος} μ.Χ. αι.) και εντοπιζόταν στους χώρους των Γυμνασίων και των Αγορών. Στην Αγορά της Άνδρου με τέτοιο μνημείο ταυτίζεται το κτίριο μέσα στο οποίο βρέθηκε το βάθρο με τα αγάλματα του **Ερμού** και της **Μεγάλης Ηρακλειώτισσας**.¹²⁴

Ο Ερμής της Άνδρου είχε βρεθεί τυχαία το 1832 στην περιοχή που μετέπειτα ταυτίστηκε με την Αγορά της αρχαίας πόλης. Ο Κοντολέων το ταύτισε με το άγαλμα του Αγοραίου Ερμή στηριζόμενος σε επιγραφή χαραγμένη στο ανώφλι θύρας η οποία αναφέρει ότι οι αγορανόμοι αφιέρωσαν στον Ερμή μαρμάρινο πλαίσιο θύρας και παραθύρων και επομένως συμπεραίνει πως θα πρέπει να υπήρχε ιερό του Ερμή στην Αγορά, της οποίας ως προστάτης ο θεός θα λατρευόταν.¹²⁵

Βόρεια- βορειοανατολικά της Αγοράς εντοπίστηκαν λείψανα **Ρωμαϊκών Θερμών** που θα πρέπει να σχετίζονταν με το Γυμνάσιο της πόλης. Στην πλαγιά του Τούρλου προς την πλευρά της Αγοράς η διαμόρφωση του εδάφους καθιστά πιθανό τον εντοπισμό εκεί του **Θεάτρου**.¹²⁶ Από γραπτές πηγές πληροφορούμαστε για την ύπαρξη **Βουλευτηρίου** και πιθανώς **Πρυτανείου** στην Αγορά, ενώ κοντά στην παραλία υπήρχε και ιερό της Αθηνάς Ταυροπόλου.¹²⁷ Επίσης, στην πλαγιά ΒΑ της Αγοράς έχει εντοπιστεί κτιριακό συγκρότημα που ταυτίζεται με **ναό** δωρικού ρυθμού των αρχών του 5^{ου} π.Χ. αι. που ανοικοδομήθηκε στα ρωμαϊκά χρόνια και ήταν πιθανά **αφιερωμένος**

120 Παλαιοκρασσά – Κόπιτσα 2004, σελ. 123-124

121 Παλαιοκρασσά – Κόπιτσα 2007, σελ.62-63

122 Παλαιοκρασσά – Κόπιτσα 2007, σελ.64-66

123 Παλαιοκρασσά – Κόπιτσα 2004, σελ.126

124 Παλαιοκρασσά – Κόπιτσα 2007, σελ.64-66

125 Κοντολέων 1964, σελ. 4

126 Παλαιοκρασσά – Κόπιτσα 2007, σελ.36-37

127 Παλαιοκρασσά – Κόπιτσα 2007, σελ.34

στον Απόλλωνα που συνδυάστηκε με τον Μίθρα.¹²⁸

¹²⁸ Παλαιοκρασσά- Κόπιτσα 1998, σελ. 58-59

ΔΟΝΟΥΣΑ

Βαθύ Λιμενάρι

Η Δονούσα (**εικ.27**), είναι ένα μικρό νησάκι Α των Κυκλάδων, ανατολικά της Νάξου, με μόνη πηγή νερού στα Ν του. Νότια εντοπίζεται και ο αρχαίος οικισμός (**εικ.28**) επάνω σε ένα στενό ακρωτήριο, πάνω από ένα αγκυροβόλι με τη χαρακτηριστική ονομασία Βαθύ Λιμενάρι, προστατευμένο από ένα μεγαλύτερο κόλπο, ενώ η μόνη προσβάσιμη από τη στεριά πλευρά είναι οχυρωμένη με τείχος. Έχουν αποκαλυφθεί παραλληλόγραμμες, δίχωρες ως επί το πλείστον οικίες, κτισμένες σε επίπεδα προσανατολισμένες στον άξονα του ακρωτηρίου και κατά μήκος του δρόμου, έχοντας την είσοδό τους στη μακριά πλευρά προς αυτόν. Συχνά διέθεταν θρανίο κατάλληλο για κλίνες ή καθίσματα στο πίσω δωμάτιο που στεκόταν σε ψηλότερο επίπεδο και ενίοτε εστία. Οι περισσότερες έχουν διαστάσεις 4/4,5- 6/6,5μ.. Συνολικά έχουν αποκαλυφθεί 12 οικίες, ενώ φαίνεται ότι κάποιες έχουν καταρρεύσει στη θάλασσα.¹²⁹

Στη Ν πλευρά διακρίνονται δύο μεγαλύτερες. Η πρώτη (X6) (**εικ.29**) στην κορυφή του ακρωτηρίου με διαστάσεις 11 X 4,5μ., παρουσιάζει τριγωνική κάτοψη στα Ν.¹³⁰ και είναι χωρισμένη σε δύο σχεδόν ίσα δωμάτια. Παράπλευρα του τριγωνικού τμήματος κτίστηκε ένα τρίτο σχεδόν τετράγωνο δωμάτιο.¹³¹

Το δεύτερο κτίριο (X7) (**εικ.30**), δύο φάσεων στέκεται χαμηλότερα και είναι θεμελιώμενο πάνω σε πρωτοκυκλαδικά σπίτια, σε ένα εκ των οποίων βρέθηκε ταφή μητέρας με βρέφος. Αρχικά θα πρέπει να αποτελούνταν από δύο δωμάτια, ενώ αργότερα προστέθηκαν άλλα δύο Δ και Ν, το ένα από αυτά πιθανώς αυλή με πρόσβαση προς το δρόμο. Μια πέμπτη κατασκευή στα Α διέθετε θρανία και εστία.¹³²

Στα Δ του βράχου, Δ της οικίας X1 και Β της οικίας X3, αποκαλύφθηκαν υπολείμματα 2 μεγάλων πυρών με οστά, όστρεα και σχεδόν ολόκληρα αλλά σπασμένα αγγεία. Οι Coldstream και Morris προτείνουν ότι θα ήταν δυνατόν να πρόκειται για ανθρώπινες αποτεφρώσεις, ενώ ο Fagerstrom προτείνει τις διαδοχικές εορταστικές πυρές με λειτουργία κοινών εστιών ή την περίπτωση οι πυρές να χρησιμοποιούνταν για να προσελκύσουν διερχόμενα πλοία στις απόκρημνες ακτές. Ο Μαζαράκης Αινιάν δεν αποκλείει την περίπτωση να πρόκειται για θυσιαστικές πυρές ή καύσεις απορριμάτων.¹³³

Από τον οικισμό της Δονούσας προέρχεται μια αξιόλογη ομάδα αγγείων, που αποδίδεται

¹²⁹ Ζαφειροπούλου 1990, σελ. 43-44

¹³⁰ Ζαφειροπούλου 1990, σελ. 44

¹³¹ Mazarakis 1997, σελ.194

¹³² Ζαφειροπούλου 1990, σελ. 44-45

¹³³ Mazarakis 1997, σελ.194-195

σε τοπικό εργαστήριο με κατα κύριο λόγο κυκλαδικά στοιχεία αλλά που συνδυάζει και δωδεκανησιακές επιρροές. Τα αγγεία φέρουν ΠΓ και Γ διακοσμητικά μοτίβα και χρησιμεύουν κυρίως στην αποθήκευση και χρήση υγρών αγαθών. Ανάμεσά τους και ένα κρατηρόσχημο αγγείο που φαίνεται να έχει τελετουργική χρήση, καθώς και ένας σκύφος με αττικά στοιχεία στη διακόσμηση. Βάσει της κεραμικής ο οικισμός φαίνεται να ήκμασε από το τρίτο τέταρτο του 9ου π.Χ. αι. έως τις αρχές του 8ου.¹³⁴

Πρόκειται λοιπόν για ένα μικρό οικισμό με ευρύχωρες αλλά απλές οικίες και απουσία πολυτελέστερων κτισμάτων, που θα μπορούσαν να αναγνωριστούν ως οικία του άρχοντα. Ωστόσο, τα δύο Ν κτίσματα με τις μεγαλύτερες διαστάσεις και τη προνομιακή τους θέση (μακριά από τη ευπρόσβλητη οχυρωμένη πλευρά, στο κορυφαίο δεσπόζον σημείο του ακρωτηρίου, που εποπτεύει το θαλάσσιο πέρασμα) θα μπορούσαν αν φιλοξενούν τους επικεφαλής του οικισμού. Οι μικρή κλίμακα του οικισμού, η έλλειψη καλλιεργήσιμων εκτάσεων, η ύπαρξη προστατευτικής οχύρωσης και το καίριο σημείο, κατάλληλο για ελλιμενισμό προσανατολίζουν την ανασκαφέα να αναγνωρίσει εδώ έναν οικισμό με ιδιαίτερο χαρακτήρα εμπορικού σταθμού, πάνω στο θαλάσσιο δρόμο που ενώνει την Εύβοια και την Αττική με την Ανατολή και τη Συρία και με πολιτική εξάρτηση από κάποιο άλλο κέντρο. Το κέντρο αυτό δεν μπορεί να καθοριστεί με σαφήνεια αλλά από τα ευρήματα και τη θέση του οικισμού διαφαίνονται οι σχέσεις του τόσο με τη Νάξο, όσο και με τη Ρόδο και την Εύβοια.¹³⁵

¹³⁴ Ζαφειροπούλου 1990, σελ. 47-52

¹³⁵ Ζαφειροπούλου 1990, σελ. 51-53

Τα πρωιμότερα ευρήματα (όστρακα) στην περιοχή της πόλης της Θήρας (**εικ.31**) χρονολογούνται στην ΠΓ και Γ περίοδο. Κατά τον 8^ο και πρώιμο 7^ο αι. π.Χ. θα πρέπει να υπήρξε σημαντική αύξηση του πληθυσμού. Το καθεστώς που επικρατούσε τότε ήταν μοναρχικό, ενώ οι πολιτισμικές καταβολές σε μεγάλο ποσοστό δωρικής προέλευσης. Μερικές από τις παλαιότερες, ίσως και πριν το τέλος του 8^{ου} αι. π.Χ., επιγραφές στο ελληνικό αλφάβητο έχουν εντοπιστεί κοντά στην πόλη της Θήρας.¹³⁶ Γνωρίζουμε ότι το τρίτο τέταρτο του 7^{ου} αι. π.Χ. Θηραίοι άποικοι εστάλησαν στην Λιβύη, όπου ίδρυσαν την πόλη της Κυρήνης. Πιθανόν κατά τη διάρκεια του 6^{ου} αι. π.Χ. τερματίζεται το καθεστώς της μοναρχίας στη Θήρα. Η θηραϊκή κοινωνία θα παρέμεινε συντηρητική, με το δικαίωμα του πολίτη να κατέχει μια αριστοκρατία γαιοκτημόνων καταγόμενη από τους πρώτους Έλληνες οικιστές. Δε γνωρίζουμε την τύχη του νησιού κατά τη διάρκεια των Περσικών πολέμων, ενώ όταν ξέσπασε ο Πελοποννησιακός πόλεμος η Θήρα αποτελούσε μαζί με τη Μήλο τα μόνα νησιά των Κυκλάδων που απείχαν από την Αθηναϊκή Συμμαχία. Ωστόσο, τον επόμενο κίόλας χρόνο η Θήρα υποχρεώνεται να προσχωρήσει στη συμμαχία πληρώνοντας φόρο, ο οποίος ανερχόταν σε τρία τάλαντα. Είναι λογικό ότι οι Αθηναίοι θα εγκατέστησαν βάση σε κάποιο σημείο του νησιού όπως είναι ο Μονόλιθος αποτρέποντας την αντίσταση των κατοίκων. Είναι πιθανό αργότερα να ανήκε στο «Κοινό των Νησιωτών» που ιδρύθηκε το 314 από τον Αντίγονο. Από τα μέσα περίπου του 3^{ου} αι. έως το 145 π.Χ. υπήρχε Πτολεμαϊκή φρουρά στην πόλη. Ο διοικητής της φρουράς διοριζόταν από τον μονάρχη αλλά η μέριμνα της φρουράς, της διοίκησης και της βασιλικής περιουσίας είχε ένας άλλος αξιωματούχος, που ονομαζόταν «οικονόμος και γραμματέας των στρατιωτών και των μαχίμων» και υπαγόταν στο «διοικητή» στην Αλεξάνδρεια. Υπό σχετικά ειρηνικές συνθήκες φαίνεται ότι η κατοίκηση επεκτάθηκε στην ύπαιθρο χώρα, ενώ παρατηρείται μια ευημερία όπως και σε άλλες ελληνιστικές πόλεις που δηλώνεται με την κατασκευή νέων οικοδομημάτων. Μετά το θάνατο του Πτολεμαίου ΣΤ΄ (145 π.Χ.), η Θήρα μάλλον υπήρξε ανεξάρτητη για πάνω από ένα αιώνα.¹³⁷ Παρά τις όποιες εξωτερικές επιρροές η θηραϊκή κοινωνία διατήρησε τον ελληνικό συντηρητικό χαρακτήρα της με τις αριστοκρατικές οικογένειες πιθανά γαιοκτημόνων έως την εποχή της ρωμαϊκής κυριαρχίας η οποία άρχισε να γίνεται αισθητή από τον 1^ο αι. μ.Χ., όταν αυτοκρατορικά αγάλματα άρχισαν να στήνονται στην πόλη και κατασκευάστηκαν ένα- δύο κτίρια υπό την αυτοκρατορική αιγίδα. Η τελευταία περίοδος ευημερίας ήταν στα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ., όταν το ρωμαϊκό ναυτικό κυριαρχούσε στο Αιγαίο, ενώ αισθητή είναι η κάμψη έναν αιώνα αργότερα όταν εμφανίζονται ξένοι επιδρομείς.¹³⁸

¹³⁶ Sperling 1973, σελ. 62

¹³⁷ Sperling 1973, σελ. 63 και Νίγδελς 1990, σελ. 74-76

¹³⁸ Sperling 1973, σελ. 64

Τοπογραφικά

Η πόλη-κράτος της Θήρας περιελάμβανε ολοκληρωτή την επικράτεια του νησιού και πιθανά και το νησί της Θηρασίας. Η πόλη ξεχωρίζει ως ο μεγαλύτερος οικισμός της περιοχής και ο μοναδικός γνωστός με συνεχή κατοίκηση από τη Γ περίοδο έως το τέλος της αρχαιότητας και μετά.¹³⁹ Η έκταση της περιοχής εκτιμάται γύρω στα 70 στρεμμ. με λίγο περισσότερο από τη μισή να έχει οικιστεί. Φαίνεται πως η πόλη δεν πρέπει να ξεπέρασε ποτέ τους 2000 κατοίκους, αν και το θέατρο κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο είχε χωρητικότητα 1500 θεατών.¹⁴⁰

Ήταν κτισμένη στην κορυφή ενός μεγάλου απότομου λόφου, γνωστού σήμερα ως Μέσα Βουνό και ο οποίος βρίσκεται ανάμεσα σε δύο πεδιάδες στην Α ακτή του νησιού. Η κύρια πρόσβαση είναι μέσω της Σελλάδας, περάσματος μεταξύ του Μέσα Βουνού και του λόφου του Προφήτη Ηλία. Πρόκειται για μια φυσικά οχυρή θέση που δεσπόζει και επιβλέπει τη γύρω περιοχή. Διαθέτει επίσης πρόσβαση σε παραλίες για ελλιμενισμό των πλοίων, εγγύτητα σε φυσικές υδάτινες πηγές, καθώς και αφθονία σε δομικό υλικό (σχιστόλιθο, ασβεστόλιθο και λίγο μάρμαρο), ενώ στρώματα με ηφαιστειακά κατάλοιπα αποτελούν γόνιμο έδαφος.¹⁴¹

Οι ανασκαφές του 1896-1902 αποκάλυψαν τη διαμόρφωση του χώρου όπως ήταν κατά το 2^ο μ.Χ. αι. αν και αυτή φαίνεται να ακολουθεί μια μακρά αρχιτεκτονική συνέχεια. Ακρόπολη δεν υπήρχε. Οι δρόμοι, όπως ο επιμήκης κύριος φαίνεται πως ακολουθούν την φυσική διαμόρφωση του εδάφους.¹⁴² Το κέντρο της πόλεως κοντά στην Αγορά αποτελούσε και την περιοχή την πιο πυκνά δομημένη με οικίες και ιδιαίτερα δυτικά και λίγο ψηλότερα της Αγοράς. Δυτικά του πλατώματος της Αγοράς, η πόλη αναπτύσσεται σε χαμηλότερο επίπεδο. Στην κορυφή και όχι μακριά από την Αγορά δύο ελληνιστικά κτίρια εξυπηρετήσαν την Πτολεμαϊκή φρουρά στην πόλη: Το Φυλάκειο και το Γυμνάσιο της φρουράς.¹⁴³ Το Ν-ΝΑ άκρο του λόφου καλύπτεται από το ναό του Απόλλωνος Καρνείου. Παραπλήσια διαμορφώθηκαν άνδρηρο πιθανά για υπαίθριους εορτασμούς και ένας αριθμός διαφόρων μικρών ιερών. Κάπως χαμηλότερα στεκόταν το Γυμνάσιο των Εφήβων. Πολλές επιγραφές θρησκευτικού είτε προσωπικού περιεχομένου, κάποιες μάλιστα άσεμνες, ήταν χαραγμένες στο φυσικό βράχο και ιδιαίτερα μεταξύ του ναού του Απόλλωνος και του Γυμνασίου.¹⁴⁴

Η Αγορά

Η Αγορά (**εικ.32α-32β**) βρισκόταν στο κέντρο της πόλης κατά μήκος του κύριου δρόμου για πάνω από 100μ. (Β/ΒΔ-Ν/ΝΑ). Αποτελείται από κλιμακωτά άνδρηρα που εκτείνονται στον

¹³⁹ Sperling 1973, σελ. 69

¹⁴⁰ Sperling 1973, σελ. 74

¹⁴¹ Sperling 1973, σελ. 72-73

¹⁴² Sperling 1973, σελ. 74

¹⁴³ Sperling 1973, σελ. 75 και Witschel 1997, σελ. 24-25

¹⁴⁴ Sperling 1973, σελ. 76

άξονα Β-Ν. Φαίνεται ότι από τα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια ακόμη η Ν Πλατεία λειτουργούσε ως ο κύριος δημόσιος χώρος της πόλης. Το μόνο που έχει βρεθεί από εκείνη την περίοδο είναι δύο αναλημματικοί τοίχοι Α και Δ που σχημάτιζαν μια τραπεζιόσχημη πλατεία. Επρόκειτο πιθανόν για ανοικτό χώρο με βωμούς, ενώ ως χώρος δημόσιων συγκεντρώσεων ίσως λειτουργούσε και η περιοχή του αρχαϊκού ναού του Απόλλωνα Καρνείου Ν της Αγοράς.¹⁴⁵ Στα Β και ΒΑ αναλημματικοί τοίχοι δημιούργησαν κάποια στιγμή ένα επίπεδο χώρο. Κατά την ύστερη αρχαιότητα ο ανοιχτός χώρος συμπεριλαμβανομένου του δρόμου έφτανε περίπου από 20 έως 30μ. πλάτος. Τα κύρια κτίρια της Αγοράς εντοπίζονται στα Ν και ΝΑ. Βόρεια της στοάς αποκαλύφθηκε ναός ταυτισμένος με το Διονύσιο με σύνναο τον Πτολεμαίο ΣΤ΄ από τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ., ενώ αργότερα πιθανά λατρεύτηκε εκεί ο Αύγουστος και ο ναός μετατράπηκε στο «Καيسάρειο».¹⁴⁶ Το τμήμα αυτό της πλατείας είναι ελαφρώς σε υψηλότερο επίπεδο και η επικοινωνία τους γινόταν μάλλον μέσω δύο ή περισσότερων θυρών, καθώς τοίχος θα πρέπει να χώριζε τις πλατείες. Ο τοίχος αυτός αναγνωρίζεται από τους Dörpfeld και von Gaertringen ως βυζαντινός με ένα τμήμα του αρχαίο, ενώ ο Witschel πιθανολογεί ο τοίχος με τη σωζόμενη θύρα να ανήκει σε ελληνιστικό δημόσιο κτίριο.¹⁴⁷ Β του «Καيسαρείου» απλώνεται μια ακόμη πλατεία, στα Δ της οποίας υπάρχουν τρία τουλάχιστον ναόμορφα κτίρια αφιερωμένα σε τοπικούς ευεργέτες, που φαίνεται ότι χρονολογικά ανήκουν στην εποχή του Αυγούστου.¹⁴⁸

Η Βασιλική στοά

Η Βασιλική στοά (**εικ.33**), που πιθανά συγκέντρωνε τη διοίκηση της πόλης, βρισκόταν στα Δ της Ν πλατείας της Αγοράς, περιοχή προσβάσιμη από διαφορετικά τμήματα της πόλης. Χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια¹⁴⁹ με ίχνη από μεταγενέστερες επισκευές και προσθήκες. Τόσο ο Hiller von Gaertringen όσο και ο Dörpfeld θεώρησαν ότι ίσως υπήρχε στο ίδιο περίπου σημείο ένα προδρομικό κτίριο. Το κτίριο της στοάς είναι παραλληλόγραμμο με εσωτερικές διαστάσεις 41,50 επί 10,10μ. και προσανατολισμό Β-Ν. Μια αξονική κιονοστοιχία δωρική χωρίς ραβδώσεις διατρέχει το εσωτερικό. Αρχικά θα πρέπει να διέθετε 10 κίονες αλλά κάποια στιγμή καταργήθηκε ο ακραίος βόρειος, ίσως όταν διαχωρίστηκε το βόρειο εσωτερικό τμήμα και κατασκευάστηκε σ' αυτό μια τετράγωνη εξέδρα για αγάλματα μάλλον ρωμαϊκά αυτοκρατορικά. Επιγραφή σχετική με επισκευές στο Κτίριο αναφέρει ότι το πρόγραμμα αυτό των επισκευών αφιερώνεται στον αυτοκρατορικό οίκο των Αντωνίων,¹⁵⁰ την λατρεία των οποίων θα μπορούσε να

145 Witschel 1997, σελ. 24-25

146 Witschel 1997, σελ. 29, σημ. 105 και D, σελ. 239 κ.ε.

147 Dörpfeld et al 1899, σελ. 237, Hiller von Gaertringen 1904, σελ. 119 και Witschel 1997, σελ. 30

148 Hiller von Gaertringen 1904, σελ. 124 και 128

149 Ανάγεται πιθανά στο α΄ μισό του 3^{ου} π.Χ. αι. βάσει της τοιχοδομίας της και του προφίλ ενός κιονοκράνου της εσωτερικής της κιονοστοιχίας (Dörpfeld et al 1899, σελ. , 221)

150 Αυτόκράτορας Καίσαρος Τ. Αίλιου Άδριανού Αντωνίνου Σεβαστού Εύσεβοῦς καὶ Οὐήρου Καίσαρος καὶ Λουκίου Καίσαρος καὶ Σεβαστῆς

εξυπηρετεί και νέα αίθουσα.

Τρεις μαρμάρινες κεφαλές αγαλμάτων αποκαλύφθηκαν μέσα στο κτίριο, που από τους πρώτους ανασκαφείς ταυτίστηκαν με την Φαυστίνα, τον Μάρκο Αυρήλιο και το Λούκιο Ουήρο.¹⁵¹ Αυτά τα αγάλματα, καθώς και το χαμένο άγαλμα του Αντωνίνου Πίου, πιθανόν να ήταν τοποθετημένα στο μεγάλο βάθρο που βρίσκεται στο βάθος της βόρειας αίθουσας της στοάς. Κατά μία άλλη άποψη τα μαρμάρινα αγάλματα παριστάνουν μάλλον μέλη της οικογένειας του Κλειτοσθένη, ενώ τα αυτοκρατορικά αγάλματα πιθανότερο να ήταν χάλκινα.¹⁵² Επίσης, όχι μακριά από το μεγάλο βάθρο αποκαλύφθηκε μία μικρή αγαλματική βάση, ενώ δεν αποκλείεται γύρω από αυτό να υπήρχαν αρχικά περισσότερες. Βρέθηκαν ακόμη μέσα στο κτίριο θραύσματα έξι προτομών,¹⁵³ που παρίσταναν ίσως τοπικούς άρχοντες ή εξέχοντα μέλη της τοπικής κοινωνίας. Οι προτομές θα πρέπει να ήταν τοποθετημένες στους τοίχους ανάμεσα στις αντηρίδες που στήριζαν τη στέγη.

Η τακτική είσοδος θα πρέπει να βρισκόταν πάντα Α προς την πλευρά της Αγοράς, δεν μπορεί όμως να αναγνωριστεί με ασφάλεια η θέση της αρχικής εισόδου. Ο Dörpfeld υπέθεσε ότι αρχικά υπήρχαν δύο πρόσθιες θύρες. Η μοναδική σωζόμενη είσοδος με πλάτος 2μ. ήταν ασύμμετρα τοποθετημένη και προσβάσιμη μέσω δύο λίθινων σκαλιών από το επίπεδο της Αγοράς και αποτελεί στοιχείο μεταβολής της πρόσοψης, όπως και οι διαφοροποιήσεις στην τοιχοδομία του πρόσθιου τοίχου. Ο τελευταίος είναι κατασκευασμένος από ωραία λαξευμένους λίθους μόνο τμηματικά. Ο Δ ή πίσω τοίχος καθώς και οι 2 πλαϊνοί αποτελούνται από μικρούς ακανόνιστους λίθους με πηλοκονίαμα ως συνδετικό υλικό και το δάπεδο από πατημένο χώμα. Ο φωτισμός θα πρέπει να γινόταν μέσω παραθύρων στην πρόσοψη του κτιρίου, καθώς δύο κορινθιακά επίκρανα που βρέθηκαν στο εσωτερικό αποδίδονται σ' αυτά τα παράθυρα. Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο πεσσοί καστανού ηφαιστειακού πετρώματος τοποθετήθηκαν εσωτερικά των τοίχων συμμετρικά προς τους κίονες με εξαίρεση τον πεσσό Ν της πρόσθιας εισόδου. Οι τοίχοι μεταξύ κάποιων πεσσών ενισχύθηκαν. Φαίνεται λογικό πως κάποιες από τις αλλαγές συνδέονται με τις επισκευές των μέσων του 2^{ου} μ.Χ. αι., καθώς επιγραφές μας πληροφορούν ότι η στέγη είχε καταρρεύσει, ενώ και άλλα τμήματα είχαν υποστεί ζημιές.¹⁵⁴

Αρχικά η Βασιλική Στοά αποτελούσε ανεξάρτητο οικοδόμημα αλλά κατά τη ρωμαϊκή περίοδο στο Ν άκρο της ενσωματώθηκε ένα συγκρότημα λουτρών και για την επικοινωνία τους ανοίχτηκε μια θύρα στο Δ άκρο του Ν τοίχου της στοάς.¹⁵⁵

Φαυσ<τ>είνης τύχης (Dörpfeld et al 1899, σελ. 226)

151 Dörpfeld et al 1899, σελ. 225 κ.ε.

152 Witschel. 1997, σελ. 26

153 Dörpfeld et al 1899, σελ. 227

154 Sperling 1973, σελ. 79-80 και Dörpfeld et al 1899, σελ. 232

155 Dörpfeld et al 1899, σελ. 237

Η ταύτιση του μνημείου με τη Βασιλική στοά βασίζεται σε δύο επιγραφές των μέσων του 2^{ου} αι.μ.Χ., οι οποίες ανακαλύφθηκαν μέσα στη στοά.¹⁵⁶ Στην πρώτη επιγραφή, που αποτελεί επίσημο αρχείο υπάρχει αναφορά στη *Βασιλική Στοά στην πόλη*, ενώ στη δεύτερη στη *Στοά στην Αγορά*. Οι επιγραφές είχαν εντοιχιστεί στην εσωτερική όψη του πίσω τοίχου, έτσι ώστε να είναι ορατές στον εισερχόμενο από την πρόσθια είσοδο. Αναφέρονται στην υπόσχεση του πολίτη Κλειτοσθένη να πληρώσει για επισκευές του κτιρίου, ενώ τα υλικά που θα περίσσευαν θα χρησιμοποιούνταν για επισκευές άλλων κτιρίων. Η μία επιγραφή αναφέρει τη στοά ως παλιό και ιδιαίτερο κτίριο, κόσμημα της πόλεως και ανεξάντλητη πηγή ομορφιάς, χαράς και πολυτέλειας. Σύμφωνα με τον Sperling η στοά θα πρέπει να χρησιμοποιε για ποικίλες επίσημες και δημόσιες λειτουργίες και πιθανά να αποτελούσε το διοικητικό κέντρο της πόλης.¹⁵⁷

Ο «Δρύφακτος»

Στη Δ πλευρά του κύριου δρόμου, Ν της Αγοράς βρίσκονται τα ερείπια ενός ιδιόμορφου οικοδομήματος(εικ.34α-34β). Κατά μήκος του πρόσθιου τμήματος του μαρμαρίνου στηλοβάτη παρατηρήθηκαν ίχνη κιόνων και τετράγωνων στύλων, ένδειξη ότι η πρόσοψη έχει υποστεί κάποιες ανακατασκευές. Κάποτε ολόκληρη η πρόσοψη θα πρέπει να είχε τη μορφή στοάς με διαστάσεις περίπου 27 επί 3,12μ., ενώ στην τελική φάση του κτιρίου η στοά καταλάμβανε τα δύο τρίτα σχεδόν της πρόσοψης. Το Δωμάτιο 2 στη ΝΑ γωνία αποτελεί τροποποίηση εφόσον ο τοίχος του ήταν κτισμένος πάνω σε τμήμα του στηλοβάτη. Υστερότερος ήταν ο διαχωριστικός τοίχος μεταξύ του 2 και 1. Το Δωμάτιο 2 δίνει πρόσβαση προς το εσωτερικό του κτιρίου στο μεγάλο Δωμάτιο 3, του οποίου οι διαστάσεις δεν είναι ξεκάθαρες. Αυτό συνδεόταν προς Β μέσω στενής θύρας με το Δωμάτιο 4 και αυτό μέσω άλλης θύρας με το Δωμάτιο 5. Τα Δωμάτια 4 και 5 ήταν προσβάσιμα και από την στοά μέσω δύο θυρών. Βόρεια του Δωματίου 5 υπήρχε αποχωρητήριο (Δωμάτιο 6) προσβάσιμο μόνο από το δρόμο, πιθανώς για δημόσια χρήση.

Ο Dörpfeld υπέθεσε ότι επρόκειτο για εμπορικό κτίριο,¹⁵⁸ κάτι όμως που δε μαρτυρείται από άλλα ανασκαφικά ή επιγραφικά στοιχεία. Ο Sperling προτείνει ως μία πιθανότητα το κτίριο να στέγαζε δικαστήριο, καθώς και μία ή δύο ακόμη λειτουργίες δημόσιου χαρακτήρα. Θεωρεί πως η εγγύτητα του οικοδομήματος στη Βασιλική στοά η οποία πιθανόν αποτελούσε διοικητικό κέντρο, ευνοούσε την παραπάνω λειτουργία. Προφανώς, η πόλη θα διέθετε δικαστήριο και μάλιστα σε μία

¹⁵⁶ IG XII,3 325 & IG XII 3, 326

Η πρώτη επιγραφή αφορά την «εισαγγελία» (δημόσια υπόσχεση) του πλούσιου Θηραίου Τίτου Φλάβιου Κλειτοσθένη Κλαυδιανού και των παιδιών του για την ανακαίνιση του κτιρίου, ενώ η δεύτερη αποτελεί τιμητικό ψήφισμα της πόλης για την ευεργεσία του Κλειτοσθένη. Εισαγγελία και τιμητικό ψήφισμα θεωρείται ότι έγιναν ανάμεσα στο 149-151 μ.Χ., (βλ. Νίγδελη 1990, 100-101)

¹⁵⁷ Sperling 1973, σελ.79

¹⁵⁸ Dörpfeld et al 1899, σελ. 250

από τις επιγραφές που βρέθηκαν στη Βασιλική στοά αναφέρεται ο όρος «Δρύφακτος»¹⁵⁹ (ξύλινο κάγκελο, συχνά εννοείται το εδώλιο του δικαστηρίου) που επρόκειτο να επισκευαστεί μαζί με το ναό της Τύχης αλλά και το Καισαρρείον, το οποίο βρισκόταν αμέσως Β της Βασιλικής στοάς.¹⁶⁰ Μάλιστα ως ναός της Τύχης έχει ταυτιστεί από τον von Gaertringen ένα κτίριο απέναντι από τον «Δρύφακτο».¹⁶¹ Θεωρεί λοιπόν ο Sperling ότι ο όρος Δρύφακτος μπορεί να αναφέρεται στο εν λόγω κτίριο, στο σύνολό του ή σε μέρος αυτού, ενώ τα πρόσθια δωμάτια θα μπορούσαν να αποτελούν βοηθητικά γραφεία. Από την άλλη πλευρά σύμφωνα με την ερμηνεία του όρου «δρύφακτος» από τους Α. Ορλάνδο Ι. Τραυλό, αυτός είναι συνώνυμος με τον όρο «μάκελλο» που αναφέρεται σε εμπορικές αγορές,¹⁶² κάτι που ενισχύει την εκδοχή του Dörpfeld, ακόμα και αν το κτίριο ταυτιστεί με τον «Δρύφακτο» της επιγραφής.

Πρόκειται μάλλον για κατασκευή των ελληνιστικών χρόνων που παρέμεινε σε χρήση και κατά τη διάρκεια των ρωμαϊκών.¹⁶³

Το Θέατρο

Στο αντίθετο άκρο Ν του «Δρύφακτου», στα Α του κεντρικού δρόμου βρίσκεται το **θέατρο (εικ.35)** σε μία πλαγιά κατάλληλη για φιλοξενία ακροατηρίου. Κάτω από το κοίλο, ως κιστέρνα χρησίμευε κοιλότητα του βράχου. Το θέατρο διέθετε 2 εισόδους προς ένα δρόμο που κατηφόριζε από τον κεντρικό. Η κατασκευή του φαίνεται ότι έγινε σε τρεις φάσεις με την πρώτη κατά τον 3ο αι. π.Χ.(κτίριο σκηνής έξω από τα όρια της ορχήστρας), τη δεύτερη στα μέσα του 2ου π.Χ. αι. (μαρμάρινα καθίσματα, μαρμαρίνοι πλάγιοι τοίχοι και είσοδοι) και η τρίτη κατά τον 1ο αι. μ.Χ. (υψηλότερη σκηνή που εισέβαλλε στην ορχήστρα). Η χωρητικότητα του εκτιμάται στα 1500 άτομα. Μια κατασκευή κατά μήκος του κύριου δρόμου δεν είναι βέβαιο αν επικοινωνούσε άμεσα με το θέατρο ή εάν είχε άλλη κοσμική λειτουργία¹⁶⁴ αλλά φαίνεται ότι πρόκειται για τη μνημειακή είσοδο στο θέατρο. Βάσει επιγραφών **(εικ.36)** που βρέθηκαν μέσα στο θέατρο και οι οποίες αναφέρουν τον Γερμανικό ως Δία και την Αгриππίνα ως Εστία Βουλαία είναι πιθανό ο χώρος να λειτουργούσε και ως Βουλευτήριο της πόλης.¹⁶⁵

159 δρύφακτος, ο: ο εκ δρυός φραγμός, κιγκλιδωτός φράκτης, περίφραγμα, κιγκλίδες (J.B. Hofmann, Ετυμολογικόν Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής, Εν Αθήναις 1974, σελ. 74)

160 Sperling 1973 , σελ. 81 & IG XII 3, 326

161 Hiller von Gaertringen 1904, σελ. 129

162 **δρύφακτος**, ο, και μτγ. **δρύφακτα**, τα (εκ του **δρύφρακτος**, κατ' ανομοίωσιν δι' αποβολής φθόγγου, ο άλλως λεγόμενος **τρύφακτος**. ΗΣΥΧ. λ. *τρύφακτος* ἐνίοι δια του δ. δρυς γαρ το ξύλον)= 1) δικτυωτόν και κιγκλιδωτόν ξύλινον ιδία ή λίθινον φράγμα, προς περίφραξιν κενού τινός. ΗΣΥΧ.λ. *δρύφακτοι*, *μάκελος* (Ορλάνδος Α.Κ.-Τραυλός Ι.Ν., Λεξικόν Αρχαίων Αρχιτεκτονικών Όρων, Αθήνα 1986, σελ. 85)

163 Sperling 1973, σελ.80-81

164 Sperling 1973, σελ. 85-86

165 Boschung 2002,σελ. 93-94.

Το πλήθος των μνημείων που ανεγέρθησαν την εποχή αυτή¹⁶⁶ αλλά και οι μνημειακότερες μετασκευές των ήδη υπάρχοντων κτιρίων φαίνεται πως ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις της περιόδου, όταν οι δημόσιοι χώροι των πόλεων ορίζονταν από μνημειακά κτίρια με τη χρήση στοών να ενοποιούν τις προσόψεις τους, ενώ στη Δύση οι δρόμοι πλαισιώνονταν με κιονοστοιχίες.¹⁶⁷

¹⁶⁶ Στη νότια πλατεία και μέσα στη Βασιλική Στοά βρέθηκε πλήθος αγαλματικών βάσεων (βλ. Witschel 1997, σελ. 40)

¹⁶⁷ Coulton J.J. 1974, σελ. 173-174 και 177

ΚΕΑ

Η Κέα (**εικ.37**), στα Β των δυτικών Κυκλάδων, παρουσιάζει ένα ορεινό ανάγλυφο, με κατά τόπους μικρές κοιλάδες, απότομες ακτές και πλήθος όρμων. Σημαντικοί προϊστορικοί οικισμοί αναπτύχθηκαν στο νησί, τόσο στη Νεολιθική (οικισμός Κεφάλας), όσο και στη Εποχή του Χαλκού (Αγ. Ειρήνη). Κατά την αρχαϊκή περίοδο ιδρύθηκαν τέσσερις οχυρωμένες πόλεις- κράτη, η Καρθαία, η Ιουλίσ, η Κορησία και η Ποιήεσσα, με τα όρια των επικρατειών τους να μας είναι συχνά δυσδιάκριτα. Κατά τον 4ο αι. π.Χ. οι πόλεις της Κέας οργανώθηκαν σε συμπολιτεία, η οποία μόλις στα μέσα του ίδιου αιώνα θα διαλυθεί με πρωτοβουλία των Αθηναίων.¹⁶⁸

Καρθαία

Στη ΝΑ παραλία της Κέας στη λοφώδη περιοχή που πλαισιώνεται από δύο φυσικούς όρμους, δύο ρέματα και δύο κοιλάδες εντοπίζεται η ακρόπολη της Καρθαίας (**εικ.38-39**). Τα πρωιμότερα ίχνη κατοίκησης στην Καρθαία ανάγονται στη γεωμετρική περίοδο, με κέντρο το φυσικά οχυρό βραχώδες έξαρμα στα Ν της ακρόπολης. Κατά τους αρχαϊκούς χρόνους δημιουργήθηκαν δύο τεχνητά άνδρα,¹⁶⁹ τα οποία επικοινωνούν με μονοπάτι- «πομπική οδό», που καταλήγει σε μνημειώδη κλίμακα. Πάνω σ' αυτά θεμελιώθηκαν τα δημόσια κτίρια της πόλης. Στο χαμηλότερο τεχνητό άνδρηρο έχει εντοπιστεί ο ναός του Πυθίου Απόλλωνος με την πλατεία του, ο οποίος χρονολογείται γύρω στο 530 π.Χ., ενώ το ανώτερο ταυτίζεται με το άνδρηρο του λίγο νεώτερου ναού της Αθηνάς (500 π.Χ. περίπου).¹⁷⁰

Χαμηλά, σε απόσταση 200μ. από τη σημερινή ακτή, στους ΝΔ πρόποδες της Άσπρης Βίγλας, βρίσκεται το λιθόκτιστο **θέατρο** της Καρθαίας (**εικ.40**) με χωρητικότητα που υπολογίζεται γύρω στα 2000 άτομα και το οποίο χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια.¹⁷¹

Άνδρηρο ναού Αθηνάς

Η πρόσβαση στο άνδρηρο του ναού της Αθηνάς (**εικ.41**) γινόταν μέσω μνημειώδους προτύλου των μέσων του 5^{ου} π.Χ. αι. Στο ΝΔ άκρο του ανδρήρου αποκαλύφθηκε το λεγόμενο **Κτίριο D** (**εικ.42α-β**). Πέντε βαθμίδες, που θα πρέπει να καλύπτονταν από πλάκες σχιστόλιθου

¹⁶⁸ Βενιέρη 2005, σελ. 206-208

¹⁶⁹ Παπανικολάου 1998, σελ. 558 και Βενιέρη 2005, σελ. 208

¹⁷⁰ Σημαντώνη- Μπουρνιά 2009, σελ. 69-71

¹⁷¹ Σημαντώνη- Μπουρνιά 2009, σελ. 179

(εκτός από το στυλοβάτη) το ανεβάζουν ψηλότερα από το επίπεδο της πλατείας. Πρόκειται για ένα δωρικό τετράστυλο εν παραστάσι οικοδόμημα με πρόναο και σχεδόν τετράγωνο σηκό (εξωτ. διαστάσεις: 10,40 X 15,40 X 6,80). Η πρόσοψή του ήταν κατασκευασμένη από λευκό μάρμαρο. Οι κίονες έφεραν ραβδώσεις μόνο στην πρόσθια όψη και πατούσαν σε τετράγωνα λίθινες βάσεις. Φαίνεται ότι η δίρριχτη στέγη είχε μικρή κλίση και το αέτωμα μικρό βάθος. Η εξωτερική παρειά των τοίχων είναι κατασκευασμένη από ορθογώνιους και τραπεζιόσχημους λιθόπλινθους από γκρίζο και λευκό σιπολίνη ή γνεύσιο, ενώ η εσωτερική του από μικρούς σχιστόλιθους.¹⁷²

Εσωτερικά, οι τοίχοι ήταν επιχρισμένοι μιμούμενοι χαμηλότερα ορθομάρμαρωση, ενώ υψηλότερα θα πρέπει να ήταν κόκκινοι. Στην Α γωνία του σηκού αποκαλύφθηκε επιχρισμένος κυκλικός λάκκος. Σύμφωνα με την ανασκαφέα θυμίζει «θησαυρούς» σε προνάους ή προθαλάμους δημοσίων κτιρίων. Λευκό βότσαλο συσσωματωμένο σε κόκκινη λάβα καλύπτει το δάπεδο του σηκού περιμετρικά σε πλάτος τριών μέτρων από τους τρεις τοίχους. Το κενό που μένει στο μέσον καλύπτεται από σκληρό ηφαιστειογενή λίθο με λειασμένη επιφάνεια. Στο κέντρο του χώρου υπάρχει λίθινη τετράγωνη βάση με τετράγωνη εγκοπή, που ίσως ν' αποτελεί μικρό βωμό (εικ.43). Το δάπεδο του προνάου είναι διαταραγμένο με τάφους ύστερης αρχαιότητας. Σύμφωνα με τον Δρ Χρ. Κανελλόπουλο το Κτήριο D είχε δύο φάσεις κατασκευής. Ο σηκός κτίστηκε κατά τον 4^ο αι. πΧ., ενώ μεταξύ 320 και 280 π.Χ. προστέθηκε η ολομάρμαρη πρόσταση.¹⁷³ Εξωτερικά του ΒΑ τοίχου και σ' επαφή μ' αυτόν υπάρχει μερικώς λαξευμένος, μερικώς κτιστός αγωγός καλυμμένος με σχιστόπλακες και εσωτερικά καλυμμένος με υδραυλικό κονίαμα.¹⁷⁴

Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, το κτίριο D και ιδιαίτερα η διαμόρφωση του σηκού του δε συμβαδίζει με τη συνήθη των ναών της εποχής του. Έτσι, βρίσκουν δελεαστική την πρόταση να πρόκειται για το Πρυτανείο ή το Βουλευτήριο της πόλης. Η εκδοχή του Πρυτανείου ενισχύεται και από την αναφορά του σε μια χαμένη επιγραφή του 5^{ου} π.Χ. αι. που είχε δημοσιεύσει ο Graindor. Σ' αυτή τη περίπτωση κλίνες θα πρέπει να υπήρχαν κατά μήκος των τριών τοίχων αλλά όχι στον τοίχο που υπήρχε η θύρα και ο «θησαυρός». Στην περίπτωση του Βουλευτηρίου στη θέση των κλινών θα πρέπει να υποθέσουμε την ύπαρξη ξύλινων κλιμακωτών εδράνων, που θα καλύπτουν το πλάτος του βοτσαλωτού.¹⁷⁵

Μεταξύ του ναού και του Κτιρίου D σχηματίζεται πλατεία, η οποία σε μια πρώτη φάση φαίνεται ότι διέθετε μικρότερες διαστάσεις, πριν την τελική διαμόρφωση του ανδῆρου. Σύγχρονη με το ναό της Αθηνάς φαίνεται πως είναι η κατασκευή βαθμίδων στο Δ άκρο της πλατείας. Αποκαλύφθηκαν 5 βαθμίδες που ξεκινούν από τη ΝΔ γωνία του ναού και απλώνονται σε μήκος 5μ. και πλάτος 2μ., ενώ ίσως υπήρχε και 6^η βαθμίδα. Την επιφάνειά τους κάλυπταν μεγάλες ορθογώνιες

172 Σημαντώνη- Μπουρνιά 2009, σελ. 71 και 141

173 Σημαντώνη- Μπουρνιά 2009, σελ. 143

174 Σημαντώνη- Μπουρνιά 2009, σελ. 145

175 Σημαντώνη- Μπουρνιά 2009, σελ. 145

σχιστόπλακες. Το κατώτερο τμήμα των βαθμίδων καταστράφηκε πιθανά κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, ώστε να δημιουργηθεί εξέδρα που αποτελείται από δύο τοίχους σε οξεία γωνία διαμορφωμένη έτσι ώστε να στηρίζει ένα ανάθημα. Στα τέλη της ελληνιστικής περιόδου στο Β άκρο του ενός τοίχου σχηματίστηκε είδος εδράνου (μ.: 1,63μ., πλ.: 0,60μ.) που στήριξε ορθογώνιο λίθο με τιμητική επιγραφή σε δεύτερη χρήση. Πάνω στον τελευταίο βρέθηκε αναποδογυρισμένο βάθρο επίσης σε δεύτερη χρήση με αλλοιωμένη την αρχική του μορφή.¹⁷⁶ Οι βαθμιδές στο Δ πρσανές σε συνδυασμό με αυτές στην πρόσοψη του ναού και του Κτιρίου D, πλαισιώνουν σύμφωνα με τους ανασκαφείς τον ανοιχτό χώρο με τρόπο παρόμοιο, όπως οι εξέδρες του θεατρικού κοίλου περιβάλλουν την ορχήστρα. Βαθμίδες σχηματίστηκαν και από τη λατόμευση του βράχου πίσω από το ναό στα Β του ανδρήρου.¹⁷⁷

Άνδηρο ναού Πυθίου Απόλλωνα

Στο χαμηλότερο και στενότερο άνδηρο στεκόταν ο μεγαλύτερος δωρικός ναός του Πυθίου Απόλλωνα που χρονολογείται γύρω στο 530 π.Χ. ΒΑ του ναού ανοιγόταν ελεύθερος σχεδόν ορθογώνιος χώρος, πλατεία με διαστάσεις 14 επί 22,5μ. περίπου (**εικ.44α-β**). Στο πίσω Δ τμήμα του σηκού ανοίγεται δεύτερη θύρα που βγάζει σε μικρό μπαλκόνι λαξευμένο στο βράχο και στο στενό διάδρομο ανάμεσα στο ναό και στη λαξευμένη πλαγιά του βραχώδους λόφου. Λαξεύματα στο σημείο μαρτυρούν την ύπαρξη κιγκλιδώματος που απέκλειε την πρόσβαση από την πλευρά της πλατείας, καθώς και λαξεύματα για στήριξη αναθημάτων, ενώ κάποια τρίτα πιθανά να ανήκουν σε κατασκευή προγενέστερη του αρχαϊκού ναού.¹⁷⁸

Μπροστά από την πρόσοψή του ναού και στην κατακόρυφη πλαγιά του λόφου υπάρχει λαξευμένη κόγχη που θα πρέπει φιλοξενούσε υπερφυσικό άγαλμα, το οποίο θα προστατευόταν από κιγκλίδωμα. Μάλιστα, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Brondsted που διενήργησε ανασκαφές στην Καρθαία στις αρχές του 19^{ου} αι., σ' αυτό το σημείο είχε ανευρεθεί αναποδογυρισμένο, κολοσσικό άγαλμα του θεού το οποίο και φορτώθηκε σε πλοίο από τον ίδιο.¹⁷⁹ Πιθανόν στον ελεύθερο χώρο υπήρχε βωμός και οι κάτοικοι της Καρθαίας συγκεντρώνονταν για εορτές. Σύμφωνα με τις φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες, αυτός ήταν και ο κυριότερος λατρευτικός χώρος της πόλης.¹⁸⁰ Όμως, η πλατεία του ιερού δεν φιλοξενούσε μόνο εορταστικές συναθροίσεις. Σ' αυτήν και στον πρόναο σώζονται βάσεις και βάθρα για πολυάριθμα αναθήματα που προβάλλουν το κύρος ιδιωτών, κάποια ως δεκάτη από επιφανείς πολίτες, καθώς και ψηφίσματα της βουλής και του

176 Σημαντώνη- Μπουρνιά et al. 2006, σελ. 250-252 και 256

177 Σημαντώνη- Μπουρνιά 2009, σελ. 117

178 Σημαντώνη- Μπουρνιά 2009, σελ. 159

179 Σημαντώνη- Μπουρνιά 2009, σελ. 162

180 Σημαντώνη- Μπουρνιά 2009, σελ. 69

δήμου.¹⁸¹ Μάλιστα, στα ΒΔ της πλατείας αποκαλύφθηκε σειρά 29 λαξευμένων ορθογώνιων υποδοχών για ενεπίγραφες ψηφισματικές στήλες, κατά μήκος ισχυρού αναλημματικού τοίχου (τοίχος 7).¹⁸² Ο ίδιος χώρος δηλαδή εξυπηρετεί την προβολή και λειτουργία των πολιτειακών θεσμών.

Σύμφωνα με μαρτυρία του Αθήναιου (2^{ος} μ.Χ. αι.), κοντά στο ναό βρισκόταν και το «Χορηγείον», όπου στο δεύτερο μισό του 6^{ου} π.Χ. αι. δίδασκε ποίηση ο λυρικός ποιητής Σιμωνίδης.¹⁸³

181 Σημαντώνη- Μπουρνιά et al. 2006, σελ. 272-273 και Σημαντώνη- Μπουρνιά 2009, σελ. 69

182 Σημαντώνη- Μπουρνιά et al. 2006, σελ. 274

183 Σημαντώνη- Μπουρνιά 2009, σελ. 164-165

ΚΥΘΝΟΣ

Τα ίχνη εγκαταστάσεων στην Κύθνο καλύπτουν ένα εξαιρετικά μεγάλο χρονικό εύρος με τα πρωιμότερα (θέση Μαρουλάς) να χρονολογούνται ήδη στην 9η και 8η χιλιετία π.Χ.. Μεταλλευτικές εργασίες τεκμηριώνονται στο νησί (θέση Σκουριές) κατά την ΠΚ περίοδο, ενώ έχει εντοπιστεί και μυκηναϊκή θέση (Κάστρο της Ωριάς). Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα πληθαίνουν στους ιστορικούς χρόνους, όταν η πρωτεύουσα της Κύθνου, εντοπίζεται στη ΒΔ ακτή του νησιού, ανάμεσα στους κόλπους της Απόκρουσης στα βόρεια και της Επισκοπής στα νότια, στην ομώνυμη πόλη, που σήμερα έχει το τοπωνύμιο Βρυόκαστρο ή Ρηγόκαστρο. Στο Βρυόκαστρο (**εικ.45**) τα ευρήματα μαρτυρούν ότι η ζωή της πόλης διήρκεσε από τον 10ο π.Χ. έως τον 7ο μ.Χ. αι.¹⁸⁴ Ισχυρά τείχη¹⁸⁵ που χρονολογούνται στα κλασικά και ελληνιστικά χρόνια, ενώ τμήματα τους ανάγονται και στην αρχαϊκή περίοδο, περιέβαλλαν την πόλη, αλλά και τη νησίδα Βρυοκαστράκι, που στην αρχαιότητα θα πρέπει να αποτελούσε τμήμα της στεριάς. Την Άνω πόλη συνέδεε με το λιμάνι βαθμιδωτή οδός (κατά τόπους λαξευμένη στο βράχο).¹⁸⁶ Η αρχαία πρωτεύουσα του νησιού ήταν περισσότερο πυκνοκατοικημένη χαμηλότερα. Τα περισσότερα ίχνη κατοίκησης κατά τους γεωμετρικούς χρόνους προέρχονται από το σημερινό νησάκι Βρυοκαστράκι αλλά ίχνη της ίδιας περιόδου υπάρχουν και στην ακρόπολη και το Μεσαίο πλάτωμα.

Σύμφωνα με την περιγραφή του L. Ross, ο οποίος επισκέφτηκε την Κύθνο το 1836, πάνω στην υψηλότερη κορφή του λόφου της αρχαίας πόλης της Κύθνου, προς το νότο υπήρχε η Ακρόπολη, στις Β παρυφές της οποίας υποθέτει ότι θα πρέπει να στεκόταν η Αγορά. Εκεί διέκρινε δύο μεγάλα ορθογώνια αναλήμματα, κτισμένα από λαξευμένους σχιστόλιθους. Πάνω σ' αυτά εντόπισε δύο μεγάλα πιθανά δημόσια οικοδομήματα. Στο Ν ανάλημμα εντόπισε δάπεδο από μαρμαροκονίαμα με λευκά στρογγυλά βότσαλα, ογκώδεις λιθόπλινθους σε κοντινή απόσταση, λαξευμένο ημικυκλικά λίθο και μία δεξαμενή. Στο ίδιο σημείο βρήκε μικρό βραχίονα αγάλματος από παριανό μάρμαρο, ενώ 20 βήματα χαμηλότερα ένα γυναικείο άγαλμα ακρωτηριασμένο, χωρίς κεφάλι και χέρια από πεντελικό μάρμαρο.¹⁸⁷ Το 1883 ο περιηγητής J.T. Bent αναφέρεται στο νησάκι Βρυοκαστράκι, στο οποίο θεωρεί ότι υπάρχουν ίχνη Αγοράς, ενώ στην ακροθαλασσιά βλέπει ένθρονο ακέφαλο άγαλμα ρωμαϊκής τεχνοτροπίας.¹⁸⁸

¹⁸⁴ Μαζαράκης Αινιάν 2005, σελ. 246

¹⁸⁵ Σχετικά με τα τείχη της αρχαίας Κλυθνου βλέπε: D. Louyot – A. Mazarakis Ainian, Les structures défensives antiques dans les Cyclades: L'exemple de Kythnos, *Revue des Etudes Anciennes*, fascicule 2, tome 107 (décembre 2005) 691-715 και Α. Μαζαράκης Αινιάν, Επιφανειακές έρευνες στη νήσο Κύθνο: Το τείχος της αρχαίας Κύθνου, *Αρχαιολογική Εφημερίς* (1993) 217-253

¹⁸⁶ Μαζαράκης- Αινιάν 2005, σελ. 246 και 249, και Mazarakis Ainian 1998, σελ. 363 και 367

¹⁸⁷ Φίλιππα – Touchais 1998, σελ. 340 και 342

¹⁸⁸ Φίλιππα – Touchais 1998, σελ. 340 και 343

Επίσης για το ιστορικό των ερευνών στην Κύθνο βλέπε: Α. Μαζαράκης Αινιάν, Αρχαία Κύθνος. Ιστοριογραφία και αρχαιολογικές έρευνες, στο *Κέα-Κύθνος: Ιστορικές και Αρχαιολογικές Έρευνες, Πρακτικά Διεθνούς*

Μεταξύ της Ακρόπολης και δεύτερης κορυφής εντοπίζονται τρία επιμήκη πλατώματα, το Βόρειο, το Μεσαίο και το Νότιο, των οποίων και μόνο οι μεγάλες ευθύγραμμες διαμορφώσεις παραπέμπουν στην πιθανότητα της χρήσης τους για δημόσιους χώρους, ενώ χάρη στην ορατότητά τους και την οπτική επαφή με τα τείχη, σύμφωνα με τις αρχές του Βιτρούβιου, είναι κατάλληλα για την ίδρυση ναών, καθώς η ένταξη στο οπτικό τους πεδίο προσδίδει την αίσθηση της ασφάλειας. Από την άλλη τα ίχνη κατασκευών στο λιμάνι σε συνδυασμό με κινητά ευρήματα, όπως μάζες μετάλλου, μυλόπετρες και αρκετές δεξαμενές, υπογραμμίζουν την παρουσία εμπορικής δραστηριότητας ιδίως εκεί που καταλήγει ο δρόμος.¹⁸⁹

Στην ΝΑ γωνία της πόλης μια εσωτερική οχύρωση- διατείχισμα περικλείει την Ακρόπολη και το Ν πλάτωμα, ενώ ένα ακόμα κυκλικό τείχος περιτρέχει την πετρώδη κορυφή, όπου θα βρίσκονταν θρησκευτικά και δημόσια κτίρια. Στο Ν άκρο της Ακρόπολης εντοπίστηκε ένα ορθογώνιο κτίριο (εσωτ. διαστάσεις: 14 επί 5,6μ.) και άλλα οικοδομικά λείψανα, τα οποία, σύμφωνα με τα ευρήματα, φαίνεται ότι ανήκουν σε ιερό γυναικείας θεότητας, πιθανώς της Δήμητρας, το οποίο λειτουργούσε από την ΥΓ έως την ύστερη ελληνιστική εποχή.¹⁹⁰ Τα κινητά ευρήματα της περιοχής παραπέμπουν στο ενδεχόμενο η ακρόπολη να είχε αποκλειστικά λατρευτικό προορισμό.¹⁹¹

Στο Β πλάτωμα λείπουν οι κατασκευές ανδρών, φαίνεται ότι χρησίμευε κυρίως σε μεταγενέστερες καλλιέργειες, ενώ διακρίνονται ελάχιστα ίχνη κτισμάτων.¹⁹² Πιθανή είναι η ύπαρξη ενός ιερού, καθώς έχουν βρεθεί μερικά καθιστά γυναικεία ειδώλια και ειδώλιο υδριαφόρου και ένα θραύσμα από μαρμάρινο ιωνικό κιονόκρανο.¹⁹³

Κατά μήκος της κορυφογραμμής σε χαμηλότερο επίπεδο σχηματίζεται μακρόστενο πλάτωμα, το λεγόμενο «Μεσαίο» (**εικ.46α-β**), στηριζόμενο από ισχυρά αναλήμματα, όπου στέκονταν διάφορα κοσμικά και θρησκευτικά κτίρια¹⁹⁴. Από το πλάτωμα αυτό(ανάμεσα από τα δύο μνημειώδη λατρευτικά κτίρια- βλ. παρακάτω) ξεκινούσε και η βαθμιδωτή οδός που οδηγούσε στο λιμάνι¹⁹⁵. Είναι πολύ πιθανό ότι στην έναρξη αυτή της αρχαίας οδού, ή αντιστρόφως στην κατάληξή της αν άρχεται από το λιμάνι, υπήρχε είσοδος μνημειακού χαρακτήρα, που δίνει

Επιστημονικού Συμποσίου, 22-25 Ιουνίου 1994, επιμ. Λ. Μενδώνη & Α. Μαζαράκης Αινιάν (Μελετήματα 27, ΚΕΡΑ-ΕΙΕ), Αθήνα 1998, 49-63.

¹⁸⁹ Γούναρης 1998, σελ.388-389,

Οι Κύθνιοι ασχολούνταν με τη μεταλλουργία, όπως δείχνουν τα ευρήματα στην Κάτω πόλη, κατά τους ιστορικούς χρόνους. Πάντως, πλήθος ενσφράγιστων λαβών αμφορέων, πάνω από 50, ως επί το πλείστον ροδιακών και κνιδιακών ελληνιστικών χρόνων, προέρχονται κυρίως από την περιοχή της κάτω πόλης και γύρω από το λιμάνι (Mazarakis Ainian 1998, σελ. 376)

¹⁹⁰ Mazarakis Ainian 1998, σελ. 370

¹⁹¹ Μαζαράκης- Αινιάν 1995, σελ. 157 και 159

¹⁹² Γούναρης 1998, σελ. 388

¹⁹³ Μαζαράκης- Αινιάν 1995, σελ. 188

¹⁹⁴ Μαζαράκης- Αινιάν 1995, σελ. 176

¹⁹⁵ Μαζαράκης- Αινιάν 1995, σελ. 188

πρόσβαση μεταξύ των δύο αναλημματικών τοίχων που σχηματίζουν μνημειώδη εξώστη.¹⁹⁶

Στο Β άκρο του Μεσαίου πλατώματος έχει βρεθεί ιερό με δύο βωμούς και δίδυμο ναό (**Κτίριο 3**) που πιθανά ανεγέρθηκε στην πρώιμη αρχαϊκή περίοδο και ίσως ήταν αφιερωμένος στη λατρεία του Απόλλωνος και της Αρτέμιδος¹⁹⁷. Τα πολυάριθμα και πλούσια αφιερώματα που ήρθαν στο φως χρονολογούνται από τους αρχαϊκούς έως και τους ελληνιστικούς χρόνους και αντίκεινται στην εικόνα φτώχειας που έχει επικρατήσει έως σήμερα για την αρχαία Κύθνο.¹⁹⁸

Δ του αρχαϊκού ναού (Κτίριο 3) ανασκάφηκε **μνημειακό ανάλημμα** (μ.: 60μ., πλ.: 20μ. περίπου), που χρονολογείται στα αρχαϊκά χρόνια και πιθανά επεκτάθηκε στα ελληνιστικά. Στην ΒΔ γωνία του αποκαλύφθηκε απόθεση με αρχαϊκά αγγεία και αφιερώματα κάποια από τα οποία συνανήκουν με ευρήματα του ναού, ενώ στην εξωτερική Β επίχωσή του ήρθαν στο φως ελληνιστικά ευρήματα όπως γυναικεία ειδώλια.¹⁹⁹

Αρκετά μέτρα Δ του (αρχαϊκού) ναού (Κτίριο 3;) ανασκάφηκε επίμηκες ορθογώνιο οικοδόμημα (**Κτίριο 5**) (**εικ.47**) σημαντικών διαστάσεων, 17 X 10μ. Ο προσανατολισμός του κτιρίου ακολουθεί τον άξονα Β-Ν. Θεμέλιος τοίχος χωρίζει το κτίριο κατά μήκος σε δύο σχεδόν ισομεγέθη τμήματα από τα οποία το Α σώζεται σε καλύτερη κατάσταση, ενώ το ΝΔ τμήμα έχει καταρρεύσει. Στο Α τμήμα διαφαίνονται δύο ορθογώνιοι χώροι, με το δάπεδο του νοτιότερου να καλύπτεται από ευμεγέθεις σχιστόπλακες, ενώ στη μέση της Β αίθουσας αποκαλύφθηκε τετράγωνη κατασκευή, σχηματιζόμενη από ορθογώνιες πλάκες, που μοιάζει με εστία. Στο εσωτερικό της κάτω από γέμισμα λίθων και κεράμων βρέθηκε στρώμα με στάχτη, καρβουνάκια και πολλά ευρήματα όψιμων κλασικών χρόνων όπως πήλινα γυναικεία ειδώλια, μικρά αγγεία πόσεως, σιδερένιο εγχειρίδιο, μικρογραφικός λύχνος και μολύβδινο σταθμίο (**εικ.48α**) με σύμβολο παναθηναϊκό αμφορέα και την επιγραφή ΤΡΙΤΗ (στατήρα). Μολύβδινα σταθμία (**εικ.48β**) (1/8 στατήρα) με την επιγραφή ΔΗΜΟ[ΣΙΟΝ] βρέθηκαν και Ν της κατασκευής, καθώς επίσης αγνύθες, σφονδύλια, αργυρό νόμισμα Αλεξάνδρου, πυραμιδόσχημο βάρος (**εικ.48γ**), ενώ σε επαφή με τον Α τοίχο βρέθηκε μικρογραφικός λύχνος κ.α. Το κτίριο χρονολογείται στον 4^ο π.Χ. αι. ενώ φαίνεται ότι ήταν

196 Γούναρης 1998, σελ.388

¹⁹⁷ Σχετικά με το αρχαϊκό ιερό (Κτίριο 3) βλέπε: A. Mazarakis Ainian, Inside the adyton of a Greek temple: Excavations on Kythnos (Cyclades), στο *Architecture and Archaeology in the Cyclades, Colloquium in honour of J.J. Coulton*, Oxford University, Lincoln College, April 16-17, 2004 (επιμ. M. Geroulanou & M. Stamatopoulou), Oxford 2005, 87-103, A. Μαζαράκης Αινιάν – Χ. Μητσοπούλου, Από την επιφανειακή έρευνα στην ανασκαφή. Το ιερό της αρχαίας Κύθνου, στο *Έπαθλον. Αρχαιολογικό Συνέδριο προς τιμήν του Άδωνι Κ. Κύρου, Πόρος, 7-9 Ιουνίου 2002* (επιμ. Ε. Κονσολάκη), Αθήνα 2007, 301-374, A. Mazarakis Ainian, Réflexions sur les systèmes votifs aux sanctuaires de Kythnos (Cyclades), στο Prêtre C. (επιμ.), *Le donateur, l'offrande et la déesse. Systèmes votifs dans les sanctuaires de déesses du monde grec*, avec la collaboration de St. Hysecom-Haxhi (Kernos, Suppl. 23) Liège 2009, 287-318 και A. Mazarakis Ainian, Das Heiligtum in Kythnos. Neue Funde (2001-2006), στο *Neue Funde in griechischen Städten und Heiligtümern. Kolloquium. 4.-5. Nov. 2005. Univ. Regensburg (Festschrift Bernard Wesenberg)*, Wiesbaden, 21-53.

198 Μαζαράκης- Αινιάν 2005, σελ. 248-249

199 Μαζαράκης- Αινιάν 2009, σελ.4-5

σε χρήση και στην ελληνιστική περίοδο. Η ανασκαφή του δεν έχει ολοκληρωθεί αλλά σύμφωνα με τον ανασκαφέα ήδη διαφαίνεται η δημόσια, πιθανά και εμπορική χρήση του κτιρίου. Σε συνδυασμό μάλιστα με τα ευρήματα του διπλανού Αναλήμματος 4 επανέρχεται στην αρχική υπόθεση ότι πιθανόν στο χώρο του Μεσαίου πλατώματος και μάλιστα στο συγκεκριμένο να στεκόταν η Αγορά της αρχαίας Κύθνου.²⁰⁰

Στο Ν τμήμα του «Μεσαίου» πλατώματος διακρίνονται δύο μεγάλα ορθογώνια κτίρια (κτίρια 1 και 2) που με βάση το σύστημα της τοιχοδομίας τους (τραπεζιόσχημο ισοδομικό) χρονολογούνται στην ύστερη κλασική ή ελληνιστική περίοδο (τέλη 4^{ου} – αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.), αν και θραύσμα σκύφου από την περιοχή ανάγεται στην ΠΓ ακόμα περίοδο. Το νοτιότερο **Κτίριο 1 (εικ.49)**, στο οποίο αναφέρεται και ο Ross στη περιγραφή του, έχει διαστάσεις 17 X 11,6μ. και αποτελείται από δύο χώρους, που ανοίγουν Α σε δωρική στοά.²⁰¹ Στα Δ ήμισυ του κτιρίου σώζονται δύο κατώφλια, καθώς και ίχνη ενός εγκάρσιου τοίχου. Φαίνεται λοιπόν ότι υπήρχε ένα σχεδόν τετράγωνο δωμάτιο προς Ν και ένα ορθογώνιο προς Β με βοτσαλωτό δαπέδο. Σε επαφή με τον Α τοίχο σώζεται δεξαμενή λαξευμένη στο φυσικό βράχο, της οποίας το στόμιο επικοινωνεί με κτιστή γούρνα προφανώς για τη συλλογή του βρόχινου νερού από τη στέγη. Στα Δ της βρέθηκε μαρμάρινη ημικυκλική εξέδρα. Εξωτερικά, εμπρός από το Β δωμάτιο, υπήρχε μικρός ορθογώνιος βωμός. Το Β κτίριο (**κτίριο 2**) έχει μεγαλύτερες διαστάσεις (μήκος 20,20μ.) αλλά οι εσωτερικοί του χώροι δεν διαφαίνονται καθαρά.²⁰²

Ο ανασκαφέας δεν αποκλείει το δημόσιο χαρακτήρα των κτιρίων αν και ο θρησκευτικός τους χαρακτήρας ενισχύεται περισσότερο από τα ευρήματα. Στην περιοχή αποκαλύφθηκε ενεπίγραφη στήλη αφιερωμένη στους Σαμοθράκιους Θεούς, καθώς και απότμημα μεγάλο μαρμάρινου γλυπτού το οποίο ο Π. Θέμελης εικάζει ότι μπορεί να ανήκει στην Αφροδίτη του Δαμοφώντα, έργο που αναφέρεται σε επιγραφή από τη Μεσσήνη. Επίσης, βρέθηκαν καθισμένα πήλινα γυναικεία ειδώλια, αγγείο με όπη ίσως για σπονδές κ.α. Έτσι, έχει προταθεί η ταύτιση του Κτιρίου 2 με ναό της Αφροδίτης.²⁰³ Από την άλλη πλευρά το Κτίριο 1, το οποίο παρουσιάζει μια ασυνήθιστη κάτοψη, με την έκκεντρη θέση των θυρών που χαρακτηρίζει εστιατόρια, την άμεση σχέση της δεξαμενής με το κτίριο και την παρουσία βοτσαλωτού δαπέδου παραπέμπει, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, σε χώρο που σχετίζεται γεύματα. Κατά τον Π. Θέμελη η ασυνήθιστη μορφή του επιτρέπει την ταύτισή του με Τελεστήριο των Θεών της Σαμοθράκης, εκδοχή που ενισχύεται και από την παρουσία του βωμού, η πίοσχημη μορφή του οποίου συνάδει με μυστηριακές λατρείες.²⁰⁴ Ωστόσο, στο Κτίριο 1 οι κατάλληλες για την πραγματοποίηση δείπνων εγκαταστάσεις δεν

200 Μαζαράκης- Αινιάν 2009, σελ. 6-7

201 Mazarakis Ainian 1998, σελ. 372 και Μαζαράκης- Αινιάν 2005, σελ. 248

202 Μαζαράκης- Αινιάν 1995, σελ. 176, 180-181 και Μαζαράκης- Αινιάν 2005, σελ. 248

203 Mazarakis Ainian 1998, σελ. 372-373 και σημ.77

204 Μαζαράκης- Αινιάν 1995, σελ. 186

αποκλείουν την υπόθεση να είχε δημόσια λειτουργία όπως αυτή του Πρυτανείου.²⁰⁵

Το **θέατρο** της πόλης δεν έχει εντοπιστεί μέχρι σήμερα, αλλά πιθανό φαίνεται να βρισκόταν στην κοιλάδα που αρχίζει από την Β πλευρά του λιμανιού και φτάνει έως τη ΝΔ πλευρά του Β τμήματος του Μεσαίου πλατώματος.²⁰⁶

205 Mazarakis Ainian 1998, σελ.

206 Mazarakis Ainian 1998, σελ. 374

ΜΗΛΟΣ

Ο βαθύς κόλπος του Αδάμαντα δεσπόζει στο τοπίο του ηφαιστειογενούς νησιού της Μήλου (**εικ.50**), γνωστή από την αρχαιότητα για τον ορυκτό της πλούτο, με πιο χαρακτηριστικό προϊόν τον οψιανό. Μετά τη Φυλακωπή, τον προϊστορικό οικισμό της Εποχής του Χαλκού, ο οικισμός που αναπτύχθηκε στο νησί είναι αυτός της πόλης της Μήλου, ο οποίος σχηματίστηκε κάποια στιγμή γύρω στην 1^η χιλιετία π.Χ. Ο Ηρόδοτος και ο Θουκυδίδης αναφέρουν ότι ιδρύθηκε από Λακεδαιμόνιους και το καθεστώς που επικρατούσε θα πρέπει να θύμιζε αυτό και άλλων δωρικών κρατών, δηλαδή ένα είδος ολιγαρχίας γαιοκτημόνων. Κατά τους κλασικούς χρόνους το νησί πέρασε αρκετά δεινά που σημάδεψαν την ιστορία του με πιο σημαντικά την Λεηλασία της μηλιακής υπαίθρου από Αθηναίους το 426 π.Χ. και μια δεκαετία αργότερα την Σφαγή των Μηλίων και πάλι από τους Αθηναίους. Το 405 π.Χ. εγκαταστάθηκε σπαρτιατική κυριαρχία, με 10 κυβερνήτες και σπαρτιατική φρουρά, ενώ αυτονομία σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό διατηρήθηκε επί μακεδονικής, πολεμαϊκής και ρωμαϊκής κυριαρχίας.²⁰⁷

Η πόλη (**εικ.51**) δεσπόζει στην περιοχή Κλήμα στις πλαγιές των λόφων του Προφήτη Ηλία και της Φανερωμένης, απ' όπου ελέγχει τον κόλπο του Αδάμαντα, ούσα προφυλαγμένη από θαλάσσιες επιδρομές.²⁰⁸ Στη μελέτη των C. Renfrew και M. Wagstaff για το νησί της Μήλου αποτυπώνονται τοπογραφικά στοιχεία του οικισμού της Μήλου για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο της μίας χιλιετίας κάνοντας χρήση προγενέστερων μελετών και φωτογραφικών μέσων. Όσον αφορά τη γεωμετρική και αρχαϊκή περίοδο τα διαθέσιμα στοιχεία είναι ελάχιστα, καθώς η έρευνα δεν έχει προχωρήσει. Ανάμεσα στα λιγοστά τυχαία ευρήματα (προερχόμενα κυρίως από ταφές) είναι ΠΓ και Γ αγγεία, αρχαϊκοί «νησιωτικοί» σφραγιδόλιθοι στην περιοχή της Τρυπητής, δείγματα εξαιρετικής χρυσοχοΐας, αρχαϊκά «μηλιακά» αγγεία, επιγραφές, ο Κούρος της Μήλου, καθώς και ένα μικρό δωρικό κιονόκρανο κ.α. Ελλιπή είναι τα δείγματα κλασικής τέχνης, κάτι που ίσως σχετίζεται με την καταστροφή του 416 π.Χ., ενώ κυρίως βάσει των ελληνιστικών πλαστικών έργων συνάγεται η τοπογραφία της πόλης αυτή την περίοδο.²⁰⁹

Επιβλητικά τείχη περικλείουν τον οικισμό και κατά τμήματα χρονολογούνται στην αρχαϊκή ακόμη περίοδο.²¹⁰ Ο κύριος οικισμός του 5^{ου} π.Χ. αι. θα πρέπει να έφτανε τα 14 εκτάρια (δηλαδή 140 στρέμματα) περίπου. Στην τοποθεσία Κλήμα εντοπίζεται και το κλασικό λιμάνι, όπου βρέθηκε

²⁰⁷ Sparkes Br.A. 1982, σελ. 45-50

²⁰⁸ Ζαφειροπούλου Φ. 1995, σελ.134

²⁰⁹ Cherry J.F. & Sparkes Br.A. 1982, σελ.53 και Ζαφειροπούλου Φ. 1995, σελ.134-135 και Τριάντη Ι. 2005, σελ.307-309

²¹⁰ Τριάντη Ι. 2005, σελ.307

ύστερη **ρωμαϊκή στοά**.²¹¹ Στην παραλία πιθανά υπήρχε **ιερό αφιερωμένο στον Ποσειδώνα**, καθώς βρέθηκαν αγάλματα, μεταξύ των οποίων και υπερφυσικό άγαλμα του θεού. Από εκεί δρόμοι οδηγούσαν προς την τειχισμένη πόλη. Από το εσωτερικό του νησιού πάλι ένας δρόμος έφτανε στη λεγόμενη «ανατολική πύλη», πάνω από το **Στάδιο**, όπου υπάρχει χώρος διαμόρφωμένος για θεατές και πολυγωνικός αναλημματικός τοίχος, και από εκεί οδηγούσε στο κέντρο. Εκτός του τείχους, κάτω από την Ανατολική πύλη και Β του Σταδίου εντοπίστηκε πιθανόν ο χώρος του **Γυμνασίου**. Εκεί βρέθηκε τυχαία το φημισμένο άγαλμα της Αφροδίτης της Μήλου, μαζί με τρεις ερμαϊκές στήλες.²¹²

Το κέντρο του οικισμού εντοπίζεται μεταξύ δύο ακροπόλεων του λόφου Πυργάκι και του Προφήτη Ηλία. Στον τελευταίο μάλιστα έχουν αποκαλυφθεί λείψανα που πιθανά ανήκουν σε **κλασικό ναό**. Εκεί στο μέσον του διάσελου που σχηματίζεται φαίνεται πως είχε χτιστεί η **Αγορά**, στη θέση Τρεις Εκκλησιές, όπου βρέθηκαν και 8 ρωμαϊκά αγάλματα κατά τις έρευνες της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής το 1896. Μεταξύ άλλων αποκαλύφθηκε ημικυκλική αγαλματική βάση του 2^{ου} π.Χ. αι., όπου επιγράφεται ότι ο δήμος των Μηλίων έστησε χάλκινο άγαλμα της Ρώμης με χρυσό στεφάνι.²¹³ Επίσης ήρθαν στο φως αυτοκρατορικό πορτραίτο, βάσεις αναθηματικών επιγραφών, **πόδιο μεγάλου ναού**, κιονόκρανα, **κίονας στοάς**. Ανατολικά της Αγοράς ανασκάφη πρόωμη χριστιανική εκκλησία. Πλησίον αποκαλύφθηκε ρωμαϊκό αυτοκρατορικό άγαλμα. Τα μέχρι τώρα αποσπασματικά ευρήματα ενισχύουν την πρόταση ότι ο χώρος εκεί είχε δημόσιο χαρακτήρα.²¹⁴

Δυτικότερα, κάτω από την Αγορά βρίσκεται σε καλή κατάσταση το μαρμάρινο **θέατρο** (**εικ.52**). Χρονολογείται πιθανά στα ελληνιστικά χρόνια (ρωμαϊκό κατά άλλους²¹⁵) βάσει του αγάλματος που βρέθηκε στο χώρο του και το οποίο αντιστοιχεί στον τύπο της Μεγάλης Ηρακλειώτισσας. Φανερά είναι και τα στοιχεία που ανήκουν σε ρωμαϊκή οικοδομική φάση. Εκτιμάται ότι η χωρητικότητά του θα ήταν μεγαλύτερη των 2800 ατόμων, δεν αποκλείεται μάλιστα να έφτανε και τα 7000 άτομα, ενώ στη σκηνή του ανιχνεύονται μικρασιατικές επιρροές ²¹⁶.

Βόρεια της πόλης στην κοιλάδα της Τραμυθιάς έχουν βρεθεί και άλλα δημόσια κτίρια όπως η **Αίθουσα των Μυστών**, ένας χώρος συνάθροισης για τη θρησκευτική οργάνωση μυστών που λάτρευαν τον Διόνυσο. Στο χώρο σώζεται μεγάλο μωσαϊκό δάπεδο, ερμαϊκή στήλη που εικονίζει τον ιερέα των μυστών, Μάριο Τροφίμο και βωμός με επιγραφή «Διονύσω Τριετηρικῶ». Επίσης,

211 Cherry J.F. & Sparkes Br.A. 1982, σελ.53 και Wagstaff M. & Cherry J.F. 1982, σελ.144

212 Cherry J.F. & Sparkes Br.A. 1982, σελ. 56 και Τριάντη Ι. 2005, σελ.309-310

213 Τριάντη Ι. 2005, σελ. 310

214 Cherry J.F. & Sparkes Br.A. 1982, σελ. 56 και Τριάντη Ι. 2005, σελ.309-310

215 Τριάντη Ι. 2005, σελ. 310

216 Ζαφειροπούλου Φ. 1995, σελ.137

βρέθηκαν **ρωμαϊκά Λουτρά** και ένα **ρωμαϊκό Υδραγωγείο** που πιθανά να προμήθευε το παραπλήσιο Γυμνάσιο.²¹⁷

²¹⁷ Cherry J.F. & Sparkes Br.A. 1982, σελ.56 και Τριάντη Ι. 2005, σελ.310

Στη Νάξο (**εικ.53**), νησί με κεντρική θέση στο Αιγαίο, το μεγαλύτερο σε έκταση και πιο εύφορο των Κυκλάδων, έχουν καταγραφεί θέσεις από τη νεολιθική περίοδο αλλά πολύ περισσότερες πρωτοκυκλαδικές. Ανάμεσα σ' αυτές και η Γρόττα, στην οποία συρρέουν πληθυσμοί άλλων οικισμών κυρίως κατά το 14ο και 13ο αι. π.Χ., ώστε καθίσταται το κύριο αστικό κέντρο του νησιού μυκηναϊκού πλέον χαρακτήρα. Από νωρίς είναι εκμεταλλεύσιμα τα πλούσια αποθέματα μαρμάρου και η σμύριδας. Στο τέλος της μυκηναϊκής περιόδου η παράκτια ζώνη εγκαταλείπεται και οικισμός περιορίζεται στην ακρόπολη του Κάστρου.²¹⁸ Η παραλία χρησιμοποιείται πλέον ως νεκροταφείο και κατά τον 9ο και 8ο αι. π.Χ. δημιουργούνται ταφικοί περίβολοι και αποδίδονται τιμές στους προγόνους. Ολόκληρο το νησί της Νάξου αποτέλεσε μία πόλη– κράτος στα ιστορικά χρόνια με το άστυ στη θέση της σημερινής χώρας (**εικ.54**). Κατά τον 8ο αι. η Νάξος μαζί με τη Χαλκίδα συμμετέχουν στον αποικισμό της Σικελίας. Μεγάλη ακμή γνωρίζει η Νάξος κατά την αρχαϊκή περίοδο, έως τους περσικούς πολέμους, κάτι που μαρτυρείται και από την έντονη παρουσία των Ναξίων στο ιερό της Δήλου, ενώ στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. ο Λύγδαμης καταλαμβάνει ως τύραννος την εξουσία. Μετά από συγκρούσεις με τους ολιγαρχικούς η δημοκρατία θα αποκατασταθεί στο νησί στα τέλη του 6^{ου} π.Χ. αι. Λίγο αργότερα η πόλη θα καταστραφεί από τους Πέρσες. Τα επόμενα χρόνια θα γνωρίσει την καταπίεση τόσο από τους Αθηναίους συμμάχους, όσο και από την σπαρτιατική ηγεμονία. Ανάκαμψη σημειώνεται στο νησί, όταν το 315 π.Χ. εντάσσεται στο Κοινό των Νησιωτών. Είναι η εποχή, που χρησιμοποιείται και πάλι η παράλια ζώνη και εκεί διαμορφώνεται η Αγορά. Μέχρι το 41 π.Χ., όταν καθίσταται ρωμαϊκή επαρχία περνάει διαδοχικά στην επιρροή των Πτολεμαίων, των Μακεδόνων και των Ροδίων, διατηρώντας πάντα σχετική αυτονομία.²¹⁹

Ελληνιστική Αγορά

Μετά τον εντοπισμό κίωνων από τον Κ. Στέφανο (1908) στον περίβολο του Μητροπολιτικού ναού της Νάξου και τη μερική έρευνα από τον G. Welter (1930) «Τετράγωνης Στοάς» (**εικ.55**), ξεκίνησε ανασκαφική έρευνα, από τον καθηγητή Ν. Κοντολέοντα το 1965, στο χώρο ΒΑ του Μητροπολιτικού ναού και κοντά στον χείμαρρο που χωρίζει την πόλη από τον λόφο των Απλωμάτων. Τα αρχαία λείψανα δεν μπορούν να διατηρηθούν ορατά γιατί σώζονται στο επίπεδο του νερού.

Αποκαλύφθηκε τμήμα στυλοβάτη της **Α πλευράς του στωικού οικοδομήματος**. Ο στυλοβάτης κατά την ευθυντηρία του αποτελείται από μαρμάρινες πλάκες, ενώ οι κατώτερες σειρές

²¹⁸ Φιλανιώτου 2005, σελ. 272-277

²¹⁹ Λαμπρινουδάκης 2005, σελ. 278-285

δόμων ως επί το πλείστον από μικρότερους σχιστόλιθους.²²⁰ Στις πλάκες της ευθυντηρίας είναι εμφανείς τóρμοι με κάποια ίχνη γόμφων και μολυβδοχόησης, καθώς και τα ίχνη του κρηπιδώματος, το οποίο θα πρέπει να αποτελούνταν από μία μόνο βαθμίδα και τον στυλοβάτη.²²¹ Η διαδρομή του στυλοβάτη της Α στοάς είναι γνωστή σε μήκος 23μ., κατά τα οποία το αρχαίο θεμέλιο σώζεται από τα Ν προς τα Β στα πρώτα 16,70μ. και αφού διακόπτεται για 3,40μ. συνεχίζεται προς Β.²²² Η εξωτερική όψη του πίσω τοίχου απέχει από εκείνη της ευθυντηρίας περίπου 5μ. Σώζονται τρεις δόμοι, οι δύο κατώτεροι των θεμελίων κτισμένοι με σχιστόλιθο, ενώ ο τρίτος της ανωδομής αποτελείται από διπλό γρανιτένιο τοίχο, του οποίου οι λίθοι της εξωτερικής όψης είναι μεγαλύτεροι από αυτούς της εσωτερικής, ενώ το μεταξύ τους κενό είναι γεμισμένο με μικρούς λίθους και χώμα.²²³ Στο Ν άκρο της στοάς αποκαλύφθηκε τοίχος σε επίπεδο θεμελίων που τέμνει εγκάρσια το εσωτερικό της στοάς. Το μεγάλο πάχος του και η ιδιαίτερη κατασκευή του προβληματίσαν τον ανασκαφέα σχετικά με τη λειτουργία του και υπέθεσε ότι δεν ήταν ένας απλός διαχωριστικός τοίχος. Κατασκευή κοντά στον τοίχο πιθανά να ανήκε σε φρέαρ.²²⁴

Μεταξύ της οδού που πηγαίνει για Εγκαρές και της ακτής, δυτικά της εκβολής του χειμάρρου, ανασκάφηκε η Α γωνία και τμήμα του πίσω τοίχου της **Β στοάς (εικ.56)** στο επίπεδο της γρανιτένιας θεμελίωσης. Ο Α τοίχος σώζεται σε μήκος 6,30μ. και ο Β σε μήκος 24,50μ. προς Δ, έως ότου διακόπτεται από σύγχρονο αγωγό. Και οι δύο τοίχοι αποτελούνται από μεγάλους αδρά τετραγωνισμένους λίθους. Η τοιχοδομία είναι χονδρικώς ισοδομική. Στην επιφάνεια των χαμηλότερων λίθων του πίσω τοίχου υπάρχουν λαξεύματα για την προσαρμογή του ανώτερου δόμου, ενώ περισσότερο λειασμένη είναι η επιφάνεια των ψηλότερων λίθων του τρίτου δόμου, καθώς αυτή συμπίπτει με αυτή της ευθυντηρίας της Α στοάς και φαίνεται ότι στήριζε την ευθυντηρία του πίσω τοίχου. Παρόμοιο σύστημα τοιχοδομίας με τον τρίτο δόμο παρατηρείται και στους δύο δόμους του πλάγιου τοίχου, ο οποίος όμως είναι αρκετά παχύτερος.²²⁵ Βόρεια της στοάς και στο ύψος περίπου του τρίτου δόμου αποκαλύφθηκαν ίχνη ρωμαϊκών ή μεταγενέστερων κτισμάτων²²⁶

Διαπιστώθηκε ότι η **Β και η Α στοά** δε σχημάτιζαν ορθή μεταξύ τους γωνία αλλά αμβλεία 110 μοιρών και ούτε αποτελούσαν ενιαία κατασκευή (όπως είχε αποτυπώσει στο σχέδιό του ο G. Welter). Η διαφορά πάχους της θεμελίωσης του Β με τον Α τοίχο της Β στοάς δίπλα στη θάλασσα εξηγείται αν δεχθούμε ότι αυτή ήταν ελεύθερη στο Α της άκρο και ότι η βαθμίδα της κρηπίδας της

220 Κοντολέων 1965, σελ. 176

221 Κοντολέων 1965, σελ.177

222 Λαμπρινουδάκης 1988, σελ. 212-213

223 Κοντολέων 1965, σελ.178-179

224 Κοντολέων 1965, σελ.179

225 Κοντολέων 1967, σελ.120-121

226 Κοντολέων 1967, σελ. 122-123

συνεχιζόταν και κατά μήκος του πλάγιου τοίχου της. Οι δύο στοές παρουσιάζουν διαφορές τόσο στις διαστάσεις (το σωζόμενο βάθος της Β στοάς είναι 5,4μ., ενώ της Α μόλις 4μ.) όσο και στην κατασκευή και φαίνεται πως δεν ανήκουν στην ίδια περίοδο. Η Α στοά χρονολογείται με ασφάλεια στον 3^ο π.Χ. αι., ενώ η Β, με μνημειωδέστερη κατασκευή και μικρή παρουσία πρώιμων μελαμβαφών αγγείων στα θεμέλιά της, τοποθετείται στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους κάτι που διαφαίνεται και από την τοιχοποιία της θεμελίωσης.²²⁷

Η **Ν πτέρυγα** της «Τετράγωνης Στοάς» σώζεται αρκετά στο Α άκρο της. Η κατασκευή των δύο πρώτων δόμων της θεμελίωσης συμπίπτει κατασκευαστικά με αυτή της Β στοάς. Ο τρίτος δόμος σώζεται στο πίσω μέρος της Α γωνίας και αποτελείται από τρεις ογκόλιθους που φέρουν λαξεύματα για την προσαρμογή του ανώτερου δόμου. Στον πρόσθιο δεύτερο δόμο εδράζονται οι λίθοι της μοναδικής βαθμίδας της πρόσοψης, μαρμάρινοι εμπρός και γρανιτένιοι πίσω, ο οποίοι συνδέονται με συνδέσμους σχήματος Π, και πάνω στη βαθμίδα ο στυλοβάτης (ύψος: 0,25μ., πλάτος 0,75μ.) από μαρμάρινους επιμελημένους λίθους με αναθύρωση στις τρεις πλευρές.²²⁸ Ο στυλοβάτης της Ν στοάς σώζεται σε μήκος 2,65μ., ενώ ο πίσω τοίχος σε μήκος 6,75μ. Στην επιφάνεια του στυλοβάτη, 3,20μ. από την εξωτερική παρειά του πλάγιου τοίχου, σώζονται τα αρχιτεκτονικά σημεία για την τοποθέτηση κίονα, διαμ. 0,65μ. 100 περίπου μέτρα Α βρέθηκε σε δεύτερη χρήση, ως σκάφη της Παλαιάς Φουντάνας, σπόνδυλος κίονα ο οποίος ταιριάζει στα αρχιτεκτονικά σημεία που αποκαλύφθηκαν. Ο σπόνδυλος έχει κάτω διάμετρο 0,65μ., άνω 0,63μ. και ύψος 1,40μ., ενώ έχει επίπεδες ραβδώσεις από τις οποίες σώζονται 12.²²⁹ Κάτω από τη Ν στοά βρέθηκαν ίχνη παλαιότερων κτισμάτων.²³⁰ Προς τη ΝΔ γωνία της Τετράγωνης Στοάς, η οποία ορίζεται από τους δύο κίονες που ανασκάφηκαν από τον Welter κοντά στη Μητρόπολη, αποκαλύφθηκε τμήμα της Ν στοάς μήκους 6μ. Πρόκειται για μέρος της επιμελημένης θεμελίωσης του στυλοβάτη που σώζεται μέχρι το επίπεδο της μαρμαρίνης βαθμίδας και τους πίσω δόμους από γρανίτη. Οι πίσω λίθοι συνδέονται μεταξύ τους και με αυτούς της βαθμίδας με ζεύγη συνδέσμων σχήματος Π με ίχνη μολυβδοχόησης. Η μικρές χαραγές στην επιφάνεια της βαθμίδας για τη μεταφορά του μεταξονίου των κιόνων επιβεβαιώνουν τη μέτρηση του μετακιονίου στη δυτική πλευρά που είχε μετρηθεί από τον Κλ. Στέφανο.²³¹ Ένα ακόμη τμήμα της κρηπίδας της Ν στοάς αποκαλύφθηκε το 1991. Στο σημείο αυτό σώζεται έως τη μοναδική μαρμαρίνη βαθμίδα κάτω από τον στυλοβάτη, η οποία στο πίσω αθέατο μέρος της ήταν κατασκευασμένη από λίθους γρανίτη. Σώζονται πειόσχημοι σύνδεσμοι

227 Κοντολέων 1967, σελ. 123

228 Κοντολέων 1969, σελ. 141

229 Κοντολέων 1969, σελ. 143

230 Κοντολέων 1969, σελ. 145

231 Κοντολέων 1970, σελ. 153-155

περιμολυβδοχοημένοι. Διακρίνονται ακόμη τα λαξεύματα των γομφώσεων και τα μοχλοβόθρια.²³²

Η σχέση της **A με τη Ν στοά** είναι απρόσμενη (**εικ.57**). Το θεμέλιο του στυλοβάτη της Α στοάς, αφού περνάει 2,5μ. Α της Ν κάμπτεται σε σχεδόν ορθή γωνία και συναντά τον πλάγιο τοίχο της Ν στοάς. Αναλόγως και ο πίσω τοίχος κάμπτεται και σταματά στον πίσω τοίχο της Ν στοάς. Δημιουργείται έτσι ένα πλάγιο σκέλος της Α στοάς που φαίνεται να διακόπτεται από τον πλάγιο τοίχο της Ν. Στην εσωτερική γωνία αυτού του σκέλους υπάρχουν στις πλάκες λαξεύματα για την υποδοχή δευτέρου δόμου.²³³ Το Ν άκρο της μικρότερης (Α) στοάς, που έκλεισε τον χώρο προς τον ποταμό, δε χτίστηκε σε επαφή με το Α άκρο της ήδη υπάρχουσας Ν στοάς αλλά σε απόσταση 1,5μ. περίπου από αυτή σχηματίζοντας μ' αυτήν ελαφρά οξεία γωνία. Πιθανόν εγκάρσιος τοίχος δημιουργούσε ένα τέρμα της νεώτερης στοάς. Διαμορφωνόταν έτσι ένας γωνιακός χώρος με στενό μυχό μεταξύ των δύο κτιρίων, που θα μπορούσε να είναι **ιερό της Αρτέμιδος** αν λάβουμε υπόψη την επιγραφή της στήλης που βρέθηκε.²³⁴

Φαίνεται, λοιπόν ότι η πλατεία περιβάλλεται στις τρεις πλευρές από στοές δωρικού ρυθμού, οι οποίες σχηματίζουν Π διαστάσεων 62 X 58μ. περίπου. Μια **τέταρτη στοά**, που άφηνε στα 2 άκρα της από μια είσοδο προς την πλατεία, κλείνει την Δ πλευρά.²³⁵

Μπροστά από τον στυλοβάτη της Α στοάς και σχεδόν εφαπτόμενα μ' αυτόν ανασκάφηκαν δύο βάθρα. Το βόρειο αποτελείται από ορθογώνια βάση από γρανίτη και μάρμαρο στηρίζουσα γρανιτένιους ορθοστάτες που καλύπτονται από πλάκες με περιτένεια στην άκρη της επιφάνειάς τους και σχηματίζουν παραλληλόγραμμο **βάθρο**. Έως και το ύψος των ορθοστατών το βάθρο θα πρέπει να ήταν καταχωμένο, ενώ η περιτένεια έχει εύρος βαθμίδας στην πρόσθια όψη και πολύ στενότερο στις τρεις άλλες πλευρές. Η θεμελίωσή του είναι βαθύτερη από αυτή της στοάς αν και τα δύο μνημεία φαίνονται σύγχρονα. Η λειτουργία του βάθρου είναι δυσερμήνευτη. Ο ανασκαφέας προτείνει την αναγνώριση ενός **ηρώου με εικονικό τάφο**, μνημείο σύνηθες στο χώρο των Αγορών.²³⁶

Επίσης, ο καθηγητής Κοντολέων αποκάλυψε εμπρός στο στυλοβάτη της Α στοάς **βάθρο** με επιγραφή ανάθεσης στην Άρτεμη. Το βάθρο αυτό ήταν πολύ κοντά στη ΝΑ εσωτερική γωνία της Αγοράς.²³⁷ Θεμελιωμένο σε ίδιο βάθος με τον στυλοβάτη αποτελείται από μια σειρά γρανιτένιους ορθοστάτες και μια επάλληλη από μαρμάρινους.²³⁸ Η εξωτερική πλευρά του έχει εξολοκλήρου

232 Λαμπρινουδάκης 1991, σελ. 257 και 259

233 Κοντολέων 1969, σελ. 143

234 Λαμπρινουδάκης 1991, σελ. 260

235 Ζαφειροπούλου 1988, σελ. 10-11

236 Κοντολέων 1965, σελ.179-181

237 Λαμπρινουδάκης 1991, σελ. 256

238 Κοντολέων 1965, σελ.181-182

καταστραφεί. Το συνολικό του μήκος να φτάνει τα 5,25μ.²³⁹ και το πλάτος περίπου το 1μ. Εξωτερικά αυτής της γωνίας στεκόταν **μαρμάρινη στήλη** (σωζόμενο ύψος: 0,60μ., μήκος στο υπέδαφος: 0,35μ., πλάτος: 0,25μ.), που συνεχίζει τη γραμμή του βάθρου προς Βορρά. Φέρει επιγραφή σε δύο στίχους από τους οποίους διακρίνεται «[Αρτ]έμιδος /.....ομεδείας». Σύμφωνα με τον Κοντολέοντα δεν διασώζεται κάποιο παρόμοιο επίθετο της Αρτέμιδος, ενώ γνωρίζουμε το μεταγενέστερο επίθετο του Απόλλωνα ως *Ωρομέδων*. Σε κοντινό χώρο έχει βρεθεί και η επιγραφή «*Αρτέμιδος Τεμενίης*». Τόσο η τοιχοδομία όσο και η επιγραφή χρονολογούν τη στοά στον 3^ο π.Χ. αι.²⁴⁰

Το 1991 αποκαλύφθηκαν δύο νέες **βάσεις αναθημάτων (εικ.58)** σε επαφή σχεδόν με την κρηπίδα της Ν στοάς με δομή όμοια με εκείνη των δύο προηγούμενων. Η νοτιότερη με διαστάσεις 3,03μ επί 4,25μ. και περιτένεια στη Ν και Α πλευρά πιθανά να στήριζε κάποιο σύνθετο πλαστικό ανάθημα. Η βορειότερη είναι μικρότερη και προχειρότερης κατασκευής, χωρίς περιτένεια και με ακανόνιστη Ν πλευρά. Το επίπεδο της ευθυντηρίας του τελευταίου αναθήματος είναι υψηλότερο από αυτό της Ν στοάς ενώ βρίσκεται σε ανάλογο επίπεδο με αυτό της ευθυντηρίας της Α στοάς, η οποία ήταν και λίγο μεταγενέστερη των άλλων. Μπορούμε να θεωρήσουμε την Α στοά ως *terminus post quem* για τη χρονολόγηση του μνημείου του τελευταίου βάθρου. Ο συνωστισμός μεγάλων αναθημάτων στη γωνία που συναντώνται η Α και Ν στοά είναι χαρακτηριστικός δημόσιου χώρου.²⁴¹

Η κεραμική που προήλθε από την ανασκαφή εντάσσεται σε γενικά πλαίσια από τα ΥΓ χρόνια έως την ύστερη αρχαιότητα.²⁴²

Ο χώρος της στοάς και προς το εσωτερικό της Αγοράς καλύφθηκε κατά τους αυτοκρατορικούς ρωμαϊκούς χρόνους από προχειρότερες κατασκευές, θεμελιωμένες σε χαμηλότερη στάθμη από αυτή της ελληνιστικής χρήσης συχνά πάνω από τα θεμέλια παλαιότερων κτιρίων.²⁴³ Ο ανασκαφέας θεωρεί ότι οι κατασκευές προορίζονταν για ιδιωτική κατοίκηση με περίοδο χρήσης από τον 3^ο έως τον 7^ο αι. μ.Χ. Δύο φρέατα που αποκαλύφθηκαν θα πρέπει να υπήρχαν από τους κλασικούς ακόμη χρόνους.²⁴⁴

Σε μεταρωμαϊκή επίχωση βρέθηκε μαρμάρινο επίκρανο παραστάδας με δωρικό κυμάτιο στο άνω και εισέχουσα ταινία στο κάτω μέρος των τριών πλευρών του και διαστάσεις 0,93 X 0,925μ. Η μορφή του είναι τέτοια, ώστε θα πρέπει να εξείχε από το σύνολο στο οποίο εντασσόταν αλλά οι διαστάσεις του δεν επιτρέπουν τη σύνδεσή του με κανένα από τα βάθρα που έχουν ήδη

239 Κοντολέων 1969, σελ. 145

240 Κοντολέων 1965, σελ. 181-182

241 Λαμπρινουδάκης 1991, σελ. 257 και 259

242 Λαμπρινουδάκης 1988, σελ. 215

243 Λαμπρινουδάκης 1988, σελ. 213

244 Λαμπρινουδάκης 1979, σελ. 251

αποκαλυφθεί.²⁴⁵

Ξεκομμένα και σε δεύτερη χρήση, επίσης, έχουν βρεθεί τρία δωρικά κιονόκρανα (**εικ.59**), που φέρουν επίπεδες ραβδώσεις στο υποτραχήλιο, φαίνεται πως στην κατασκευή και στις διαστάσεις τους αντιστοιχούν στις διαστάσεις και τους χρόνους των κίωνων των τριών συνεχών πλευρών της Τετράγωνης Στοάς.²⁴⁶

Κάτω από εκτεταμένο στρώμα νεκρών του 14^{ου} αι. μ.Χ. αποκαλύφθηκαν πλούσια λείψανα κλασικών και ρωμαϊκών οικοδομημάτων μέτρια διατηρημένα λόγω της διαχρονικά συνεχούς χρήσης του χώρου. Δίπλα από τη συνάντηση της Α και Ν στοάς αποκαλύφθηκαν τα λείψανα παραλληλόγραμμου κτιρίου του ύστερου 4^{ου} π.Χ. αι. με επιμελημένη τοιχοδομία. Πρόκειται για ένα **μεγάλο συγκρότημα (εικ.60)**, του οποίου τα σωζόμενα τμήματα καταλαμβάνουν ένα χώρο 14 X 10μ. Ερευνήθηκαν καλά δύο ορθογώνιοι επιμήκεις χώροι, οι οποίοι περιβάλλονταν στα ΝΑ, Β και ΒΔ από άλλους 4 τουλάχιστον όμοιους, που τώρα καλύπτονται από μεταγενέστερες κατασκευές. Στο κέντρο του ενός βρέθηκε μια κτιστή στρόγγυλη βάση (διάμετρος: 0,90μ.) με ασαφή προορισμό. Το κτήριο κατασκευάστηκε πολύ πριν την Τετράγωνη Στοά καθώς η πρώτη περίοδος χρήσης των μελετημένων χώρων του τοποθετείται στον 5^ο π.Χ. αι. Ανακατασκευές των χώρων διακρίνονται δύο φορές έως το τέλος του 4^{ου} αι. δηλαδή συνυπήρχαν με τη στοά. Στην επίχωση βρέθηκαν πίθοι, πολλά νομίσματα, πήλινα ειδώλια και μήτρες ειδωλίων, καθώς και διάφορα βάρη κάτι που οδηγεί τον ανασκαφέα στη υπόθεση ότι πρόκειται για **βιοτεχνική εγκατάσταση** δίπλα στην Αγορά.²⁴⁷ Το δυτικό τμήμα του έχει καταστραφεί από μεγάλο κτιστό ρωμαϊκό οχετό(πλάτος 0,60μ.), του οποίου το δυτικό τοίχωμα στηρίζεται στον τοίχο της στοάς.²⁴⁸

245 Λαμπρινουδάκης 1991, σελ. 260

246 Κοντολέων 1970, σελ. 155

247 Λαμπρινουδάκης 1979, σελ. 249-251

248 Κοντολέων 1969, σελ. 145

ΠΑΡΟΣ

Μετά τη Νάξο και την Άνδρο, η Πάρος (**εικ.61**) αποτελεί το τρίτο σε έκταση νησί των Κυκλάδων. Γνώρισε μεγάλη εμπορική ανάπτυξη από τον 8^ο αι. π.Χ. χάρη κυρίως στα κοιτάσματα λυχνίτη, όπως ονομάζεται το εξαιρετικής ποιότητας παριανό μάρμαρο. Περίφημη είναι και γλυπτική σχολή της Πάρου που αναπτύχθηκε από τον 6ο π.Χ. αι.²⁴⁹ Μετά τον 8^ο αι. ανέπτυξε εμπορικές σχέσεις με τη μικρασιατική ακτή. Κατά τον 7^ο αι. π.Χ. ίδρυσε την αποικία της Θάσου, που έδωσε τη δυνατότητα εκμετάλλευσης των κοιτασμάτων χρυσού στα θρακικά παράλια.²⁵⁰ Κέντρα οικονομικά και πολιτιστικά αναπτύχθηκαν από τους αρχαιότετους χρόνους στους δύο μεγάλους φυσικούς κόλπους της Νάουσας στο βορρά και της Παροικιάς στα δυτικά.²⁵¹

Κουκουναριές

Ο λόφος των Κουκουναριών κατέχει στρατηγική και φύσει οχυρή θέση στα ΝΔ του κόλπου της Νάουσας. Τα πρώτα ίχνη κατοίκησης του χρονολογούνται στην ΠΚ εποχή (3^η χιλ. π.Χ.). Κατά τη μυκηναϊκή περίοδο ο λόφος οχυρώνεται με κυκλώπεια τείχη και στην κορυφή του (άνω πλάτωμα) κτίζεται μικρό ανάκτορο. Η ακρόπολη καταστρέφεται (ΥΕ ΙΙΙΓ φάση) από εχθρική επίθεση αλλά η κατοίκηση στο λόφο συνεχίζεται με μικρή ίσως διακοπή κατά τον 11^ο αι. π.Χ.²⁵²

Κατά τους λεγόμενους «σκοτεινούς χρόνους» σημαντικός οικισμός ιδρύεται που θα ακμάσει έως και την αρχαϊκή περίοδο. Κατά τους ΙΙΓ χρόνους οικίες χτίζονται στο πάνω πλάτωμα. Στους ΥΓ χρόνους ο οικισμός ακμάζει και η κορυφή καλύπτεται από παραλληλόγραμμες οικίες. **Γύρω στον 7ο π.Χ. αι. ο οικισμός της κορυφής εγκαταλείπεται και μετατοπίζεται στα νοτιότερα άνηρα**, στο μεσαίο πλάτωμα και στα ΝΑ αναλήμματα, όπου επάλληλα βαθμιδωτά επίπεδα εκτείνονται από Α προς Δ ανάμεσα σε απόκρημνους βράχους (**εικ.62**). Στο **πρώτο ήμισυ** του ίδιου αιώνα, οπότε χρονολογούνται και οικίες οργανωμένες κατά νησίδες, φαίνεται ότι γνωρίζει σημαντική ακμή. Σε κεντρικό σημείο εντοπίζεται το άνηρο του ιερού, όπου αποκαλύφθηκε τέμενος και ναός (**εικ.63**) αφιερωμένος στην Αθηνά, που χρονολογείται γύρω στο 700 π.Χ. Ωστόσο, φαίνεται ότι λατρεία της θεάς θα πρέπει να διεξαγόταν από τον 8^ο αι. ακόμη. Στη θέση του τεμένους υπάρχουν αρχαιολογικά κατάλοιπα ΙΙΓ ακόμη και μυκηναϊκά. **Η λειτουργία του ναού**

249 Ζαφειροπούλου 1997, σελ. 58-59

250 Καρποδίνη- Δημητριάδη 1997, σελ. 54

251 Καρποδίνη- Δημητριάδη 1997, σελ. 52

252 Σκιλάρντι 1985, σελ. 108-109

συνεχίστηκε έως και τον 4^ο π.Χ. αι. αν και ο οικισμός των Κουκουναριών είχε εγκαταλειφθεί ήδη από τα μέσα του 7^{ου}.²⁵³

ΝΑ του ιερού της Αθηνάς αποκαλύφθηκε πλάκα ελαιοτριβείου (πιθανά των αρχαϊκών χρόνων;), καθώς και ίχνη εργαστηρίου λεπίδων οψιανού, που χρονολογείται στους Γ χρόνους.²⁵⁴

Κτίριο των Σφραγισμάτων

Β του ναού σχηματίζεται παραλληλόγραμμος χώρος. Το τμήμα αυτό του αναλήμματος περιβάλλεται από τις τρεις πλευρές από το βράχο, ενώ προς Ν ο βράχος υψώνεται ελαφρά διαχωρίζοντας έτσι το χώρο του ναού. Στο χώρο αυτό αποκαλύφθηκε κτιριακό συγκρότημα που λόγω θέσης και διαστάσεων πιθανά να σχετίζεται με το διπλανό ιερό (**εικ.64α**). Αποτελείται από τέσσερα δωμάτια κτισμένα με πλακοειδείς σχιστολίθους και λιγότερους λίθους γρανίτη. Το μέσο πάχος των τοίχων φτάνει τα 0,50μ., παρουσιάζουν εσωτερική και εξωτερική όψη λίθων χτισμένων με λάσπη και βύσματα.²⁵⁵

Από την ανασκαφή του **δωματίου 1 (εικ.64β)** ήρθαν στο φως θραύσματα μεγάλων αγάνωτων αγγείων, καθώς και πήλινο προσωπίο γυναικείας μορφής (αχρονολόγητο). Τη Δ πλευρά του έκλεινε όχι τοίχος αλλά το υψηλό κάθετο μέτωπο του βράχου. Σημαντικό για την ερμηνεία του δωματίου αλλά και ολόκληρου του κτιρίου εύρημα προέρχεται από το στρώμα 3 που μοιάζει να έχει ίχνη καύσης και από το στρώμα του δαπέδου που επικάθεται στο βράχο. Πρόκειται για 7 δισκοειδή πήλινα σφραγίσματα με κυρτό περιχέιλωμα και επίπεδη την πίσω πλευρά, ενώ στην κύρια όψη και μέσα σε εμπύεστο αμυγδαλόσχημο χώρο εμφανίζεται ανθρώπινη μορφή κατ' ενώπιον με χέρια και πόδια σε διάσταση.²⁵⁶ Ένα ακόμα σφράγισμα προέρχεται από επιφανειακή επίχωση του ναού. Επίσης, στο χώρο βρέθηκαν και όστρακα που χρονολογούνται σε παλαιότερες περιόδους, όπως την ΠΓ αλλά και την ΥΜ περίοδο.²⁵⁷

Στο **δωμάτιο 2** διακρίνονται 2 αρχιτεκτονικές φάσεις. Σε στρώμα της παλαιότερης φάσης εδράζεται παραλληλόγραμμος αγωγός στα Δ του δωματίου, κατασκευασμένος με σχιστολιθικές πλάκες, ο οποίος με κατεύθυνση Α προς Δ κάμπτεται από Β προς Ν.²⁵⁸ Ο αγωγός κατήυθη τα νερά μέσα από άνοιγμα στον τοίχο 4 στον ανοιχτό χώρο Δ και ανήκει στη δεύτερη φάση.²⁵⁹ Κοντά στο Δ άκρο του Ν τοίχου αποκαλύφθηκε παραλληλόγραμμη κιβωτιόσχημη κατασκευή (0,65 επί 0,84μ.) από σχιστολιθικές πλάκες προορισμένη για αποθήκευση αντικειμένων ή καρπών που ανήκε

253 Σκιλάρντι 1988, σελ. 185 και Σκιλάρντι 1986, σελ. 171

254 Σκιλάρντι 1985, σελ. 113 και 117

255 Σκιλάρντι 1985, σελ. 121

256 Σκιλάρντι 1985, σελ. 122-124 και Σκιλάρντι 1986, σελ. 181

257 Σκιλάρντι 1987, σελ. 230

258 Σκιλάρντι 1986, σελ. 181-182

259 Σκιλάρντι 1987, σελ. 230

στην πρώτη φάση του κτιρίου. Στη δεύτερη φάση ανήκει παραλληλόγραμμη εστία,²⁶⁰ χτισμένη με πλακοειδείς σχιστόλιθους, που πιθανά κάλυπτε ολόκληρη την Α πλευρά του δωματίου. Στο εσωτερικό της βρέθηκαν οστά, όστρεα και όστρακα αγγείων. Οι διαστάσεις τις (1 X 1,70μ. περίπου) είναι εντυπωσιακές, καθώς καλύπτουν το 1/3 του δωματίου. Μεταξύ άλλων από το δωμάτιο 2 προέρχονται θραύσματα λεκανίδων και σκύφων, σφονδύλι, καθώς και θραύσμα ανάγλυφης πλάκας. Τα ευρήματα χρονολογούνται στον πρώιμο 7^ο π.Χ. αι.²⁶¹

Το ΝΔ **δωμάτιο 3** είναι αρκετά μεγαλύτερο από το 2 (4,38 επί 3,50μ.). Στη ΝΔ του γωνία εξέχει ο φυσικός βράχος, ενώ αποκαλύφθηκε εστία με στρώμα στάχτης και οστά. Από το δωμάτιο 3 προέρχονται, αγνύθες, σφονδύλι, θραύσματα χονδροειδών αγάνωτων αγγείων.²⁶²

Στη Δ πλευρά του κτιρίου και σε απόσταση 2,80μ. από τη ΒΔ γωνία ανοίγεται η κύρια είσοδος του οικοδομήματος με πλάτος 0,78μ., ενώ το μονολιθικό κατώφλι φτάνει σε μήκος τα 1,80μ.(πλ.: 0,51μ.) Η θύρα ήταν δίφυλλη όπως φαίνεται από τα ίχνη παραστάδων, ενώ στο μέσον της επιφάνειας διακρίνεται λάξευμα για την προσαρμογή σύρτη. Το άνοιγμα της θύρας περιορίστηκε στη δεύτερη φάση όπως συμπεραίνεται από λίθινο όλμο στη μέση του μήκους.²⁶³ Η θύρα βρέθηκε φραγμένη με σχιστόλιθους, γεγονός που αποδεικνύει τις δύο φάσεις χρήσης του κτιρίου.²⁶⁴

Από το Ν τοίχο του **δωματίου 4** έχει αποκαλυφθεί μία μεγάλη πλάκα(0,75 επί 0,56μ.), η οποία θα μπορούσε να υποδηλώνει τη θέση θύρας.²⁶⁵ Κάθετα προς τον Δ τοίχο του θαλάμου, αποκαλύφθηκε προσκολλημένη η κατώτατη σειρά λίθων άλλου τοίχου, που πιθανόν να ανήκε σε έδρανο ή και προγενέστερο κτίριο.²⁶⁶

Εξωτερικά της Ν πλευράς του κτιρίου προβάλλεται κυρτός τοίχος (πάχος: 0,50μ.), κατασκευαστικά παρόμοιος με τους υπολοίπους που ορίζει το μικρό **δωμάτιο 5**.²⁶⁷

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι το Κτίριο των Σφραγισμάτων διέθετε είσοδο στα Δ που έβγαζε σε ανοιχτό χώρο (που καταλήγει Β στο μικρό προφανώς αναλημματικό τοίχο 9). Η ίδια θύρα φαίνεται πως οδηγούσε στο δωμάτιο 2 και στο 3. Μεταξύ του 2 και του 3 θα πρέπει να υπήρχε θύρα που τα ίχνη της έχουν χαθεί και μέσω του δωμ. 3 θα υπήρχε πρόσβαση στον αποθηκευτικό χώρο του δωματίου 1 (μέσω του τοίχου 3). Η παρουσία δύο εστιών μέσα στο ίδιο κτίριο προκαλεί εντύπωση. Ιδιαίτερος οι ασυνήθιστα μεγάλες διαστάσεις της εστίας του δωματίου 2 υποδηλώνουν την παρασκευή δείπνων για πολλά άτομα. Αυτό σε συνδυασμό με την ανακάλυψη των σφραγισμάτων στο δωμάτιο 1 παραπέμπει σε ιδιαίτερη λειτουργία του κτιρίου. Στο δωμάτιο 2 θα

260 Σκιλάρντι 1986, σελ. 181-182 και Σκιλάρντι 1987, σελ. 230

261 Σκιλάρντι 1985, σελ. 122-123

262 Σκιλάρντι 1985, σελ. 124

263 Σκιλάρντι 1986, σελ. 181

264 Σκιλάρντι 1985, σελ. 125

265 Σκιλάρντι 1985, σελ. 125

266 Σκιλάρντι 1987, σελ. 231

267 Σκιλάρντι 1985, σελ. 125

ήταν δυνατό να παρασκευάζονται δείπνα πιθανόν για τους εκλεκτούς κατοίκους της πόλης, τους ευγενείς, ενώ το δωμάτιο 3 έχει τις μεγάλες διαστάσεις που χρειάζονται για την παράθεση τέτοιων δείπνων. Η παρουσία δεύτερης εστίας μέσα σ' αυτό θα ικανοποιούσε την ανάγκη θέρμανσής του. Δε γνωρίζουμε αν τέτοια δείπνα σχετιζόνταν με τη λατρεία αλλά η γειτνίαση του κτιρίου με το τέμενος της Αθηνάς, δε θα πρέπει να είναι άσχετη με τη λειτουργία του. Η παρουσία των υφαντικών εξαρτημάτων εγείρει απορίες. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα μία εξήγηση θα μπορούσε να είναι η παραγωγή υφαντών που να σχετίζονται με τελετουργική χρήση για τη λατρεία της Αθηνάς.²⁶⁸

Η πρόσβαση στο Κτίριο των Σφραγισμάτων γίνεται από το Νότο, όπου διανοίγεται το επίμηκες ανάλημμα στο μέσον του οποίου στεκόταν το ιερό, ενώ γύρω από αυτό είχε αφεθεί αρκετός ελεύθερος χώρος (**εικ.64**) για την εξυπηρέτηση τελετών αλλά και για τη συνάθροιση των κατοίκων του οικισμού στα πλαίσια της θρησκευτικής ή λατρευτικής ζωής.²⁶⁹

Με βάση την κεραμική φαίνεται πως οι δύο φάσεις του κτιρίου δεν απείχαν πολύ χρονικά και ανάγονται γύρω στο 700 π.Χ.,²⁷⁰ ενώ πιστεύεται ότι το κτίριο είναι σύγχρονο με το ναό.²⁷¹ Ίσως πρόκειται για **ένα πρώιμο δημόσιο κτίριο**, που ο ανασκαφέας ονόμασε προσωρινά «**πρυτανείο**», το οποίο θα έχει άμεση σχέση με την πολιτική οργάνωση του πρώιμου αρχαϊκού οικισμού των Κουκουναριών.²⁷²

Κτίρια Α, Β και Γ

Κτίριο Α

Στο ΝΔ τμήμα της ακρόπολης διατηρείται τμήμα κυρτού τοίχου (πλ. 0,60μ.), ανήκοντος στο Κτίριο Α (**εικ.65**), το οποίο σύμφωνα με τη στρωματογραφία μπορεί να χρονολογηθεί στα ΥΠΓ περίοδο. Το κτίριο Α, θα είχε προσανατολισμό Α-Δ και θα πρέπει να ήταν αψιδωτό, με την είσοδό του στα Α, χωρίς να αποκλείεται να διέθετε και ωοειδή κάτοψη. Με βάση το εναπομείναν αψιδωτό τμήμα οι διαστάσεις του μπορούν να εκτιμηθούν σε 12 έως και 15μ. μήκος, ενώ το πλάτος θα έφτανε τα 6,50 με 7μ. και η ανωδομή του θα πρέπει να ήταν λίθινη. Η διάρκεια χρήσης του Κτιρίου Α δεν είναι γνωστή αλλά πιθανόν να εκτείνεται έως τα μέσα του 8^{ου} π.Χ. αι. οπότε και θα αντικαταστάθηκε από το Κτίριο Β.²⁷³

268 Σκιλάρντι 1985, σελ. 125-126

269 Σκιλάρντι 1986, σελ. 182 και Mazarakis 1997, σελ.186

270 Σκιλάρντι 1986, σελ. 182

271 Σκιλάρντι 1985, σελ. 126

272 Σκιλάρντι 1985, σελ. 142

273 Mazarakis 1997, σελ. 82-83

Κτίριο Β

Α του κτιρίου Α αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα υστερότερου κτιρίου. Πρόκειται για ένα ευθύ τοίχο που διατηρείται σε μήκος 6μ.(πάχος 0,70μ.) και την αρχή του στενού Δ τοίχου (**εικ.65**). Η είσοδός του πιθανά να βρισκόταν Δ, ενώ το μήκος του δε θα μπορούσε να ξεπερνάει τα 12 με 13μ. Από το χώρο του κτιρίου Β προέρχονται, μία πήλινη κέραμος και ένα υφαντικό βάρος. Με βάση τη κεραμική του το κτίριο Β χρονολογείται στην ΥΓ περίοδο.²⁷⁴

Κτίριο Γ

Αμέσως Α του κυρτού τοίχου του κτιρίου Α και δυτικότερα και πάνω από το κτίριο Β και με τον ίδιο προσανατολισμό ήρθε στο φως το Β τμήμα του μεγάλου παραλληλόγραμμου κτιρίου Γ (**εικ.65**) (το Ν τμήμα του έχει κατακρημνιστεί) χωρίς εσωτερικές διαιρέσεις. Το μήκος φτάνει τα 13,70μ., ενώ το πλάτος του εκτιμάται στα 6μ. περίπου. Η είσοδός του θα πρέπει να βρισκόταν στο στενό Α τοίχο. Διατηρούνται 9 σειρές σχιστολίθων από τους τοίχους του (πάχος: 0,50μ.), ενώ υπήρχε δεύτερος όροφος με σχιστολιθικό δάπεδο. Ο χρόνος κατασκευής του υπολογίζεται στο τέλος του 8^{ου} αι. π.Χ., ενώ η περίοδος χρήσης του φαίνεται πως διήρκεσε έως το 670/660 π.Χ. περίπου.²⁷⁵

Αρχικά ο ανασκαφέας Δ. Σκυλάρντι, υπέθεσε ότι τα κτίρια Α και Γ θα μπορούσαν να αποτελούν ναούς ή το οίκημα του άρχοντα. Η πρώτη πρόταση αποδυναμώθηκε από την αναγνώριση του ναού της Αθηνάς, ο οποίος συνοδευόταν από άφθονα αφιερώματα στη θεά. Κάτι τέτοιο δεν συνέτρεχε στα εν λόγω κτίρια. Επιπλέον, οι ανασκαφές έδειξαν πως η λατρευτική δραστηριότητα στο χώρο του ιερού της Αθηνάς διεξάγονταν από την ΠΓ ακόμη περίοδο.²⁷⁶ Πάντως, οι σημαντικές διαστάσεις που καθιστούν το Κτίριο Α το πιο επιβλητικό του ανώτερου πλατώματος κατά τους πρώιμους σκοτεινούς χρόνους ενισχύουν την πιθανότητα να αποτελεί την οικία του άρχοντα.²⁷⁷ Επιπλέον, το κτίριο Α αποτελεί τη μόνη πλήρως νέα κατασκευή της συγκεκριμένης χρονικής φάσης(τέλη 10^{ου} αι. π.Χ.).²⁷⁸ Η χρήση του πιθανά διήρκεσε έως τα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ, οπότε θα πρέπει να αντικαταστάθηκε από το κτίριο Β και αυτό με τη σειρά του από το Κτίριο Γ, ενδεχομένως ως οικία του ηγεμόνα. Γύρω στο 710 π.Χ. τα κτίρια του άνω πλατώματος καταστράφηκαν από σεισμό, επισκευάστηκαν και λειτούργησαν για μικρό διάστημα, με το κτίριο Γ να ξεχωρίζει. Ωστόσο, αμέσως μετά ιδρύεται το γνωστό Κτίριο των Σφραγισμάτων, που όπως είδαμε είχε, ενδεχομένως, μια λειτουργία «πρυτανείου». Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Α. Μαζαράκη-

²⁷⁴ Mazarakis 1997, σελ. 184

²⁷⁵ Mazarakis 1997, σελ. 183-184

²⁷⁶ Mazarakis 1997, σελ. 184

²⁷⁷ Mazarakis 1997, σελ. 83

²⁷⁸ Mazarakis 1997, σελ. 99

Αινιάνα το κτίριο Γ ίσως να συνέχισε να λειτουργεί με μία διαφοροποίηση. Θα μπορούσε δηλαδή να αποτελεί ένα είδος «ανδρώνα», καθώς παρά τις διαστάσεις του δε διαιρείται σε δωμάτια.²⁷⁹

Κτίριο Λ

Στην ακρόπολη των Κουκουναριών, το κτίριο Λ (**εικ.66**) συνδύαζε παραλληλόγραμμους ισχυρούς τοίχους (πλ.:0,5-1,1μ.), που πιθανά ανήκαν σε παλαιότερο συγκρότημα, με τον κυρτό Β τοίχο. Το μήκος του φτάνει τα 6,60μ. και το πλάτος του τα 5,20μ. Παχύ στρώμα στάχτης ίσως υποδηλώνει την ύπαρξη εστίας. Από τα Β του δωματίου προέρχεται φορητό πύραυνο, ενώ στην ΒΑ γωνία βρέθηκε σύνολο από τμήματα ΥΓ αγγείων παριανών αλλά και κάποιων αττικών κατά τον Fagerström.²⁸⁰ Από το στρώμα στάχτης προέρχεται καλή κεραμική, απανθρακωμένα οστά και όστρεα.

Το κτίριο Λ χρονολογείται στην ΥΓ περίοδο. Ο κυρτός τοίχος διακρίνει το κτίριο Λ από τα υπόλοιπα, ωστόσο δεν πρόκειται για ένα ανεξάρτητο οικοδόμημα κάτι που απομακρύνει από την ερμηνεία του ως ναού. Ο Fagerström επισημαίνει ότι ο κυρτός τοίχος είναι μια δευτερογενής εσωτερική προσθήκη και επομένως δεν έδινε την εντύπωση ενός κανονικού αψιδωτού κτιρίου. Επιπλέον, θεωρεί ότι τα ίχνη προετοιμασίας φαγητού που καλύπτουν όλο το χώρο δεν αφήνουν περιθώρια για την αναγνώριση του χώρου ως οικία του αρχηγού αλλά παραπέμπουν στη χρήση του ως κοινό μαγειρείο. Ο μη εντοπισμός εστίας και οι ιδιαίτερα χοντροί τοίχοι την οδηγούν στην υπόθεση ότι ο χώρος προοριζόταν για την στέγαση της φωτιάς.²⁸¹ Σύμφωνα με τον Α. Μαζαράκη-Αινιάνα θα μπορούσε να αποτελεί χώρο για επίσημα δείπνα της κοινότητας.²⁸²

Παροικιά (Πάρος)

Στην Παροικιά (**εικ.67**), σημερινή πρωτεύουσα του νησιού στο μέσο περίπου της Δ ακτής, και συγκεκριμένα στη ΒΔ πλαγιά του λόφου του Κάστρου έχουν εντοπιστεί λείψανα ΠΚ ακόμη οικισμού, η ζωή του οποίου συνεχίστηκε έως την μυκηναϊκή περίοδο αλλά και αργότερα κατά τους Γ χρόνους, προς το τέλος των οποίων θα πρέπει να υπήρχαν στην Παροικιά περισσότεροι από ένας οικισμοί. (Κοντά στο αρχαίο λιμάνι αποκαλύφθηκε σημαντικό νεκροταφείο που λειτούργησε από τον 8^ο π.Χ έως τον 3^ο μ.Χ. αι. Από την πυκνότητα των τάφων συνάγεται και η ύπαρξη αρκετών

²⁷⁹ Mazarakis 1997, σελ. 185

²⁸⁰ Fagerström, 1988, σελ. 78-79

²⁸¹ Fagerström, 1988, σελ. 79

²⁸² Mazarakis 1997, σελ. 239

οικισμών).²⁸³

Στην αρχαϊκή πόλη θα πρέπει να υπήρχε ένα κτίριο άγνωστης λειτουργίας, μάλλον υπαίθριο στα ΒΑ της πόλης, από το οποίο σώθηκε τμήμα του τοίχου που συμπεριλήφθηκε σε νεώτερο.²⁸⁴ Πρόκειται για ένα μεγάλο ορθογώνιο κτίριο (28 επί 17,50μ.) στην οικοδόμηση του οποίου χρησιμοποιήθηκαν γλυπτά σε αποσπασματική κατάσταση διατήρησης.²⁸⁵

Περί τα 300μ. ΝΑ του μεγάλου ναού της Ακρόπολης στην Παροικιά, εντός των τειχών, σε ένα κτήμα γνωστό από παλιά ως “Θόλος”, προέρχονται 11 επιγραφές, ανάμεσα στις οποίες και το β’ τμήμα του ανεκτίμητης σημασίας Πάριου Χρονικού, που καλύπτει τα έτη 336 έως 299 π.Χ. Σχεδόν όλες οι επιγραφές προέρχονται από επανάχρηση σε τοίχους και οι περισσότερες φαίνεται ανήκουν σε ψηφίσματα. Οι ανασκαφές που διεξήχθησαν στο χώρο στα τέλη του 19ου αι. από τους Hiller von Gaertringen και Rubensohn, αποκάλυψαν μόνο ιδιωτικές οικίες των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, με υλικό σε δεύτερη χρήση (όπως ήταν μάλλον και το Χρονικό). Ωστόσο, ήρθε στο φως και τμήμα τοίχου από μεγάλους δόμους, σε μήκος περίπου 20μ., μέρος του οποίου καλύπτεται από τις μεταγενέστερες κατασκευές και που φαίνεται να ανήκει σε δημόσιο οικοδόμημα.²⁸⁶

Τα παραπάνω στοιχεία, με την προϋπόθεση ότι οι επιγραφές δεν έχουν στο σύνολό τους μεταφερθεί από άλλου, οδηγούν την D. Berranger στην υπόθεση ότι σ' αυτό το χώρο ήταν συγκεντρωμένα **δημόσια διοικητικά οικοδομήματα** και μάλιστα η ίδια η **Αγορά** της Πάρου. Λαμβάνοντας μάλιστα υπόψιν άλλες επιγραφικές μαρτυρίες που προέρχονται από το νησί, θεωρεί πιθανό ότι στην περιοχή θα πρέπει να αναζητηθεί το **Πρυτανείο** της αρχαίας πόλης. Επιπλέον, θεωρεί εύλογο, αν οι παραπάνω εκτιμήσεις είναι ορθές, στον ίδιο χώρο να έστεκε και το **Βουλευτήριο** της πόλης, στο οποίο πιστεύεται ότι ανήκουν τα τμήματα εννέα εδωλίων που βρέθηκαν σε δεύτερη χρήση (**εικ.68**)²⁸⁷.

Πολλά είναι τα δομικά στοιχεία αρχαίων κτιρίων που βρίσκονται εντοιχισμένα στους τοίχους του βενετικού φρουρίου (**εικ.69**) και της εκκλησίας της Καταπολιανής. Μόνο εκείνα που εντοπίζονται στο φρούριο, υπολογίζεται ότι ανήκουν σε 20 περίπου διαφορετικά οικοδομήματα, κάποια από τα οποία αναφέρονται επιγραφικά και μπορούν να ανασυντεθούν σε ένα βαθμό. Σε ένα από τα σύνολα αρχιτεκτονικών μελών που εντοπίστηκαν η Berranger αναγνωρίζει τμήμα της ανωδομής του **συγκροτήματος Πρυτανείου και ιερού της Εστίας**, του 4ου π.Χ. αι. Διαγράφεται, λοιπόν, ένα οικοδόμημα με ένα παραλληλόγραμμο ιωνικό περιστύλιο (με πλευρά τουλάχιστον 15μ.) και με ανίδα (με άνοιγμα 3,86μ.), μπροστά από την οποία υπήρχε βωμός. Πιθανόν μάλιστα στο μέσο της κεντρικής αυλής να υπήρχε θόλος που να βρίσκεται στο ομώνυμο χωράφι. Σ' αυτή

283 Ζαφειροπούλου 1997, σελ. 57-58

284 Ζαφειροπούλου 1997, σελ. 59

285 Ζαφειροπούλου 1997, σελ. 60

286 Berranger 1992, σελ.73-75

287 Berranger 1992, σελ.75

την περίπτωση η θόλος θα μπορούσε να στεγάζει την ιερή φλόγα, ενώ η αψίδα το άγαλμα της Εστίας.²⁸⁸ Μετά από μελέτη και των πηγών που αναφέρονται στο Πρυτανείο και την Εστία, η Berranger καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το Πρυτανείο θα πρέπει να υπήρχε από την αρχαϊκή ήδη περίοδο, ενώ κατά τον 4ο π.Χ. αι. θα πρέπει να στολίστηκε με άγαλμα του Σκόπα. Στα μέσα του 2ου π.Χ. αι. επισκευάστηκε από τον Αγλαό τον Κείο και το άγαλμα της Εστίας κοσμήθηκε με χρυσό στέμμα. Στα τέλη του 1ου μ.Χ. αι., το άγαλμα αποσπάστηκε από τον Τιβέριο.²⁸⁹

Στον 4ο π.Χ. αι. αναφέρεται η ύπαρξη **Βουλευτηρίου**, το οποίο σύμφωνα με τον Grubben, θα είχε 7 σειρές καθισμάτων και πλάτος περίπου 10μ., όπως συνάγεται με βάση εννέα μαρμάρινα εδώλιά του, που έχουν σωθεί. Τα εδώλια επαναχρησιμοποιήθηκαν σ' ένα αψιδωτό κτίσμα του οποίου η χρήση δεν είναι γνωστή (**εικ.68**). Πρόκειται για ένα κτίριο (23 επί 8,40μ., σωζόμενο ύψος τοίχων: 6μ.) λαξευμένο στο φυσικό βράχο στη θέση Κριός, απέναντι από το λιμάνι της Πάρου. Κατά τον Grubben θα μπορούσε να αποτελεί αίθουσα στον τύπο του Νυμφαίου ή χώρο έπαυλης της ύστερης αρχαιότητας.²⁹⁰

Γνωστό επιγραφικά είναι και το **θέατρο** της αρχαίας Πάρου (από τη λεγόμενη “επιγραφή της Μαγνησίας”) και φαίνεται πως εξυπηρετούσε τη λατρεία του Διονύσου ή των Μουσών. Αρκετά είναι τα αρχιτεκτονικά μέλη, όπως εδώλια που αποδίδονται σ' αυτό και βρίσκονται ενσωματωμένα στην εκκλησία της Καταπολιανής. Εκτιμάται ότι η διάμετρος της ορχήστρας του δεν ξεπερνούσε τα 15 μ. Τα χαρακτηριστικά του θεάτρου ομοιάζουν με άλλα των Κυκλάδων και χρονολογικά τοποθετείται στα μέσα του 3ου αι. π.Χ. Όσον αφορά την αρχική του θέση, προτείνεται η θέση Φλόγα, όπου έχουν βρεθεί δόμοι μεγάλου οικοδομήματος με αναθηματική επιγραφή στις Νύμφες σε δεύτερη χρήση και σε μία ομαλή πλαγιά.²⁹¹

Κατά την ελληνιστική ή ρωμαϊκή εποχή, κτίζεται τετράγωνη στοά, της οποίας όμως η θέση δεν μας είναι γνωστή.²⁹² Στο μουσείο της Πάρου και στο Κάστρο υπάρχουν τμήματα ενεπίγραφου επιστυλίου, που αναφέρουν τετράστοον, από το περιστύλιο παλαίστρας γυμνασίου. Στο σύνολο μπορούν να προστεθούν τμήματα κιόνων, τριγλύφων και μιας παραστάδας.²⁹³

288 Berranger 1992, σελ.76-77

289 Berranger 1992, σελ. 78

290 Ζαφειροπούλου 1997, σελ. 59-60 και Berranger 1992, σελ. 75

291 Berranger 1992, σελ. 79

292 Ζαφειροπούλου 1997, σελ. 60

293 Berranger 1992, σελ. 80

Νήσος Οικονόμου

Στον κόλπο της Νάουσας εντοπίστηκε ο οικισμός της νήσου Οικονόμου, που κατά την αρχαιότητα πιθανώς αποτελούσε χερσόνησο, μέρος της οποίας αργότερα καλύφθηκε με νερό.²⁹⁴ Τα κτίρια περιβάλλονται από κυκλικό οχυρωματικό τοίχο και είναι οργανωμένα σε διαδοχικά άνδρα με κατεύθυνση Α-Δ (**εικ.70**). Περίπου στο κέντρο με τη ίδια κατεύθυνση εντοπίστηκε αψιδωτή κατασκευή με διαστάσεις περίπου 15 X 6,7μ. και την είσοδο πιθανώς στα δυτικά. Το εσωτερικό διαχωρίζεται από κάθετο τοίχο σε πρόδομο και σηκό. Οι εξωτερικοί τοίχοι είναι κτισμένοι από μεγάλους λίθους με πάχος 0,80μ. Κάποια στιγμή το κτίριο ίσως επεκτάθηκε με την προσθήκη κατά μήκος του νότιου τοίχου παραλληλόγραμμης κατασκευής (13,25 X 3,27μ.), η οποία επίσης διαχωρίζεται σε δύο τμήματα.

Η χρονολόγηση του κτιρίου είναι αβέβαιη, καθώς δεν έχει διεξαχθεί ανασκαφική έρευνα, ωστόσο η συλλογή επιφανειακών οστράκων οδηγεί στην περίοδο του ύστερου 8^{ου} είτε του πρώιμου 7^{ου} αι. π.Χ.²⁹⁵

Σύμφωνα με τον Δ. Σκιλάρντι πρόκειται για αψιδωτό ναό,²⁹⁶ ενώ ο Α. Μαζαράκης Αινιάν θεωρεί πως πρόκειται είτε για ναό, είτε για δημόσιο κτίριο λόγω της κεντρικής του θέσης εντός του περιβόλου, των διαστάσεων και της σπανιότητας της αψιδωτής του μορφής.²⁹⁷ Από την άλλη πλευρά ο Κ. Fagerström αντικρούει την εκδοχή του ναού λέγοντας πως δεν πρόκειται για ένα ελεύθερο οικοδόμημα, όπως φαίνεται από την προσθήκη στα νότια, ενώ δε θεωρεί πως η αψιδωτή μορφή παραπέμπει σε θρησκευτική λειτουργία. Εκτιμά ως πιθανότερη την ταύτιση με αριστοκρατική οικία λόγω του εντυπωσιακού μεγέθους και της ποιότητας της τοιχοποιίας, στοιχεία που προδίδουν οικονομική δύναμη.²⁹⁸

²⁹⁴ Σκιλάρντι, ΠΑΕ 1974, σελ. 186

²⁹⁵ Mazarakis, 1997, σελ. 83

²⁹⁶ Σκιλάρντι, ΠΑΕ 1974, σελ. 188

²⁹⁷ Mazarakis, 1997, σελ. 84

²⁹⁸ Fagerström, 1988, σελ. 80

ΣΙΦΝΟΣ

Η Σίφνος (**εικ.71**) είναι γνωστή για την ευμάρεια της από την αρχαϊκή περίοδο χάρη στα μεταλλεία αργύρου και χρυσού που λειτουργούσαν στο νησί, οπότε ήταν και η περίοδος της μεγαλύτερης ακμής της. Οι Σίφνιοι ήταν οι πρώτοι από τους νησιώτες που έκοψαν νόμισμα γύρω στο 540 π.Χ.,²⁹⁹ ενώ χαρακτηριστικής πολυτέλειας είναι και ο ολομάρμαρος Θησαυρός που αφιέρωσαν στο ιερό του Απόλλωνα στους Δελφούς.³⁰⁰ Στα τέλη του 6ου π.Χ. αι. ο πλούτος του νησιού ληστεύεται, καθώς Σάμιοι φυγάδες εξαναγκάζουν τους Σιφνίους να τους δώσουν 100 τάλαντα.³⁰¹

Στους κλασικούς χρόνους η ευμάρεια του νησιού θα πρέπει να συνεχίστηκε, κάτι που αντανακλάται και στο φόρο των τριών ταλάντων (450-449 π.Χ.) που πλήρωνε αρχικά το νησί στην Α' Αθηναϊκή Συμμαχία και ο οποίος έφτασε τα 9 τάλαντα το 425 π.Χ. Σε αντίγραφο αττικού ψηφίσματος (γ' τέταρτο 5^{ου} π.Χ. αι.) που έχει βρεθεί στο Κάστρο αναφέρεται ότι οι Αθηναίοι υποχρεώνουν όλους τους συμμάχους να χρησιμοποιούν αττικά νομίσματα, μέτρα και σταθμά, παρεμβαίνοντας έτσι στην αυτόνομη διοίκησή τους.³⁰²

Η ελληνιστική περίοδος είναι γνωστή κυρίως μέσα από επιγραφικές και κάποιες φιλολογικές μαρτυρίες. Το 333 π.Χ. οι Πέρσες, αντιδρώντας στην εκστρατεία του Μ. Αλεξάνδρου, καταλαμβάνουν τη Σίφνο και εγκαθιστούν φρουρές στο νησί αλλά λίγο αργότερα αναγκάζονται να εγκαταλείψουν.

Οι πληροφορίες που έχουμε για τη Σίφνο των αυτοκρατορικών χρόνων προέρχονται κυρίως μέσα από τα ευρήματα τάφων αλλά και κάποιες επιγραφές. Τα πρώτα χριστιανικά χρόνια συντελούνται αλλαγές θρησκευτικές, κοινωνικές όσο και διοικητικές με την εισαγωγή νέων αξιωμάτων. Όλα τα στοιχεία μαρτυρούν το σχηματισμό μιας αριστοκρατίας ευπόρων πολιτών που συγκεντρώνει ουσιαστικά την εξουσία και τη διοίκηση στα χέρια της, ενώ το πολίτευμα εξακολουθεί να είναι τύποις δημοκρατικό. Μάλιστα κατά τον 3^ο αι. μ.Χ. τα αξιώματα συγκεντρώνονται στα χέρια ενός ατόμου ή μιας οικογένειας.³⁰³

Δύο είναι οι κύριες θέσεις που είναι γνωστές στη Σίφνο, το Κάστρο και ο Αγ. Ανδρέας. Το πρώτο ταυτίζεται πιθανόν με την αρχαία πόλη της Σίφνου, ενώ για τον δεύτερο έχει διατυπωθεί η άποψη ότι πιθανόν να ταυτίζεται με την αρχαία Μινώα.³⁰⁴

299 Sheedy 2000, σελ. 223

300 Παπαδοπούλου 2002, σελ. 12-16

301 Μαζαράκης Αινιάν 2005 (2), σελ. 252

302 Παπαδοπούλου 2002, σελ. 18

303 Παπαδοπούλου 2002, σελ. 26-27

304 Μαζαράκης Αινιάν 2005 (2), σελ. 252

Κάστρο Σίφνου

Οι γνώσεις μας για τα κτίρια που υπήρχαν κατά τη αρχαιότητα στην περιοχή, προέρχονται κυρίως από αρχαίες πηγές, γραπτές μαρτυρίες των περιηγητών, τις αρχαιολογικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν από τη Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή στη δεκαετία του 1930 και τις σωστικές ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας.³⁰⁵

Ο οικισμός του Κάστρου (εικ.72) καταλαμβάνει την κορυφή ενός υψώματος στο Α τμήμα του νησιού με προσανατολισμό προς το εσωτερικό των Κυκλάδων αλλά και καλή εποπτεία της περιοχής. Δεσπόζει στο λιμάνι της Σεράλιας που απέχει περί τα 150μ.³⁰⁶ Δείγμα μαρμάρινης μνημειακής κατασκευής αποτελεί και το τείχος της Ακρόπολης από ντόπιο μάρμαρο, που χρονολογείται στα τέλη του 6^{ου} π.Χ. αι.³⁰⁷ Ο οικισμός αποτελείται από το Μέσα Κάστρο που ορίζεται από το τείχος της αρχαίας Ακρόπολης, ενώ γύρω από αυτό και κυρίως στα ΝΔ αναπτύχθηκε η περιοχή του Έξω Κάστρου. Οι ανασκαφές αποδεικνύουν την κατοίκηση του Μέσα Κάστρου από την ΠΓ έως και τη ρωμαϊκή περίοδο.³⁰⁸

Τα αρχαιότερα ίχνη κατοίκησης στο Κάστρο ανάγονται στην πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Στη συνέχεια φαίνεται ότι ο λόφος εγκαταλείφθηκε έως την πρώιμη Γ περίοδο. Στη ΒΔ πλευρά αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα ΥΓ οικισμού ανάμεσα στην αρχαϊκή οχύρωση της Ακρόπολης και τον γκρεμό. Πρόκειται για μονόχωρες οικίες κτισμένες με μακριούς σχιστόλιθους, που σχηματίζουν ακανόνιστους δόμους. Στην πιο καλά διατηρημένη (εμβαδόν: 4τμ.) βρέθηκε κόγχη, λίθινες βάσεις για αποθηκευτικούς πίθους και κατασκευή για τη συγκέντρωση των όμβριων υδάτων.³⁰⁹ Στη ΒΔ πλευρά της αρχαϊκής τειχισμένης Ακρόπολης βρέθηκε πλούσιος αποθέτης πάνω στα ερείπια Γ οικιών. Τα ευρήματα του, που χρονολογούνται από το 700 έως το 550 π.Χ. μαρτυρούν την ύπαρξη **αρχαϊκού ναού** κάπου στη γύρω περιοχή, πιθανά στη θέση της σύγχρονης εκκλησίας της Παναγίας Ελεούσας, αφιερωμένου μάλλον σε γυναικεία θεότητα, πιθανά την Αθηνά ή την Άρτεμη.³¹⁰ Ευρήματα από τις οικίες και τον αποθέτη αποδεικνύουν ότι η Σίφνος κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους είχε επαφές τόσο με τις Κυκλάδες όσο και με την ηπειρωτική Ελλάδα αλλά και την Ανατολή.³¹¹

Από διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη που βρέθηκαν στην περιοχή, όπως δύο αιολικά κιονόκρανα, σπόνδυλο δωρικού κίονα, μεγάλο μαρμάρινο τρίγλυφο φαίνεται πως η αρχαϊκή πόλη

305 Δίτσα 2005, σελ. 156

306 Μητσούλης 2005, σελ. 176-178

307 Παπαδοπούλου 2002, σελ.12-16

308 Μητσούλης 2005, σελ. 178

309 Παπαδοπούλου 2002, σελ. 6-7

310 Παπαδοπούλου 2002, σελ. 8

311 Παπαδοπούλου 2002, σελ. 10

διέθετε **μεγαλόπρεπα μαρμάρινα κτίρια**. Επίσης, η κεφαλή κούρου ή σφίγγας, καθώς και η πρώιμη ερμαϊκή στήλη, γλυπτό αττικού τύπου, πιθανά παριανά έργα, που έχουν βρεθεί επιβεβαιώνουν τη μαρτυρία του Ηρόδοτου περί στολισμού των δημοσίων κτιρίων της Σίφνου με παριανά έργα.³¹² Αναφέρει ο Ηρόδοτος επίσης ότι η **Αγορά** και το **Πρυτανείο** της Σίφνου ήταν σκεπασμένα με παριανό μάρμαρο («*πάριο λίθο εσκεμένα*»), αναφορά που πολλοί ερμηνεύουν ως να σημαίνει ότι ήταν καλυμμένα με παριανό μάρμαρο. Ο Sheedy αναφέρει ότι ολομάρμαρα δημόσια κτίρια στα τέλη της αρχαϊκής περιόδου είναι κάτι σπάνιο αν όχι μοναδικό.³¹³ Μάλιστα, θεωρεί πιθανότερο ο Ηρόδοτος να αναφερόταν σε γλυπτά από παριανό μάρμαρο τα οποία θα στόλιζαν την Αγορά και το Πρυτανείο. Σε κάθε περίπτωση, η επισήμανση του Ηρόδοτου για την ευρεία χρήση παριανού μαρμάρου, τη στιγμή μάλιστα που υπήρχε ντόπιο λευκό μάρμαρο, τονίζει την ευμάρεια των Σιφνίων.³¹⁴ και μας δίνει μια εικόνα πολυτέλειας της δημόσιας κοσμικής αρχιτεκτονικής των Κυκλάδων, ήδη από τον 6ο π.Χ. αι.

Από επιγραφές του 3ου αι. π.Χ. παίρνουμε πληροφορίες εκτός των άλλων για την τοπογραφία του άστεως. Η αναγραφή των τιμητικών ψηφισμάτων γίνεται στην περιγραφή του Ιερού του Διονύσου, ενώ γίνεται αναφορά στο **Θέατρο** της πόλης. Με ναϊκό οικοδόμημα ίσως συνδέεται **αρχαίο μαρμάρινο κτίριο**, πάνω στο οποίο θεμελιώθηκε η σύγχρονη εκκλησία του Αγ. Γεωργίου, ενώ παρόμοιες τοιχοδομίες κατάλοιπα αποκαλύφθηκαν στη ΒΑ πλευρά του λιμανιού της Σεράλειας. Τα ψηφίσματα πληροφορούν για το δημοκρατικό πολίτευμα της Σίφνου αυτή την περίοδο (όπως και στις υπόλοιπες Κυκλάδες) και ονομάζουν συγκεκριμένα αξιώματα.³¹⁵ Δεύτερη οχύρωση του Κάστρου χρονολογείται αυτή την εποχή, κτισμένη από ντόπιο σχιστόλιθο κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα. Ακόμη σ' αυτή την περίοδο χρονολογούνται τοίχοι οικιών που εντοπίστηκαν στη Δ και ΝΔ πλευρά του λόφου, στο ΒΔ τμήμα της Ακρόπολης, καθώς και στη ΒΑ πλαγιά του λόφου.³¹⁶

Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της ρωμαϊκής περιόδου έχουν εντοπιστεί στη ΒΑ πλαγιά του λόφου, ενώ στο μέσο της ΝΔ πλαγιάς αποκαλύφθηκε ρωμαϊκός αγωγός. Λίγο ψηλότερα βρέθηκαν θεμέλια **ρωμαϊκού κτίσματος**, ενώ δύο **ρωμαϊκές δεξαμενές** αποκαλύφθηκαν στο εσωτερικό του νεώτερου οικισμού.³¹⁷

³¹² Παπαδοπούλου 2002, σελ. 16-17

³¹³ Επισημαίνουμε ότι μάρμαρο χρησιμοποιήθηκε ακόμη και στο αρχαϊκό τείχος του Κάστρου και ολομάρμαρος ήταν ο θησαυρός των Σιφνίων στους Δελφούς. Θυμίζουμε ακόμη ότι κατά την αρχαϊκή περίοδο κτίστηκε ο ολομάρμαρος Οίκος των Ναξίων στη Δήλο, καθώς επίσης ολομάρμαρος είναι και ο ναός της Δήμητρας και του Απόλλωνα στον Γύρουλα της Νάξου. Επομένως, δεν είναι απίθανο ο Ηρόδοτος να μιλάει όντως για ολομάρμαρα δημόσια κτίρια. (Για τον ναό του Γύρουλα βλ. Gruben G., Ο Αρχαϊκός Ναός στο Γύρουλα Σαγκριού Νάξου, στο *Νάξος. Το Αρχαίο Ιερό του Γύρουλα στο Σαγκρί*, Αθήνα 2001, 14-20 και για τον Οίκο των Ναξίων βλ. Gruben G., *Ιερά και Ναοί της Αρχαίας Ελλάδας*, Δ.Ακτσελή (μεταφ.), Αθήνα 2000)

³¹⁴ Sheedy 2000, σελ. 220-221

³¹⁵ Παπαδοπούλου 2002, σελ. 20-22

³¹⁶ Παπαδοπούλου 2002, σελ. 25

³¹⁷ Παπαδοπούλου 2002, σελ. 29

Πολλά είναι τα διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη που έχουν εντοιχιστεί σε σύγχρονα κτίρια.³¹⁸ Για παράδειγμα στο προαύλιο του ναού του Αγ. Ιωάννη είναι συγκεντρωμένο ένα πλήθος αρχαίων μαρμάρων. Στην πρόσοψη της εκκλησίας παρατηρούνται εντοιχισμένοι μαρμαρίνοι κυβόλιθοι. Μπροστά από την είσοδο υπάρχει μαρμάρινο κατώφλι μήκους 2μ. περίπου. Στον περίβολο του ναού είναι εντοιχισμένες 5 μαρμαρίνες βάσεις αναγλύφων, ενώ μια έκτε μεγαλύτερη βρίσκεται στο προαύλιο. Η συγκέντρωση τόσων αρχαίων μελών και μάλιστα τέτοιου μεγέθους που δύσκολα μεταφέρονται παραπέμπει στην τολμηρή υπόθεση ότι **ίσως υπήρχε στο χώρο αυτό κάποιο δημόσιο κτίριο.**³¹⁹

Άγιος Ανδρέας Σίφνου

Ο λόφος του Αγίου Ανδρέα δεσπόζει στο κεντρικό και ΝΑ τμήμα της Σίφνου. Η οχύρωση κατασκευάστηκε στην ύστερη μυκηναϊκή περίοδο αλλά ορισμένες μεταβολές, όπως η κατασκευή του μεγάλου προεξέχοντα τετράγωνου πύργου(α) κατά τη ΒΔ γωνία φαίνεται πως συντελέστηκαν κατά την ΥΓ εποχή, όπου ανήκουν και οι περισσότερες οικίες.³²⁰

Δύο είναι οι κύριες οικιστικές φάσεις που διακρίνονται, η πρώτη ανήκει στη μυκηναϊκή περίοδο και ύστερα από ένα κενό στην κατοίκηση ξεκινά η δεύτερη, που διαρκεί από την ΥΓ εποχή (β' μισό του 8^{ου} π.Χ. αι.) έως την ελληνιστική (**εικ.73**).³²¹ Στη δεύτερη αυτή φάση γίνεται χρήση του χώρου της μυκηναϊκής ακρόπολης με την οικοδόμηση νέων κτιρίων (π.χ. **Οικεία Γ**) αλλά και την επισκευή μυκηναϊκών (π.χ. **Κτίριο Ι**). Η ζωή στην ακρόπολη συνεχίστηκε χωρίς διακοπή στην αρχαϊκή και κλασική περίοδο, ενώ φαίνεται ότι υπάρχει δραστηριότητα και στην ελληνιστική. Τα γεωμετρικά κτίρια (**κτίρια Ι, Γ, Δ, Ζ**) εξακολουθούν να είναι σε χρήση, ενώ οικοδομούνται και νέα όπως το **Κτίριο ΣΤ** και το μεγάλο **Συγκρότημα Α**. Το **Κτίριο ΣΤ** με τις μεγάλες διαστάσεις και την επιμελημένη τοιχοδομία, αποτελεί **αρχαϊκό ιερό** που χτίστηκε πάνω από παλιότερο γεωμετρικό.³²²

Το Δωμάτιο. Ι του **Κτιρίου Θ** έχει διαστάσεις 3,70 επί 4,90μ., ενώ δε σώζεται το Δ άκρο του. Εκτός από τα ΥΕ ευρήματα βρέθηκαν στο εσωτερικό του και πολλά γεωμετρικά όστρακα και κυρίως στο Β τμήμα του. Φαίνεται πως το τμήμα του Α τοίχου στο Ν μισό του Ι (μήκους 2,05μ.)

³¹⁸ Δίτσα 2005, σελ. 156

³¹⁹ Δίτσα 2005, σελ. 159

³²⁰ Φίλιππάκη 1975, σελ. 235

³²¹ Τελεβάντου 2005 (β), σελ. 61 και 64

³²² Τελεβάντου 2005 (β), σελ. 64-65 και σελ. 69, σημ. 23

αποτελεί προσθήκη πιθανότατα της Γ περιόδου.³²³

Μεταξύ των Κτιρίων Θ και Β (μυκηναϊκά;) αποκαλύφθηκε σειρά δωματίων που σημειώνεται με το γράμμα Ι. Το πρώτο δωμάτιο της σειράς, το Δωμ. 1 χωρίζεται με μεσότοιχο τόσο Δ από το Κτίριο Θ, όσο και Α από το Κτίριο Β. Δεν είναι ξεκάθαρο αν ανήκει σ' ένα από αυτά ή αν αποτελούν όλα μαζί ένα ενιαίο συγκρότημα. Το Δωμ. 1 έδωσε άφθονα Γ όστρακα. Κοντά στη ΒΑ γωνία του δωματίου, που είναι αρκετά μεγάλο (4,05 επί 5,80μ.), αποκαλύφθηκαν δύο σχιστόπλακες που θυμίζουν κατώφλια αλλά εδώ ίσως να ανήκουν σε παράθυρο εφόσον η ύπαρξη βράχου στο σημείο θα εμπόδιζε το άνοιγμα πόρτας. Κοντά στο σημείο και σύρριζα στον Α τοίχο βρίσκεται εστία. Ν και σε μικρή απόσταση, σώζονται δυο μικρές βαθμίδες, από όπου υπήρχε πρόσβαση στο Α τμήμα του δωματίου, όπου το έδαφος είναι λίγο ψηλότερο. Στη ΝΑ γωνία υπάρχει θρανίο (υψ.: 0,25μ, μ:0,75μ.) καλυμμένο με σχιστόπλακες.³²⁴

Τα ευρήματα από το **Συγκρότημα Α (εικ.74)** καλύπτουν ένα μεγάλο χρονικό διάστημα από τον 6ο έως το 2ο αι. π.Χ. Γυναικεία ειδώλια που καλύπτουν όλο αυτό το διάστημα θα μπορούσαν να συσχετιστούν με κάποιο οικιακό ιερό του συγκροτήματος. Αναφέρουμε επίσης το θραύσμα κιονωτού κρατήρα του 5^{ου} π.Χ. αι. που φέρει την εγχάρκτη επιγραφή «ΕΛΕΥΣΙΝΙΑΣ». Από το **Κτίριο Ζ**, την **Οικία Γ** και το **Κτίριο Δ** προέρχονται ευρήματα που χρονολογούνται από τον 7^ο έως και τον 2^ο αι. π.Χ.³²⁵

Το γεγονός ότι η Ακρόπολη του Αγ. Ανδρέα ακμάζει όχι μόνο κατά την ΥΓ περίοδο αλλά και κατά την αρχαϊκή και κλασική οδηγεί στη υπόθεση ότι ίσως ταυτίζεται με μία εκ των δύο άλλων αρχαίων πόλεων της νησιού που αναφέρονται στις αρχαίες πηγές εκτός από την πόλη της Σίφνου, την Απολλωνία ή τη Μινωά με πιο πιθανή τη δεύτερη, καθώς το όνομα παραπέμπει στη προϊστορική περίοδο και τα εντυπωσιακά μυκηναϊκά τείχη που δεσπόζουν στο λόφο του Αγ. Ανδρέα.³²⁶

Στο υψηλότερο σημείο της Ακρόπολης εντοπίστηκε ορθογώνια κατασκευή (**εικ.75**) αλλά χωρίς να είναι ξεκάθαρη η κάτοψη και η χρονολόγηση της. Πιθανόν να ανήκει στην Υ.Γ. περίοδο όταν ο οικισμός ήταν στην ακμή του. Οι διαστάσεις του κτίσματος διατηρούνται στα 4,5μ. πλάτος, ενώ το μήκος φτάνει τα 10μ., αν και ενδέχεται να ξεπερνούσε τα 11μ. Δεν είναι εξακριβωμένο αν υπήρχε εσωτερική διαίρεση. Η εξέχουσα θέση του και η πιθανότητα ενιαίου χώρου μαρτυρούν ότι ίσως πρόκειται για **ναό ή κτίριο με δημόσιο χαρακτήρα**.³²⁷

323 Φιλίππκη 1979, σελ. 226

324 Φιλίππκη 1979, σελ. 227

325 Τελεβάντου 2005(β), σελ. 66-67

326 Τελεβάντου 2005(β), σελ.68

327 Mazarakis 1997, σελ. 171

II. Χώροι κοινοτικού χαρακτήρα των Κυκλάδων: Σύνθεση και Ανάλυση

A. Λειτουργία θεσμών κατά τις πρώιμες περιόδους των Γεωμετρικών και Αρχαϊκών χρόνων

Θα ήταν χρήσιμο να κάνουμε μία μικρή επισκόπηση στην εξέλιξη των θεσμών στον ελλάδικο χώρο κατά τις πρώιμες αυτές περιόδους των γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων.

Σημαντική μαρτυρία για την ανασύσταση της κοινωνικής διάρθρωσης κατά τους πρώτους ιστορικούς χρόνους αποτελούν τα ομηρικά έπη, τα οποία, σύμφωνα με τον Α. Μαζαράκη – Αινιάνα, αντικατοπτρίζουν την κοινωνία τόσο των Σκοτεινών αιώνων (11ος-9ος αι. π.Χ.), όσο και εκείνη του 8ου π.Χ. αι., οπότε και γράφτηκαν.³²⁸ Στην ομηρική κοινωνία επικρατεί η ολιγαρχία μεγάλων οικογενειών με προεξάρχοντα τον βασιλέα, ενώ λειτουργεί παράλληλα βουλή (συμβούλιο των ευγενών) και η αγορά (συνέλευση των ενήλικων ανδρών). Οι δύο πρώτοι θεσμοί έχουν νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική λειτουργία, ενώ η συνέλευση απλώς ενημερώνεται για τις αποφάσεις χωρίς να έχει ουσιαστική πολιτική δύναμη.³²⁹ Ο βασιλιάς συγκαλεί το Συμβούλιο των Ευγενών συνήθως το πρωί, πριν από την Συνέλευση ή αν παραστεί ανάγκη κι άλλες ώρες. Πριν από το συμβούλιο γίνεται θυσία, ακολουθεί συμπόσιο και τέλος ξεκινά η συζήτηση. Ο συνήθης χώρος σύναξης του συμβουλίου είναι το ανάκτορο του βασιλιά ή του αρχηγού. Η αίθουσα του συμβουλίου διέθετε θρόνους περιμετρικά στους τοίχους και πάνω τους υπήρχαν (οδ.η, 95-99) μανδύες για τους συμμετέχοντες. Ο θρόνος του βασιλιά ήταν ιδιαίτερος και εκατέρωθέν του κάθονταν οι τιμώμενοι.³³⁰

Οι αρχαιολογικές μαρτυρίες από την ΠΕΣ επαληθεύουν το θρησκευτικό ρόλο του βασιλέα που αναδύεται και μέσα από τα ομηρικά έπη, όπου συχνά τελεί θυσίες και σπονδές προς τιμήν των θεών και μάλιστα αυτόν του αρχιερέα. Πράγματι, κατά τους γεωμετρικούς και πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους μεγάλες οικογένειες απαρτίζουν την πόλη, με τον βασιλιά επικεφαλής και ιδιαίτερα σε θρησκευτικά και στρατιωτικά θέματα, ενώ ένα συμβούλιο από τους αρχηγούς των οικογενειών έχει σημαντική εξουσία. Σύμφωνα και με τα αρχαιολογικά τεκμήρια στην οικία του βασιλιά-ηγεμόνα φιλοξενούνται τελετουργικά δείπνα, χωρίς έντονα λατρευτικό χαρακτήρα, παρουσία των εκλεκτών, στα οποία προεδρεύει και κατά τη διάρκειά τους φαίνεται πως διεξαγόταν συζήτηση. Υπάρχει, λοιπόν, ένα αριστοκρατικό ή ολιγαρχικό καθεστώς, όπου όμως σύντομα ο ρόλος του βασιλιά παραγκωνίζεται από τους ευγενείς (κάτι που θα δούμε να υποδηλώνεται από τα αρχαιολογικά ευρήματα στις Κουκουναριές). Σε κάποιες περιπτώσεις η κληρονομική μοναρχία συνεχίζεται, ενώ συνήθως σταδιακά ο τίτλος του βασιλιά περιορίζεται σε μια θρησκευτική αρχή και μετατρέπεται σε ετήσιο αξίωμα για τα μέλη των κυρίαρχων οικογενειών και έτσι μεταγενέστερα ο υπεύθυνος για

³²⁸ Μαζαράκης 1990 177. Mazarakis 1997.

³²⁹ McDonald 1943, σελ.2-3

³³⁰ McDonald 1943, σελ.20-21

θρησκευτικά θέματα αξιωματούχος, ονομάζεται “άρχων-βασιλεύς”. Η μορφή της ολιγαρχίας ποικίλει από πόλη σε πόλη, όπως και το ποσοστό των πολιτών που συμπεριλαμβάνονται στην άρχουσα τάξη. Το συμβούλιο των ευγενών μπορούσε να είναι πολυπληθές ή ολιγομελές με μεγάλη διαφοροποίηση από πόλη σε πόλη και συναντάται με τους όρους “βουλή”, “γερουσία” και “συνέδριον”.³³¹ Παράλληλα με την αντικατάσταση του μοναρχικού καθεστώτος από συλλογικότερα και η Οικία του Ηγεμόνα αντικαθίσταται από άλλα δημόσια οικοδομήματα όπως πρυτανεία, ανδρώνες, εστιατόρια, όπου βρίσκουν νέα στέγη θεσμοί όπως τα τελετουργικά γεύματα. Μάλιστα, κατά την ΠΕΣ πολλοί ναοί φιλοξενούν λατρευτικά δείπνα, ενώ φαίνεται ότι η εμφάνιση του ναού στην πόλη- κράτος είναι αλληλένδετη με την κατάργηση της μοναρχίας.³³²

Αναφορικά με την ομηρική “Αγορή” κάποιοι θεώρησαν ότι είναι αντίστοιχη με εκείνη των κλασικών χρόνων. Ο McDonald επισημαίνει ότι ο όρος αναφέρεται πρωτίστως στην έννοια του σώματος της συνέλευσης των πολιτών και δευτερευόντως στο χώρο που φιλοξενούσε αυτές τις συνελεύσεις ή ακόμη και αγώνες ή χορούς, ενώ επισημαίνει ότι στα ομηρικά έπη δε γίνεται υπαινιγμός για φιλοξενία εκεί αγοραπωλησιών ή συγχρωτισμού πολιτών.³³³ Χωροταξικά και αρχιτεκτονικά μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι οι Τρώες συγκεντρώνονται μπροστά στις πύλες του ανακτόρου του Πριάμου, ενώ στην περίπτωση των Φαιάκων φαίνεται πως υπήρχε κάποια απόσταση από το ανάκτορο και διαμόρφωση με μεγάλους λίθους, που θα μπορούσαν να ανήκουν σε περίβολο ενός τεμένους ή αναλημματικό τοίχο. Θα πρέπει πάντως να υπήρχε κάποια υποδομή καθισμάτων.³³⁴ Γενικά γνωρίζουμε ότι κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους η συνέλευση ήταν περιορισμένη σε αριθμό και δύναμη. Μια πλήρης συνέλευση ονομαζόταν συνήθως “εκκλησία” στην ιωνική και αντιστοίχως “αλία” “απέλλα” ή “αλιαία” στην δωρική διάλεκτο. Κάποτε λειτουργούσε και μικρότερη, πιο ισχυρή συνέλευση ονομαζόμενη “μικρά εκκλησία” ή “έσκλητος”.³³⁵

Με βάση τις εικόνες της ποίησης και ειδικά του Ησιόδου διαπιστώνεται ότι η πρώιμη αρχαϊκή κοινωνία είναι πιο εξελιγμένη από την ομηρική. Συναντούμε την αριστοκρατία των γαιοκτημόνων σε αντιπαράθεση με εκείνους που καθοδηγούν το πλήθος των μικρών καλλιεργητών. Η πόλη εξελίσσεται και η έννοια της Αγοράς εμπλουτίζεται με την ιδέα της δικαιοσύνης, των νόμων και επηρεάζεται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις.³³⁶ Κατά τον 7ο- 6ο π.Χ. αι. ο λαός ασφυκτιά κάτω από την εξουσία των αριστοκρατιών και την λύση έρχεται να δώσει η εμφάνιση τυράννων ως ένα είδος απελευθερωτών από την καταπίεση της αριστοκρατίας, ένα μεταβατικό ουσιαστικά καθεστώς με την αρχή ενός προσώπου που περιβάλλεται από λίγους. Σύντομα μετά τον

331 McDonald 1943, σελ.2-3

332 Μαζαράκης 1990 197 και 179

333 McDonald 1943, σελ.22-23

334 McDonald 1943, σελ.24-25

335 McDonald 1943, σελ.2-3

336 Martin 1951, σελ.154

απεγκλωβισμό από την εξουσία της αριστοκρατίας ο τύραννος απεκδύεται του αξιωματούς του και ο λαός βγαίνει ενδυναμωμένος.³³⁷

³³⁷ McDonald 1943, σελ.3

Β. Πρώιμη Εποχή: Γεωμετρική και Αρχαϊκή Περίοδος. Γνωρίσματα των Χώρων και των Κατασκευών Διοίκησης

Ανιχνεύοντας τις πρώτες αρχιτεκτονικές εκφάνσεις των διοικητικών θεσμών στις Κυκλάδες των πρώιμων ιστορικών χρόνων, εντοπίσαμε τα μνημεία που ήδη έχουμε αναλυτικά περιγράψει. Τα συναντήσαμε στη Ζαγορά και την Υψηλή της Άνδρου, στις Κουκουναριές της Πάρου, στη Νήσο Οικονόμου και το Βαθύ Λιμενάρι της Δονούσας, στον Άγιο Ανδρέα της Σίφνου, τη Μινώα της Αμοργού, τη Θήρα, την πόλη της Μήλου, την Καρθαία της Κέας. Τα στοιχεία που διαθέτουμε είναι συχνά αποσπασματικά, ωστόσο, έστω και έτσι, γίνεται φανερό η ποικιλοπλοκότητα των μορφών αλλά διακρίνονται και κάποια κοινά χαρακτηριστικά.

Δύο από τους πρωιμότερους οικισμούς που προσφέρονται μάλλον για σύγκριση είναι αυτοί της Ζαγοράς και των Κουκουναριών, καθώς ανήκουν και στις διεξοδικότερα μελετημένες θέσεις. Τα οικοδομήματα όπου εστιάζουμε το ενδιαφέρον μας είναι το συγκρότημα H19 στη Ζαγορά, οι οικίες Α, Β, Γ και το κτίριο των Σφραγισμάτων στις Κουκουναριές. Φειδωλά είναι τα στοιχεία που προέρχονται από άλλες εξίσου πρώιμες κυκλαδικές θέσεις, ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο δεύτερος πρώιμος οικισμός της Άνδρου, αυτός της Υψηλής.

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι τρεις οικισμοί παρουσιάζουν γενικότερα κοινά στοιχεία όπως η δυσπρόσιτη τοποθεσία τους, ενώ διαθέτουν ιερά, αφιερωμένα στην Αθηνά (και πιθανά παραλλήλως στον Ηρακλή και τον Απόλλωνα) στους μεν δύο πρώτους και στην Δήμητρα στον τελευταίο, που λειτούργησαν ανεξάρτητα και μετά την εγκατάλειψη των οικισμών. Πρόκειται για περιπτώσεις, όπου η ίδρυση πρώιμων αρχαϊκών ναών συμπίπτει με την εγκατάλειψη του οικισμού, όπως στη Ζαγορά ή με τη συρρίκνωση του, όπως στην περίπτωση των Κουκουναριών και της Υψηλής. Και στις τρεις περιπτώσεις τα ιερά συνεχίζουν να λειτουργούν έως την κλασική τουλάχιστον περίοδο.

Αναλυτικότερα, στη Ζαγορά λειτουργούσε υπαίθριο ιερό, σύγχρονο με την ύστερη περίοδο κατοίκησης του οικισμού.³³⁸ Ο αρχαϊκός ναός χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 6^{ου} π.Χ. αι. και παρέμεινε σε λειτουργία μέχρι τα τέλη του 5^{ου} π.Χ. αι., ενώ ο οικισμός είχε ήδη εγκαταλειφθεί γύρω στο 700 π.Χ. Στις Κουκουναριές κατά το πρώτο μισό του 7^{ου} αι. π.Χ. εγκαταλείφθηκε η κορυφή του λόφου, για τα νότια άνθηρα, όπου υπήρχε λατρεία της Αθηνάς από τον 8^ο π.Χ. αι. Νοτιο-ανατολικά ήρθε στο φως ο ναός της Αθηνάς, που χρονολογείται γύρω στο 700 π.Χ., σύγχρονος δηλαδή με την Οικία των Σφραγισμάτων, ενώ μέσα στο τέμενος αποκαλύφθηκε αδιατάρακτο μυκηναϊκό στρώμα της ΥΕ ΙΙΙΓ φάσης.³³⁹ Ο Μαζαράκης- Αινιάν εκτιμά την ίδρυση του ναού περί τα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ., όταν οι οικίες στα νότια του λόφου είχαν αρχίσει να

³³⁸ Mazarakis, 1997, σελ. 174

³³⁹ Δ. Σκυλάρντι, *ΠΑΕ* 1988, σελ. 185

εγκαταλείπονται. Ο ναός συνέχισε να είναι επισκέψιμος έως το τέλος του 4^{ου} αι π.Χ.³⁴⁰ .Μετά από συρρίκνωση του οικισμού φαίνεται ότι ιδρύθηκε και ο ναός στην Υψηλή, αν και υπάρχουν ενδείξεις για θεμελίωσή του πάνω από πρωιμότερο. Η περίοδος λειτουργίας του ναού φαίνεται να εκτείνεται από τα αρχαϊκά ως και τα κλασικά χρόνια, ενώ τα ειδώλια κορών και χοιριδίων, καθώς και η οργάνωση του χώρου ταιριάζουν σε λατρεία χθόνιας θεότητας και ενδεχομένως της Δήμητρας και της Κόρης.³⁴¹

Το συγκρότημα H19 της Ζαγοράς έχει χαρακτηριστεί ως Ηγεμονική οικία, ερμηνεία που στις Κουκουναριές έχει δοθεί στα διαδοχικά κτίρια Α, Β και Γ. Ωστόσο, εδώ θα επιχειρήσουμε πρωτίστως μια ίσως ανορθόδοξη σύγκριση ανάμεσα στην οικία του Ηγεμόνα (H19) της Ζαγοράς από τη μια και στο κατά τα φαινόμενα δημόσιο κτίριο, το λεγόμενο των Σφραγισμάτων στις Κουκουναριές από την άλλη, καθώς θεωρούμε ότι παρουσιάζουν αρκετά συγκρίσιμα στοιχεία.

Και τα δύο οικοδομήματα βρίσκονται σε προνομιούχα σημεία των οικισμών με άμεση πρόσβαση προς το ιερό της Αθηνάς και τον παρακείμενο ανοιχτό χώρο (**εικ.13, 17 και 62, 64α**). Το συγκρότημα H19 (**εικ.16**) στη Ζαγορά φαίνεται να διακρίνεται από τα υπόλοιπα οικοδομήματα του οικισμού για την πιθανότητα να διέθετε δεύτερο όροφο, αλλά και για την ενοποίηση των γύρω χώρων σε δεύτερη φάση και όχι τη διαίρεσή τους, όπως συνέβη στα γειτονικά συγκροτήματα. Ξεχωριστό οικοδόμημα είναι και το Κτίριο των Σφραγισμάτων (**εικ.64α**) για τον οικισμό των Κουκουναριών με τις τέσσερις αίθουσες που διαθέτει, ενώ ο οικισμός απαρτίζεται από μονόχωρες ως επί το πλείστον οικίες.

Πιο συγκεκριμένα, τόσο το συγκρότημα H19, όσο και το Κτίριο των Σφραγισμάτων έχουν ξεχωριστούς αποθηκευτικούς χώρους (H28 – Δωμ.1 και H19 – Δωμ.2), δωμάτια για την προετοιμασία φαγητού (H19- Δωμ.2) αλλά και ιδιαίτερους χώρους με εστίες για τη φιλοξενία δείπνων (H22(και H23;- Δωμ.3). Και στα δύο συγκροτήματα διαπιστώθηκε η παρουσία υφαντικών εξαρτημάτων, ενώ δε λείπουν και οι επιπλέον βοηθητικοί χώροι (H29- Δωμ.4, Δωμ.5).

Στοιχείο που αποδίδεται στις Οικίες Ηγεμόνων της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου είναι η ενίοτε θρησκευτική λειτουργία τους και κυρίως η διεξαγωγή τελετουργικών γευμάτων μεταξύ εξεχόντων μελών της τοπικής κοινωνίας, με ταυτοχρόνως εγγενώς πολιτικό χαρακτήρα. Πιθανή ένδειξη για μια τέτοια δραστηριότητα αποτελεί η ύπαρξη βωμού σε στενή συνάρτηση με το εν λόγω οικοδόμημα, καθώς επίσης η εύρεση άκαυτων οστών, η ύπαρξη εστιών, θρανίων, μαγειρικών σκευών και αγγείων βρώσεως και πόσεως.³⁴²

Παρόμοιες ενδείξεις διαπιστώνονται και στο συγκρότημα H19 της Ζαγοράς. Εκεί, ο υπαίθριος βωμός (στον οποίο έχουν βρεθεί υπολείμματα έμπυρων θυσιών ζώων) στέκεται πάνω στο

340 Mazarakis, 1997, σελ. 187

341 Τελεβάντου, 7 Ημέρες, 1996, σελ.7 και Mazarakis, 1997, σελ. 176

342 Mazarakis 1997, σελ. 284

ΥΓ στρώμα, το ίδιο όπως φαίνεται στρώμα, όπου λειτουργούσε το υπαίθριο ιερό παράλληλα με την χρήση του H19. Ο ναός της Αθηνάς που ιδρύθηκε κατά τον 6^ο αι.π.Χ., όταν ο οικισμός είχε ήδη εγκαταλειφθεί, ενσωμάτωσε τον προγενέστερο βωμό στο σηκό του.³⁴³ Εστίες υπήρχαν μέσα στα δωμάτια H19 και H22. Η επίσημη αίθουσα δείπνων φαίνεται πως αρχικά (ΜΓ ΙΙ-ΥΓΙΙΑ περίοδος) λειτουργούσε στο Δωμ. H19, ενώ αργότερα (ΥΓ ΙΙβ περίοδος) μεταφέρθηκε στο Δωμ. H22, με την κατασκευή σ' αυτό αξονικής εστίας, καθώς και θύρας. Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει την ετοιμασία σε αυτές τελετουργικών δείπνων να διαδέχεται τη θυσία σφαγίου στον παραπλήσιο βωμό.³⁴⁴ Πολλαπλή μπορεί να είναι και η χρήση των θρανίων και επομένως δεν παραπέμπουν οπωσδήποτε σε τελετουργικές δραστηριότητες. Στη Ζαγορά το μεγαλύτερο μέρος του πεϊόσχημου θρανίου στο H19 διαθέτει κοιλότητες για την τοποθέτηση πίων και άρα απομένει μικρός χώρος για χρήση ως καθισμάτων.³⁴⁵

Στο Κτίριο των Σφραγισμάτων ως χώρος εστίασης για τους εκλεκτούς πολίτες αναγνωρίζεται το δωμάτιο 3, το οποίο είναι αρκετά ευρύχωρο και διαθέτει εστία, ενώ η δεύτερη και ιδιαίτερα μεγάλη εστία στο διπλανό δωμάτιο 2, με το οποίο επικοινωνεί θεωρείται κατάλληλη για την προετοιμασία κοινών δείπνων. Τα σφραγίσματα που προέρχονται από το δωμάτιο 1 προσδίδουν ιδιαίτερο χαρακτήρα στο οικοδόμημα και η γειτνίασή του με το ιερό θεωρείται ότι μαρτυρά κάποια σχέση με τη λατρεία. Είδαμε μάλιστα ότι ο ανασκαφέας υποθέτει μια τελετουργική χρήση για τα εξαρτήματα ύφανσης που προέρχονται κυρίως από τα δωμάτια 2 και 3. Αναρωτιόμαστε αν λατρευτική χροιά μπορεί να αποδοθεί και στην ύπαρξη της ιδιαίτερα μεγάλης δεύτερης εστίας, από την οποία εκτός από οστά και όστρεα, προέρχονται και όστρακα, καθώς και στο εύρημα της ανάγλυφης πλάκας στο ίδιο δωμάτιο και του γυναικείου προσωπίου στο δωμάτιο 1.

Επίσης, όπως προαναφέραμε, αναφορικά με τις ηγεμονικές οικίες τα οστά ζώων μπορεί να παραπέμπουν εκτός από ένα απλό γεύμα, σε θυσία ή τελετουργικό δείπνο. Στη Ζαγορά τέτοια ευρήματα συνδέονται κυρίως με το Δωμ. H19, το στεγασμένο τμήμα του H21 και το χώρο του ιερού, αν και εντοπίζονται και στα άλλα σπίτια του οικισμού.³⁴⁶ Η επιχωρίαση των οστών στο H19 και στο ιερό υποδηλώνει την ιδιαίτερη σχέση μεταξύ τους, η οποία είναι προφανής και χωροθετικά, καθώς είναι το μόνο κτίριο στον οικισμό που η είσοδος του είναι προσανατολισμένη και επικοινωνεί άμεσα με το χώρο του ιερού.

Στενή σχέση παρατηρείται και στις Κουκουναριές μεταξύ του Κτιρίου των Σφραγισμάτων και του ιερού, ενώ επισημαίνουμε ότι, εκτός από το εσωτερικό του εν λόγω κτιρίου, σφράγισμα εντοπίστηκε και στην περιοχή του Ιερού.

Ο παρακείμενος ελεύθερος ανοιχτός χώρος, και στις δύο περιπτώσεις, προτείνεται ως τόπος

343 Mazarakis 1997, σελ. 287-288 και 290

344 Mazarakis 1997, σελ. 291

345 Mazarakis 1997, σελ. 293

346 Mazarakis 1997, σελ. 295

συγκεντρώσεως των κατοίκων. Μπορούμε μ' αυτή την έννοια να μιλήσουμε για μια πρώιμη μορφή Αγοράς που σχηματίζεται ανάμεσα σε δύο πόλους, το κέντρο της λατρείας από τη μια και το πιθανό κέντρο διοίκησης από την άλλη. Ωστόσο, αυτό δε σημαίνει ότι υπάρχει σαφής διάκριση σε θρησκευτική και κοσμική ζωή. Αυτό που μπορούμε να διαπιστώσουμε είναι μια στενή σχέση ανάμεσα στα δύο, τουλάχιστον χωροθετικά.

Σημειώνουμε ακόμη ότι ο Σκιλάρντι προτείνει το συσχετισμό των αγνυθών και του σφονδυλιού (Δωμ. 3) που βρέθηκαν στο Κτίριο των Σφραγισμάτων με λατρευτικούς σκοπούς, υποθέτοντας πως η ύφανση στο συγκεκριμένο χώρο δε θα ήταν τυχαία αλλά θα σκόπευε στην παραγωγή ενός υφαντού με ειδικό προορισμό, όπως πιθανά για το στολισμό του λατρευτικού αγάλματος της Αθηνάς. Αν και η πρόταση αυτή παραμένει μια υπόθεση, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι σφονδύλια ήρθαν στο φως και στο Δωμ. Η19, γεγονός που θεωρήθηκε ότι παραπέμπει στην έντονη παρουσία γυναικών στο χώρο. Ακολουθώντας το συλλογισμό του Σκιλάρντι θα μπορούσαμε, δεδομένου του ιδιαίτερου χαρακτήρα του συγκροτήματος Η19 και της στενής του επαφής με το ιερό της Αθηνάς, να υποθέσουμε και εδώ την εκτέλεση τελετουργικής ύφανσης.

Η ύπαρξη εστιών μέσα σε μια οικία Ηγεμόνα με υπολείμματα στάχτης και κάρβουνων, καθώς ακόμη και οστών ζώων και οστράκων δεν αποτελεί, όπως προείπαμε, αυταπόδεικτο στοιχείο για το ρόλο τους σε τελετουργικά δείπνα, καθώς παρόμοια είναι και τα ευρήματα των απλών εστιών. Ωστόσο, το ασυνήθιστα μεγάλο μέγεθος τους, όπως στο Κτίριο των Σφραγισμάτων, μπορεί να υποδηλώνει τον τελετουργικό τους χαρακτήρα. Όταν μάλιστα το οικοδόμημα έχει ταυτιστεί με ηγεμονική οικία, όπως το Η19 (είτε του αποδίδεται άλλος ιδιαίτερος δημόσιος ρόλος) τότε φαίνεται φυσικό αυτές οι κατασκευές να έχουν εκτός από την πρακτική και τελετουργική, ίσως μάλιστα θρησκευτική διάσταση για την ευρύτερη κοινότητα, με ρόλο ανάλογο με αυτόν που έπαιζε η κοινή εστία στο μεταγενέστερο Πρυτανείο.³⁴⁷

Στη μετα- ομηρική κοινωνία, σύμφωνα με τον McDonald, ο ηγεμόνας, στην οικία του οποίου συνεχίστηκαν οι συνεδριάσεις του συμβουλίου γύρω από την εστία, θα μπορούσε να αποκαλείται βασιλεύς ή πρύτανης και η οικία του βασιλείον ή πρυτανείον αντιστοίχως. Με αυτή την αφετηρία θα προέκυψε το Πρυτανείο, όπως μας είναι μεταγενέστερα γνωστό.³⁴⁸ Πράγματι, τα κτίρια των Πρυτανείων, όπως μας είναι γνωστά από τους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους διέθεταν χώρους κοινής εστίασης, προετοιμασίας φαγητού αποθηκευτικούς χώρους, αλλά και χώρο για τη λατρεία της θεάς Εστίας ή της πολιούχου θεότητας. Συνδυάζουν δηλαδή τον κοσμικό με το θρησκευτικό χαρακτήρα.

Ο ανασκαφέας των Κουκουναριών Δ. Σκιλάρντι, ονόμασε το Κτίριο των Σφραγισμάτων

³⁴⁷ Mazarakis 1997, σελ. 290-291

³⁴⁸ McDonald 1943, σελ. 127

“Πρυτανείο”. Στο εν λόγω κτίριο είναι δυνατό να αναγνωριστούν τα παραπάνω στοιχεία (χώρος εστίασης, βοηθητικοί χώροι, σύνδεση με τη λατρεία). Βέβαια, τα ίδια συστατικά στοιχεία απαντούν και στη Ζαγορά, με τη διαφορά ότι στις Κουκουναριές, το οικοδόμημα δεν ταυτίζεται με την Οικία του Ηγεμόνα, η οποία αναγνωρίζεται στο σύγχρονο του Κτίριο Γ. Εδώ παρατηρούμε και μία σημαντική διαφορά από την περίπτωση της Ζαγοράς, καθώς στις Κουκουναριές το Κτίριο των Σφραγισμάτων που φιλοξενούσε τα επίσημα δείπνα και η Οικία του Άρχοντα αναγνωρίζονται ως διακριτά και αυτοτελή, ενώ στη Ζαγορά πιθανόν συνυπάρχουν σ’ ένα συγκρότημα.

Σύγχρονο με το Κτίριο των Σφραγισμάτων είναι το Κτίριο Γ (**εικ.65**) (τέλος του 8ου αι. π.Χ. με χρήση έως το 670/660 π.Χ.), μονόχωρο με αξιόλογες διαστάσεις (περίπου 13,7 X 6μ.) και β’ όροφο, που ερμηνεύεται ως Οικία του Άρχοντα με την πιθανότητα αργότερα να λειτουργούσε ως Ανδρώνας. Θυμίζουμε ότι την πιθανότητα ύπαρξης δευτέρου ορόφου, ως ένα στοιχείο ιδιαιτερότητας, συναντήσαμε και στο συγκρότημα H19-ΥΓ II της Ζαγοράς. Σημειώνουμε ότι ο Όμηρος περιγράφοντας το παλάτι του Πριάμου στην Τροία αναφέρεται στην ύπαρξη δευτέρου ορόφου³⁴⁹. Θεωρείται ότι το Κτίριο Γ διαδέχτηκε το Κτίριο Β (ΥΓ) και αυτό είχε διαδεχτεί το Κτίριο Α (**εικ.65**) Για τα παραπάνω κτίρια λίγα στοιχεία διαθέτουμε, καθώς διατηρούνται σε πολύ κακή κατάσταση, ωστόσο όλα ερμηνεύονται ως Οικίες του Άρχοντα διαδοχικά. Πρόκειται για κτίρια με επίσης αξιόλογες διαστάσεις (το Κτίριο Α διαθέτει διαστάσεις περίπου 6,5-7μ. πλ. και εκτιμώμενο μήκος 15μ.) ενώ το Κτίριο Α (ΥΠΓ) ενδέχεται να ήταν ανηδωτό. Η θέση τους στο άκρο της Ακρόπολης τα καθιστά ορατά από απόσταση. Το Συγκρότημα H19 στη Ζαγορά επίσης βρίσκεται σε δεσπόζουσα θέση, αλλά διακρίνεται κυρίως γιατί είναι προσανατολισμένο και άμεσα συνδεδεμένο με τον ανοιχτό χώρο του οικισμού, όπου βρισκόταν και το υπαίθριο ιερό με το βωμό. Για το Κτίριο Α των Κουκουναριών δεν υπάρχουν απτά στοιχεία ότι διεξάγονταν θρησκευτικές τελετουργίες ή ότι συνδεόταν με τη λατρεία.³⁵⁰

Στις Κουκουναριές φαίνεται ότι κατά τη διάρκεια χρήσης του Κτιρίου Α (έως τα μέσα του 8^{ου} π.Χ. αι.) λειτουργούσε ήδη το ιερό, του οποίου η πρώτη φάση λειτουργίας ως υπαίθριου μάλλον συμπίπτει με την τελική περίοδο εκτεταμένης κατοίκησης του πλατώματος της κορυφής. Επομένως, το υπαίθριο ιερό λειτουργούσε σαφώς και κατά την περίοδο χρήσης του Κτιρίου Β (γ’ τέταρτο 8^{ου} π.Χ. αι.), ενώ η χρήση του Κτιρίου Γ (περίπου 720- 710 π.Χ.- επισκευή) θα πρέπει να συμπίπτει με την ίδρυση και λειτουργία τόσο του ναού πλέον, όσο και του Κτιρίου των Σφραγισμάτων. Είναι η περίοδος που ο οικισμός της κορυφής, εκτός από το Κτίριο Γ, εγκαταλείπεται και οι κάτοικοι μετακινούνται στα χαμηλότερα πλατώματα γύρω από το ναό. Σύμφωνα με τα παραπάνω μπορούμε να πούμε ότι το ιερό της Αθηνάς αρχικά αποτελούσε ένα περιαστικό ιερό, το οποίο στη συνέχεια, ενσωματώθηκε στον οικισμό. Ακριβέστερα, μάλιστα ο οικισμός μετατοπίστηκε γύρω από την

349 Ιλιάδας Ζ, μεταφρ. Ν. Καζαντζάκη- Ι.Θ. Κακριδή, στίχοι 247-249

350 Mazarakis 1997, σελ. 377

περιοχή του ιερού, το οποίο έτσι εξελίχθηκε σε αστικό ιερό, αποκτώντας παράλληλα ναϊκό κτίριο. Φαίνεται δηλαδή να τονίζεται ο ρόλος του παράλληλα με την αλλαγή συνθηκών στη ζωή και πιθανά στους θεσμούς της κοινότητας³⁵¹.

Κατά τον 8ο και 7ο π.Χ. αι. ναοί κτίζονταν συνήθως έξω από τους οικισμούς, ενώ όταν ιδρύονται και μέσα στον οικισμό, τότε κατά βάσιν παύει να λειτουργεί η οικία του Ηγεμόνα, ο χώρος της οποίας, μπορεί πλέον να στεγάζει οίκο με δημόσια λειτουργία ή ηρώο ή ακόμη και τον ίδιο τον ναό της πολιούχου θεότητας. Συνήθως ο προγενέστερος οίκος χρονολογείται στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και έχει μεγαρόσχημη κάτοψη, ενώ το ναϊκό κτίριο ιδρύεται στην γεωμετρική ή και αρχαϊκή περίοδο.³⁵² Γενικά, η ίδρυση του ναού υποδηλώνει τη μεταβολή της καθεστηκυίας κατάστασης, πιθανόν την εξέλιξη των θεσμών, όπως την κατάργηση της μοναρχίας. Αλλά και η μετατόπιση του οικισμού φανερώνει μια περίοδο κρίσης που συνοδεύεται από την αναζήτηση μιας νέας τάξης.

Τα παραπάνω στοιχεία, αν όντως αποδεχτούμε τις ερμηνείες που έχουν αποδοθεί στα κτίρια δεν μπορεί να θεωρηθούν άνευ σημασίας. Πιθανά, αντικατοπτρίζεται εδώ μια εξέλιξη των θεσμών στον οικισμό των Κουκουναριών, που τονίζεται με την αντιδιαστολή προς τα ευρήματα της Ζαγοράς. Ενώ, δηλαδή, στη Ζαγορά ανιχνεύονται στοιχεία δραστηριοποίησης μιας τοπικής elite, υπό τη στέγη ενός εξέχοντος προσώπου, στις Κουκουναριές μια παρόμοια κατάσταση, με την διάκριση ενός Ηγεμόνα, μαρτυρείται κατά την ίδια περίοδο (έως το 700 δηλαδή περίπου π.Χ.). Στη συνέχεια το σκηνικό μπολιάζεται με την αυτονόμηση της ολιγομελούς elite, που εμφανίζεται να συγκεντρώνεται σε ένα κτίριο, που δεν αποτελεί πλέον Οικία του Ηγεμόνα, αν και φιλοξενεί παρόμοιες λειτουργίες, η οποία οικία συνυπάρχει χρονικά στην εγκαταλειμμένη πλέον περιοχή. Αντίθετα, στο χώρο του “Πρυτανείου” φαίνεται να πρυτανεύει η ισότητα των πρώτων, χωρίς την υπαγωγή στη δεσπόζουσα προσωπικότητα. Διακρίνουμε επομένως την αυγή ενός καθεστώτος πιο δημοκρατικού, αν και ακόμη αριστοκρατικού.

Μία εκδοχή για τις καθεστωτικές αλλαγές στη λειτουργία της κοινότητας είναι ότι η κοινότητα απομακρύνεται από την εξουσία του Ηγεμόνα, ο οποίος εξακολουθεί να κατοικεί στο Κτίριο Γ, είτε η χρήση του κτιρίου αλλάζει (ίσως χώρος συναθροίσεων) και εξυπηρετεί τη δημόσια δραστηριότητα των μελών ενός αριστοκρατικού καθεστώτος, των ίδιων που φιλοξενεί το Κτίριο των Σφραγισμάτων, ως μια πρώιμη μορφή «Πρυτανείου», σύμφωνα με την πρόταση του ανασκαφέα.³⁵³

Στις Κουκουναριές την ίδια περίπου περίοδο (ΥΓ) λειτουργεί και ένα άλλο ιδιαίτερο

³⁵¹ Mazarakis 1997, σελ. 345

³⁵² Μαζαράκης 1990 178-183

³⁵³ Mazarakis 1997, σελ. 343-345

οικοδόμημα, το **Κτίριο Α (εικ.66)**, παραλληλόγραμμο που συνδυάζει κυρτό τοίχο. Η μεγάλη ποσότητα ασβεστοποιημένων οστών ανάμεσα σε στάχτη και όστρεα και η εκλεπτυσμένη κεραμική σε συνδυασμό με τη συρρίκνωση του ΥΓ οικισμού στο μικρό πλάτωμα της κορυφής, οδήγησαν τον Α. Μαζαράκη- Αινιάν να υποθέσει ότι ίσως πρόκειται για ένα επίσημο δωμάτιο δείπνων, που θα λειτουργούσε για μία ορισμένη ομάδα (ευρύτερη οικογένεια) ξέχωρα από την οικία του ηγεμόνα.³⁵⁴ Κατα μία άλλη άποψη, αυτή του Fagerstrom, αποτελεί ένα μεγάλο κοινό μαγειρείο³⁵⁵.

Ένας άλλος οικισμός που, όπως αναφέραμε, παρουσιάζει κοινά στοιχεία με εκείνους της Ζαγοράς και των Κουκουναριών είναι ο σύγχρονός τους της **Υψηλής** στην Άνδρο. Έχουμε και εδώ έναν γεωμετρικό οικισμό με ένα ιερό σε κεντρική θέση του οποίου η λειτουργία συνεχίζεται και μετά την εγκατάλειψη του οικισμού έως και τα κλασικά χρόνια.

Στην Υψηλή³⁵⁶ τα στοιχεία που έχουμε δεν είναι αρκετά για την αναγνώριση και ερμηνεία κάποιων οικοδομημάτων με ιδιαίτερο χαρακτήρα μέσα στον οικισμό, εκτός βέβαια από την ιδιαίτερη θέση που κατέχει στον κεντρικό χώρο της ακρόπολης το ιερό που πιθανά φιλοξενούσε τη λατρεία της Δήμητρας.

Σ' αυτόν τον κεντρικό χώρο και πολύ κοντά στο ιερό έχουν εντοπιστεί λείψανα δύο χώρων με κοινά χαρακτηριστικά την ιδιαιτέρως πρώιμη χρονολογησή τους περί το 875-850 π.Χ. και την ανεύρεση σκύφων με κρεμάμενα ημικύκλια στο εσωτερικό και των δύο. Ωστόσο, η λειτουργία τους παραμένει αδιάγνωστη και τα στοιχεία που τα συνοδεύουν είναι ελάχιστα.

Ακολουθώντας το μοντέλο της Ζαγοράς και των Κουκουναριών θα αναμέναμε να συναντήσουμε κάποιο κτίριο με λειτουργίες σημαντικές για ολόκληρο τον οικισμό σε χώρο που να γειτνιάζει με το ιερό. Κάτι τέτοιο δεν έχει επισημανθεί προς το παρόν αλλά ένα άλλο στοιχείο επαναλαμβάνει την παρόμοια οργάνωση του οικιστικού κέντρου. Αναφερόμαστε στην ύπαρξη ανοιχτού υπαίθριου χώρου σε άμεση συνάρτηση με το ιερό και τα προσκτίσματά του (**εικ.21**). Πρόκειται προφανώς για χώρο διαμορφωμένο για συναθροίσεις, όπως υποδεικνύει και ο σχηματισμός βαθμίδων και η πλακόστρωση, ενώ η ύπαρξη βωμού στα Δ του δηλώνει την λατρευτική δραστηριότητα. Η ανασκαφείας μάλιστα αναγνωρίζει εδώ τη διαμόρφωση μιας πρώιμης Αγοράς. Ιερό και υπαίθριος χώρος στην Υψηλή χρονολογούνται στον 8ο π.Χ. αι.

Ίσως θα πρέπει να επισημανθεί σ' αυτό το σημείο ότι στο ιερό της Υψηλής (εικ.20), που έχει αποδοθεί μυστηριακός χαρακτήρας,³⁵⁷ έχει διαπιστωθεί μια εσωτερική δομή, με θρανία περιμετρικά του εσωτερικού του σηκού, δύο συμμετρικές κεντρικές κατασκευές, ερμηνευόμενες ως τράπεζες, καθώς και κατασκευή που πιθανώς ταυτίζεται με βωμό. Η δομή αυτή θεωρείται

³⁵⁴ Mazarakis 1997, σελ. 295

³⁵⁵ Fagerström, 1988, σελ. XXX

³⁵⁶ Τελεβάντου 2008

³⁵⁷ Τελεβάντου 1998, σελ.40

κατάλληλη για τη διενέργεια τελετουργικών συγκεντρώσεων.³⁵⁸ Τελετουργικά δείπνα είδαμε να φιλοξενούνται στους δύο προηγούμενους οικισμούς στο συγκρότημα H19 και στο Κτίριο των Σφραγισμάτων αντίστοιχα, (καθώς ίσως και στο Κτίριο Λ). Ελλείπει της αποκάλυψης, προς το παρόν τουλάχιστον, κάποιου άλλου δημοσίου κτιρίου στο χώρο αναρωτιέται κανείς κατά πόσο θα ήταν πιθανός ο ιδιαίτερος ρόλος του ιερού σ' αυτή την περίπτωση, έτσι ώστε να καλύπτει ανάγκες κάποιων δημόσιων λειτουργιών, όπως κοινά δείπνα, που στους άλλους οικισμούς διενεργούνταν σε άλλους χώρους. Αξίζει να σημειωθεί ότι στις περιπτώσεις της Ζαγοράς και των Κουκουναριών, όπου κοινά δείπνα διαπιστώθηκε ότι διεξάγονταν στα κτίρια που αναφέραμε, δεν αναγνωρίστηκαν στους ναούς των οικισμών υποδομές με προορισμό την διεξαγωγή δείπνων. Οι ναοί αυτοί βέβαια ήταν αφιερωμένοι στην Αθηνά, ενώ αυτός της Υψηλής μάλλον στη Δήμητρα.³⁵⁹

Όπως είδαμε, τον 8ο και 7ο π.Χ. αι. ναοί κτίζονταν συνήθως έξω από τους οικισμούς, ενώ όταν ιδρύονται και μέσα στον οικισμό, τότε κατά βάσιν παύει να λειτουργεί η Οικία του Ηγεμόνα, ο χώρος της οποίας, μπορεί πλέον να στεγάζει οίκο με δημόσια λειτουργία ή ηρώο ή ακόμη και τον ίδιο τον ναό της πολιούχου θεότητας. Στην τελευταία κατηγορία εντάσσεται και το μυκηναϊκό μέγαρο Β στην Ελευσίνα, που ταυτίζεται με το πρώτο τελεστήριο της Δήμητρας. Δεν είναι βέβαιο εάν πριν από τα μέσα του 8ου αι. π.Χ., οπότε και ανακατασκευάστηκε, λειτουργούσε ως λατρευτικός οίκος ή εάν κατά μία άλλη εκδοχή (Τραυλός) αποτελούσε τον οίκο μίας εκ των εξεχουσών οικογενειών (των Ευμολπιδών) της Ελευσίνας. Δεν λείπουν και άλλες περιπτώσεις, όπου ένας ναός φαίνεται πως είναι θεμελιωμένος ή επαναχρησιμοποιεί το προγενέστερο οίκημα του Ηγεμόνα, όπως στην Αίγεια, την Τίρυνθα-Ηραίο και στο Θέρμο της Αιτωλίας- ναός Απόλλωνα. Συνήθως ο προγενέστερος οίκος χρονολογείται στους "Σκοτεινούς αιώνες" και έχει μεγαρόσχημη κάτοψη, ενώ το ναϊκό κτίριο ιδρύεται στην γεωμετρική ή και αρχαϊκή περίοδο.³⁶⁰ Σημειώνουμε ότι στην Ακρόπολη των Αθηνών, που φαίνεται ότι έως τον 7ο αι. π.Χ. υπήρξε το πολιτικό κέντρο της πόλης, κάποιοι αναγνωρίζουν το πρώτο Πρυτανείο στον Εκατόμπεδο (αρχές 6ου π.Χ. αι.).³⁶¹ Κατά την κλασική περίοδο στην Αθήνα η συνέλευση της Βουλής, που ακολουθούσε τον εορτασμό των μυστηρίων γινόταν υποχρεωτικά μέσα στο Ελευσίνιο εν άστει. Ο Martin υποθέτει ότι αυτή η πρακτική αποτελεί επιβίωση μιας πολύ αρχαιότερης παράδοσης και παρατηρεί ότι οι συνελεύσεις

³⁵⁸ Τελεβάντου 1996, σελ.7

³⁵⁹ Στο ναό των Κουκουναριών, εσωτερικά υπάρχει έδρανο, που περιτρέπει την βόρεια και ανατολική πλευρά και πιθανόν τη νότια και δυτική, αποτελούμενο από πέντε σειρές σχιστολιθικών πλακών και που φαίνεται να είναι προσθήκη του 7ου π.Χ. αι.[1] Κατά τον Σκυλάρντι τα έδρανα εδώ δεν προορίζονταν για συνεστιάσεις αλλά για την κατάθεση αφιερωμάτων. Την άποψη του αυτή ενισχύει επισημαίνοντας και την ύπαρξη του κτιρίου Β (την «Οικία των Σφραγισμάτων»), λίγα μέτρα βορειότερα του ναού και έχει χαρακτηριστεί ως «πρυτανείο», ενώ διέθετε χώρο και εξοπλισμό κατάλληλο για συνεστιάσεις και επομένως δεν υπήρχε ανάγκη για κάτι ανάλογο μέσα στο ναό. Τόσο τα χαμηλά έδρανα όσο και η ύπαρξη κίωνων στον άξονα του ναού αποτελούν χαρακτηριστικά πρώιμων ελληνικών ναών (Mazarakis 1997, σελ.185 και Σκυλάρντι, ΠΑΕ 1985, σελ. 142)

³⁶⁰ Μαζαράκης 1990, σελ. 178-183. Mazarakis 1997

³⁶¹ Martin 1951, σελ.259

της Βουλής συνδέονταν στενά με τα ιερά της Δήμητρας.³⁶²

Κάτω από τον αρχαϊκό ναό της Υψηλής έχουν αποκαλυφθεί ίχνη παλιότερου κτιρίου το οποίο η ανασκαφέας χρονολογεί στο β' μισό του 8ου αι. π.Χ. αι., ενώ το ερμηνεύει ως πρωιμότερο ναό. Με βάση όσα είπαμε και έχοντας στο νου μας ότι τα ναϊκά κτίρια στις Κουκουναριές και τη Ζαγορά δεν εμφανίστηκαν νωρίτερα από το 700 π.Χ., ίσως θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι το προγενέστερο του ναού κτίριο στην Υψηλή, δεν ήταν ένας τόσο πρώιμος ναός παρά η Οικία του Ηγεμόνα που αργότερα αποτέλεσε το θεμέλιο του ναού και πιθανόν μάλιστα μετά από μια θεσμική μεταβολή. Ας μην ξεχνούμε ότι η χρονολόγηση του ναού συμπίπτει με τη συρρίκνωση του οικισμού, σημάδι κοινωνικών αλλαγών.

Την ίδια περίοδο στα ΝΑ της ακρόπολης της Υψηλής εντοπίζονται κατάλοιπα 3 αλλεπάλληλων αρχαϊκών κτιρίων με επιμελημένη τοιχοδομία. Μάλιστα, κάτω από τα αρχαϊκά λείψανα, τεκμηριώνονται δύο ΥΓ φάσεις, ενώ ο χώρος έχει διάφορες χρήσεις μετά την αρχαϊκή φάση. Και εδώ η λειτουργία παραμένει αδιάγνωστη.

Στην από τους γεωμετρικούς χρόνους οχυρωμένη ακρόπολη της **Μινώας**, συναντούμε ΥΓ ναό με πρόναο (Κ: Κ1- Κ/Α1) (**εικ.6**) και πλαϊνά προσκτίσματα (Κ2 και Κ3). Τόσο ο ναός όσο και το ένα πρόσκτισμα διαθέτουν κτιστά θρανία, ενώ μπροστά από το πιθανό προστώο έχει βρεθεί λίθινη κατασκευή, που ερμηνεύεται ως βωμός ή τράπεζα (πιθανά διπλή). Τα θρανία, ο βωμός ή τράπεζα σε συνδυασμό με ίχνη υπαίθριων πυρών που περιέχουν κατάλοιπα οστών ζώων, όστρακα, βότσαλα και μετάλλινα αντικείμενα υποδηλώνουν το θρησκευτικό χαρακτήρα του συγκροτήματος. Αυτό ενισχύεται και από τη δεσπόζουσα θέση του και τη σχέση του με σπηλαιώδες όρυγμα στα βόρεια.

Ο χαρακτήρας της λατρευόμενης θεότητας εκτιμάται ότι ήταν χθόνιος, ενώ σε επανάχρηση του ναού κατά τα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια φαίνεται ότι εκεί λατρεύτηκε ο Διόνυσος, που ταυτίστηκε και με τον Σάραπι. Επίσης, προτείνεται η περίπτωση να λατρεύεται τοπικός ήρωας.

Αξίζει να αναφέρουμε την κατασκευή αναλημματικού ανδρήρου (Κ2/Κ3) παραπλεύρως, στην οποία θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τη μέριμνα για τη διαμόρφωση ενός χώρου κατάλληλου για τη φιλοξενία πολλών ατόμων. Μια τέτοια συνάθροιση θα είχε ασφαλώς σχέση με το ιερό. Ωστόσο, η εικόνα ενός πρώιμου ιερού στην κορυφή της Ακρόπολης, με υποδομή κατάλληλη για χθόνια λατρεία, την ύπαρξη προσκτισμάτων και τη διαμόρφωση ανοιχτού χώρου, μας φέρνει στο μυαλό την εικόνα που παρουσιάζει το ιερό της Υψηλής στην Άνδρο.

Δύο μεγάλες υπαίθριες πυρές έχουν εντοπιστεί και στο **Βαθύ Λιμενάρι της Δονούσας**, κοντά στα σπίτια. Εκεί δεν έχει αναγνωριστεί ούτε Οικία Ηγεμόνα, ούτε και ιερό. Ξεχωρίζουν οι

362 Martin 1951, σελ.273

Οικίες X6, X7 για τις διαστάσεις και την προνομιακή θέση τους (**εικ.28-30**), αν και δεν παρουσιάζουν τα συνήθη χαρακτηριστικά των Ηγεμονικών Οικιών, κάτι που θα μπορούσε να εξηγηθεί με την υπόθεση ότι ανήκαν σε μια περιορισμένη elite, μη κυβερνώσα όπως των μελών μιας συγκεκριμένης οικογένειας.³⁶³ Άλλωστε, ο όλος οικισμός φαίνεται να έχει σύμφωνα με την ανασκαφέα τον ιδιαίτερο χαρακτήρα εμπορικού σταθμού.

Οι πυρές, στις οποίες βρέθηκαν οστά ζώων, όστρεα και αγγεία έχει προταθεί ότι θα μπορούσαν να ερμηνευθούν ως ανθρώπινες αποτεφρώσεις, βωμοί, ή μεγάλες πυρές με σκοπό την παγίδευση διερχόμενων πλοίων.³⁶⁴ Θα προσθέταμε ότι αν δεχτούμε τον εμπορικό χαρακτήρα του οικισμού, τότε ίσως οι πυρές να χρησίμευαν ακριβώς για την προστασία των παραπλεόντων σκαφών.

Τέλος, θα μπορούσε άραγε να αποκλειστεί η ύπαρξη κάποιας αντιστοιχίας με το χαρακτήρα των υπαίθριων λατρευτικών πυρών που συναντήσαμε στην Ακρόπολη της Μινώας; Σίγουρα, πρόκειται για δύο οικισμούς με εντελώς διαφορετικό χαρακτήρα, ενώ στη Μινώα οι πυρές συναρτώνται άμεσα και με το λατρευτικό συγκρότημα. Στο ίδιο σημείο επισημάναμε τη μέριμνα για τη διαμόρφωση ενός ευρέως χώρου κατάλληλου για συναθροίσεις, ενώ στη Δονούσα οι πυρές βρίσκονται μεν σε κορυφαίο σημείο αλλά περιορισμένο και απότομο.

Είδαμε ότι το καμπυλόγραμμο Κτίριο Α στις Κουκουναριές αποτελούσε ένα από τα εξέχοντα οικοδομήματα του οικισμού και μάλιστα την πρωιμότερη Οικία του Ηγεμόνα. Αψιδωτό Κτίριο του ύστερου 8ου- πρώιμου 7ου π.Χ. αι. με ιδιαίτερη θέση συναντούμε και στο μικρό οικισμό της **Νήσου Οικονόμου (εικ.70)**. Βρίσκεται στο κεντρικό άνηδρο οχυρωμένου οικισμού διαθέτει προστώο και κυρίως αίθουσα και μεταγενέστερη δίχωρη προσθήκη, φτάνοντας έτσι συνολικά τις 4 αίθουσες. Η θέση του, η χρήση μεγάλων λίθων για τους τοίχους του, οι γενικότερες αξιόλογες διαστάσεις (15 X 6,7μ. περίπου, προσθήκη: 13,25 X 3,27μ.) αλλά και η αψιδωτή του κάτοψη προσανατολίζουν στην αναγνώριση ενός ξεχωριστού οικοδομήματος που ερμηνεύεται από αριστοκρατική οικία, έως ναός ή δημόσιο κτίριο. (Πολύ παρόμοιες με τις αρχικές του διαστάσεις είναι και αυτές του Κτιρίου Α των Κουκουναριών που φαίνεται να φτάνουν τα 15 X 7 μ.).

Αψιδωτό γεωμετρικό κτίριο συναντούμε και στη **Μινώα της Αμοργού**, και ειδικότερα στη Ν και ΝΔ πλαγιά του οικισμού της Ακρόπολης. Το αψιδωτό Κτίριο Α (**εικ.7**), που εντοπίστηκε ανάμεσα σε οικήματα λαξευμένα στο φυσικό βράχο στις τρεις πλευρές τους, επικοινωνεί μέσω πλαϊνής θύρας με παράπλευρο παραλληλεπίπεδο δωμάτιο (Α1). Η αψιδωτή του κάτοψη δεν είναι κοινή αλλά φαίνεται πως υποβάλλεται από τη μορφολογία του εδάφους. Θα προσθέταμε ότι η χωροθέτησή του δεν παραπέμπει σε κάποιο ιδιαίτερο ρόλο.

³⁶³ Mazarakis 1997, σελ. 273

³⁶⁴ Mazarakis 1997, σελ. 289

Στον **Άγιο Ανδρέα της Σίφνου** ως ναός ή κτίριο με δημόσιο χαρακτήρα ερμηνεύεται οικοδόμημα (**εικ.75**) που διακρίνεται χάρη κυρίως στη δεσπόζουσα θέση του στο υψηλότερο σημείο της Ακρόπολης, ενώ πρόκειται για ορθογώνιο πιθανά ενιαίο χώρο με μη ξεκάθαρη κάτοψη και διαστάσεις 4,5μ. X μ. 10μ. (ίσως και μεγαλύτερο). Η ανασκαφείας υποθέτει πως πρόκειται για ναό. Τα στοιχεία ωστόσο της έρευνας είναι προς το παρόν λιγοστά, ενώ η χρονολόγησή του στα μέσα του 8^{ου} π.Χ. είναι πιθανή (χρονολογείται μάλλον στα ΥΓ χρόνια.). Αβέβαιος είναι και ο χρόνος εγκατάλειψης του οικισμού στο τέλος του ίδιου αιώνα.³⁶⁵

Στις Κουκουναριές τα αναγνωρισμένα ως Οικίες του Ηγεμόνα κτίρια Α, Β, Γ (**εικ.65**) βρίσκονται επίσης σε δεσπόζουσα θέση στο άκρο της Ακρόπολης. Και σ' αυτή την περίπτωση πρόκειται για μάλλον μονόχωρα κτίρια με σχετικά μεγάλες διαστάσεις, ενώ λείπουν τα περεταίρω στοιχεία. Θα σχολιάζαμε πάντως ότι η ίδρυση μιας πιθανής Οικίας του Ηγεμόνα στο κορυφαίο σημείο της Ακρόπολης στα μέσα του 8ου αι. π.Χ. δεν συμβαδίζει ομαλά με την πιθανή εγκατάλειψη του οικισμού λίγο αργότερα. Είδαμε έως τώρα ότι μια έντονη παρουσία του Ηγεμόνα αντανακλάται στην ακμή των πρώιμων ιστορικών οικισμών, ενώ η συρρίκνωση και εγκατάλειψή τους συνοδεύεται συχνά από το ξεθώριασμα της εξουσίας του και την έμφαση στο αστικό ιερό και με την ίδρυση ναών.

Η δωρική **Θήρα**, ιδρυμένη από τον 9ο π.Χ. αι., δεν διασώζει πολλά στοιχεία από την πρώιμη Αγορά της, καθώς την καλύπτουν οι επεμβάσεις της πτολεμαϊκής και της ρωμαϊκής περιόδου που είναι εκτεταμένες (**εικ.32α-β**). Φαίνεται πως επρόκειτο για την διαπλάτυνση της κυρίας οδού της πόλης με την οποία διασταυρώνονταν και άλλες οδοί. Το μήκος ξεπερνούσε τα 100μ. και το πλάτος περίπου τα 30μ. Η παρουσία της λατρείας του Απόλλωνα και της Αθηνάς Πολιάδος αλλά και αυτή του Ποσειδώνα βεβαιώνονται από την αρχαϊκή τουλάχιστον περίοδο. Το πρωιμότερο αρχαϊκό ή κλασικό δημόσιο κέντρο της πόλης πιθανόν εντοπίζεται στον ίδιο χώρο, που αργότερα βρίσκουμε τη Βασιλική Στοά (μάλλον αρχές 3^{ου} π.Χ. αι.) και το Διονύσιο ή Καισαρείον, δηλαδή στη Ν πλατεία της μετέπειτα ελληνιστικής Αγοράς, ενώ δημόσιες συγκεντρώσεις πιθανόν πραγματοποιούνταν και στο αρχαϊκό ιερό του Απόλλωνος Καρνείου πιο Ν.³⁶⁶

Ξεφεύγουμε επομένως εδώ από τις περιπτώσεις που συναντήσαμε έως τώρα, όπου ο ανοιχτός χώρος κατάλληλος για συναθροίσεις εντοπιζόταν σε ένα ευρύ ελεύθερο πλάτωμα και μάλιστα ως επί το πλείστον το πλάτωμα της Ακρόπολης του οικισμού.

Ο Martin την εντάσσει σε μια ομάδα με τις πρώιμες Αγορές της δωρικής Κρήτης και της Σπάρτης, όπου η Αγορά συνίσταται σε ένα τόπο λατρείας εκτεινόμενο σε διασταύρωση της πόλης,

³⁶⁵ Mazarakis 1997, σελ. 341

³⁶⁶ Witschel 1997, σελ. 24-25

σημαντική, χάρη στο πλεονέκτημα της προσβασιμότητάς της. Από εκεί ξεκινούν οδοί που οδηγούν στην πεδιάδα ή στη θάλασσα, ενώ συνήθως κάποιο βουναλάκι την προστατεύει από τους ανέμους και παρέχει τη δυνατότητα διαμόρφωσης ενός στοιχειώδους “θεάτρου”. Η πρωτοτυπία που αναγνωρίζεται στην περίπτωση της Θήρας είναι ότι αποτελεί συνειδητή επιλογή η διαμόρφωση του χώρου σε Αγορά με τη διαπλάτυνση της κύριας οδικής αρτηρίας. Γενικά, οι εν λόγω Αγορές με την παρουσία της λατρείας αποτελούν ένα ιερό πλαίσιο, όπου οι συνελεύσεις χρειάζονται στοιχειώδεις υποδομές με καθίσματα λίθινα ή ξύλινα.³⁶⁷

Αξίζει να αναφερθούμε στα δύο χαρακτηριστικότερα παραδείγματα αυτού του τύπου Αγοράς και ταυτόχρονα δύο από τους αρχαιότερους χώρους αναγνωρισμένους ως τέτοιες. Πρόκειται για τους οικισμούς της Δρήρου και της Λατούς στην Κρήτη. Στον οικισμό της Δρήρου έχει αποκαλυφθεί ναός και Αγορά που ανάγονται στον 8 π.Χ. αι. Η Ν πλευρά ορίζεται από διαμόρφωση βαθμίδων με μεγάλους δόμους σε μήκος 20 μ. περίπου, για χρήση ως καθισμάτων. Εμπρός τους ανοίγεται η πλατεία- αυλή με τη μορφή πλατώματος από πεπιεσμένο χώμα και με διαστάσεις περίπου 40 επί 20-30μ. Αργότερα, η Ν περιοχή θα καλυφθεί από στοιχειώδεις κατασκευές, όπου είναι δυνατό να αναγνωριστούν ως δημόσιες αίθουσες για συμπόσιο και συμβούλιο, Πρυτανείο με κοινή εστία.³⁶⁸

Στη Λατώ (**εικ.76**) τα ευρήματα είναι πληρέστερα αλλά όχι όλα το ίδιο πρώιμα. Και εδώ συναντούμε διαμόρφωση βαθμίδων με κούλο θεάτρου. Ευρήματα του ιερού χρονολογούνται από τα γεωμετρικά έως τα ελληνιστικά χρόνια, ενώ η πρώτη κατασκευή στο χώρο του φαίνεται να ανήκει στον 7ο π.Χ. αι.. Το Πρυτανείο (πολύπλοκο οικοδόμημα με 2 μεγάλες αίθουσες με ιδιαίτερο χαρακτήρα, η πρώτη διαθέτει κλίνες γύρω από εστία και η δεύτερη θρανία κατά μήκος των τοίχων και ερμηνεύεται ως Πρυτανείο) τοποθετείται έναν αιώνα αργότερα στον 6ο π.Χ., ενώ εξέδρα και στοά ανήκουν μάλλον στα ελληνιστικά χρόνια.³⁶⁹

Και στις δύο περιπτώσεις ο χώρος της Αγοράς θα πρέπει αρχικά να συνίστατο σε μια πλατεία γύρω από ένα ιερό, σε σημείο όπου συναντώνται οι κύριες οδικές αρτηρίες του οικισμού. Τοπογραφικά επιλέγεται ένας χώρος που ενώνει δύο κορυφές και σε σημείο προστατευμένο από τους ανέμους και προσβάσιμο από την πεδιάδα και το λιμάνι. Καμία από τις δύο πόλεις δεν πρέπει να διέθετε οχυρωμένη Ακρόπολη.³⁷⁰ Αυτός ο χώρος διέθετε υποδομή κατάλληλη για συνελεύσεις με την ευθύγραμμη διαμόρφωση καθισμάτων, που φαίνεται πως χρησίμευαν για θρησκευτικές εκδηλώσεις αλλά πιθανόν και σε πολιτικές.³⁷¹ Δεν είναι τυχαίο ότι πολλοί μελετητές ανάγουν την εμφάνιση των πρώιμων αυτών Αγορών στις θεατρικές διαμορφώσεις των Μινωικών ανακτόρων και

³⁶⁷ Martin 1951, σελ.235-236

³⁶⁸ Martin 1951, σελ.226-227

³⁶⁹ Martin 1951, σελ.228-229

³⁷⁰ Martin 1951, σελ.229

³⁷¹ McDonald 1943, σελ. 66-67

θεωρούν ότι αυτές οι επιρροές μεταδόθηκαν και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο.³⁷²

Μία ανάλογη διαμόρφωση της πρώιμης Αγοράς θα αναμέναμε να συναντήσουμε και στην έτερη δωρική αποικία των Κυκλάδων, τη Μήλο. Εκεί μετά από τον μυκηναϊκό οικισμό της Φυλακωπής το κέντρο που αναπτύσσεται είναι η **πόλη της Μήλου (εικ.51)**. Ατυχώς, τα στοιχεία που διαθέτουμε γι' αυτήν διαφωτίζουν κυρίως την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο, με τα γεωμετρικά και αρχαϊκά να προέρχονται κυρίως από ταφές. Ωστόσο, η μεταγενέστερη Αγορά που μάλλον εντοπίζεται στο μέσον του διασέλου μεταξύ δύο ακροπόλεων, του λόφου Πυργάκι και του Προφήτη Ηλία, φαίνεται να επιβεβαιώνει το μοντέλο των δωρικών αγορών, που όπως είδαμε σχηματοποιήθηκε από τους γεωμετρικούς ακόμη χρόνους και εμφανίζεται στην περίπτωση της Θήρας.

Διαμόρφωση χώρου συναθροίσεων που χρονολογείται πιθανά στη Γ ακόμη περίοδο συναντούμε στην Ακρόπολη της **Καρθαίας στην Κέα**, στο χώρο μπροστά από το ιερό της Αθηνάς. Με μεγαλύτερη βεβαιότητα αναγνωρίζεται ο δημόσιος αυτός χώρος στην επόμενη περίοδο την αρχαϊκή και μάλιστα στα τέλη του 6ου π.Χ. αι. Τότε παράλληλα με την ανέγερση του ναού φαίνεται πως η περιοχή οργανώνεται καταλληλότερα για τη συγκέντρωση πολιτών, καθώς στα Δ ιδρύονται βαθμίδες, οι οποίες συνδυάζομενες με το κρηπίδωμα του ναού (και αργότερα και τις βαθμίδες του Κτιρίου D (**εικ.42α**) σχημάτιζαν ένα είδος εξέδρων κατάλληλων για φιλοξενία κοινού και παρακολούθηση, που πλαισίωναν τον ανοιχτό χώρο. Πρόκειται για τον ίδιο αυτό χώρο, σε άμεση συνάρτηση με τον οποίο θα κτιστεί το ελληνιστικό Κτίριο D (“Βουλευτήριο”). Για άλλη μια φορά διαπιστώνουμε την οργάνωση ανοιχτού δημόσιου χώρου, κατάλληλου για συνελεύσεις μεγάλου αριθμού πολιτών πλάι στον χώρο λατρείας που ως συνήθως δεσπόζει στο κεντρικότερο και περίοπτο σημείο του οικισμού. Η περίπτωση στο χώρο αυτό να λειτουργούσε μια πρώιμη μορφή Αγοράς, ίσως δίνει μια εξήγηση, γιατί επιλέγεται το σημείο αυτό για την μετέπειτα ίδρυση ενός δημόσιου κτιρίου, όπως είναι το ελληνιστικό Κτίριο D.

Ωστόσο, πολύ σημαντικός χώρος συναθροίσεων για τους Καρθαιείς φαίνεται πως ήταν η πλατεία του ιερού του Απόλλωνα Πυθίου (**εικ.44α-β**), ο κύριος λατρευτικός τους χώρος, όπως φαίνεται από φιλολογικές και επιγραφικές πηγές. Το αρχαϊκό αυτό ιερό, με το τεχνητό άνδηρο, όπου υπάρχουν και ίχνη για προγενέστερη χρήση του χώρου, φιλοξενούσε στην πλατεία του, εκτός από πλήθος αναθημάτων και πλήθος ψηφισματικών επιγραφών, γεγονός που μαρτυρά τη χρήση του χώρου για τους σκοπούς των διοικητικών θεσμών της πόλης.

Από επιγραφές μεταγενέστερων περιόδων γίνεται φανερό η συνήθεια τα ψηφίσματα των

372 McDonald 1943, σελ.1

θεσμικών οργάνων να στήνονται τόσο στην Αγορά όσο και στο χώρο κάποιου κύριου ιερού.³⁷³

³⁷³ McDonald 1943, σελ.156-157

Κατά τον 5ο αι. π.Χ. μετά την πτώση των τυράννων και την ενδυνάμωση του συνόλου των πολιτών αναδύονται δημοκρατικά αλλά και ολιγαρχικά καθεστώτα με ονομαστικά κοινούς θεσμούς αλλά με διαφορετικές αρμοδιότητες, εξουσίες και σύνθεση. Σποραδικά συνεχίζουν να υπάρχουν τυραννικά πολιτεύματα, όπου οι θεσμοί υπολειτουργούν ή και δεν υφίστανται καν. Στα δημοκρατικά καθεστώτα λειτουργούν συμβούλια απλών πολιτών με εκτελεστικές αρμοδιότητες αλλά την υπέρτατη εξουσία έχει η εκκλησία του δήμου μέσω της ψήφου, ενώ στα ολιγαρχικά το κυρίαρχο σώμα είναι αυτό του συμβουλίου.³⁷⁴

Κατά τους περσικούς πολέμους ιδρύεται πανελλήνιος συνασπισμός και αργότερα δύο συμμαχίες η Αθηναϊκή και η Σπαρτιατική, όπου λειτουργούσαν συμβούλια (“σύλλογος”) με την ηγέτιδα πόλη να κρατάει τον πρώτο λόγο. Αργότερα η Αθηναϊκή συμμαχία, στο δεύτερο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. θα ανασυσταθεί με συμβούλιο (“συνέδριον”), στο οποίο η Αθήνα δεν θα ψηφίζει αλλά θα συνδιαλέγεται μέσω της εκκλησίας και του συμβουλίου της.

Κατά τον 5ο αι. π.Χ. λειτουργούν κι άλλοι συνασπισμοί πόλεων, τα διάφορα “Κοινά”, που εμφανίζονται συνήθως αρκετά νωρίτερα, κυρίως στο χώρο κοινών ιερών γειτονικών πόλεων. Αρχικά, αντικείμενο είχαν τον κοινό εορτασμό αλλά σταδιακά απέκτησαν πολιτική διάσταση ως ομοσπονδιακοί συνασπισμοί. Στα πλαίσια των Κοινών αυτών λειτουργούσε συμβούλιο (“βουλή”, “συνέδριον”) και συχνά συνέλευση (“εκκλησία”, “σύνοδος”, “σύγκλητος”) περιορισμένη ή ανοιχτή σε όλους. Τα Κοινά περιορίστηκαν την εποχή του Φιλίππου Β΄, ο οποίος όμως αναδιοργάνωσε το Πανελλήνιο Κοινό (πρώτο μισό 4ου π.Χ. αι.) με πανελλήνιο συμβούλιο. Γενικά, υπό τους Μακεδόνες άλλα Κοινά χάθηκαν, άλλα αναβίωσαν και κάποια νέα δημιουργήθηκαν (3ος-2ος π.Χ. αι.). Το ίδιο συνέβη και κατά τη ρωμαϊοκρατία. Η οργάνωση, οι θεσμοί και η εκπροσώπηση στα Κοινά ποικίλλει και συναντάται με όλες τις διαβαθμίσεις. Μετά το 146 π.Χ. με συμφωνία παύτηκαν γενικώς τα Κοινά από τους Ρωμαίους.³⁷⁵

Στις Κυκλάδες λειτούργησε το Κοινό των Νησιωτών. Πρόκειται για μια πολιτική ένωση που προήλθε από τον Αντίγονο στα τέλη του 4^{ου} π.Χ. αι. Η Δήλος υπήρξε το κέντρο για τα αρχεία της (3^{ος} π.Χ. αι.), όπου έχουν βρεθεί πολλές σχετικές επιγραφές, ωστόσο φαίνεται ότι ο χώρος που φιλοξενούσε τις συνελεύσεις του Κοινού ήταν το ιερό του Ποσειδώνα και της Αμφιτρίτης στην Τήνο.³⁷⁶ Η Τήνος, διέθετε εκτός των άλλων ένα αξιόλογο λιμάνι και ήκμαζε οικονομικά, Έτσι κατά

³⁷⁴ McDonald 1943, σελ.3

³⁷⁵ McDonald 1943, σελ.4-5

³⁷⁶ McDonald 1943, σελ.112

τον 2^ο π.Χ. αι. όταν βρισκόταν υπό την κυριαρχία της Ρόδου, επιλέχθηκε ως έδρα του Κοινού των Νησιωτών.(τουλάχιστον κατά τον 2^ο π.Χ. αι.).³⁷⁷ Η έδρα του Κοινού σ' ένα ιερό είναι κάτι αναμενόμενο, καθώς ο θεσμός αυτών των ομοσπονδιών, όπως είπαμε, ξεκίνησε ως θρησκευτικός συνασπισμός πόλεων και μετεξελίχθηκε σε πολιτικό.

Όσον αφορά τους τοπικούς θεσμούς, τόσο υπό τους Μακεδόνες όσο και υπό τους Ρωμαίους, συνέχισαν να λειτουργούν με κάποιους περιορισμούς και ελεγχόμενοι, υπό την επίβλεψη ξένων φρουρών και τοποτηρητών. Αρχικά, οι Ρωμαίοι είχαν παραχωρήσει μεγαλύτερη ελευθερία από τους Έλληνες. Ωστόσο, με την ένταξη στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, η τοπική πολιτική εξέλιξη ουσιαστικά σταμάτησε. Τοπικά συμβούλια και συνελεύσεις συνέχισαν να λειτουργούν περιορισμένα πλέον, πολιτικές υπηρεσίες και αξιώματα πολλαπλασιάστηκαν και έγιναν πιο στερεότυπες, ενώ οι ομόσπονδοι συνασπισμοί ενθαρρύνθηκαν αλλά με κύρια αρμοδιότητα τη λατρεία των Ρωμαίων αυτοκρατόρων.³⁷⁸

Ειδικά για τη λειτουργία του πολιτεύματος, τους θεσμούς και την κοινωνία των κυκλαδικών πόλεων κατά την ελληνιστική και αυτοκρατορική περίοδο, αναλυτικά στοιχεία παραθέτει στη μελέτη του ο Π.Μ. Νίγδελης, στηριζόμενος κατά κύριο λόγο στο επιγραφικό υλικό. Σημειώνει τη λειτουργία κάποιων έως τώρα άγνωστων θεσμών, όπως: στην Πάρο, ο *παιδονόμος*, οι δύο *αποδέκται* (ο *επιμελόμενος των κατά πόλιν*, ο *επιμελόμενος των του Πυθίου γραμμάτων*)- υπεύθυνοι για την τήρηση των δημοσίων και ιδιωτικών εγγράφων αντίστοιχα, οι *μνήμονες* με συμβολαιογραφικές αρμοδιότητες, ο *βασιλεύς* υπεύθυνος για την εκδίκαση μηνύσεων σχετικά με τις παραβιάσεις των ιερών της πόλης και οι *νομογράφοι*. Στη Νάξο: οι *πένταρχοι*, άρχοντες τοπικού δήμου, στην Κίμωλο: σώμα *αρχόντων*, που όπως και σε άλλα δωρικά νησιά είναι οι σημαντικότεροι αξιωματούχοι στην πόλη και σώμα τριών *ταμιών*, στην Άνδρο: οι δύο *αγορανόμοι*.

Ο Νίγδελης παρατηρεί ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας και του ρόλου της στη λήψη αποφάσεων κατά την ελληνιστική περίοδο, ιδιαίτερα κατά τον 2ο και 1ο αι. π.Χ. Παρά τους ανταγωνισμούς πολιτικών δυνάμεων στο Αιγαίο, φαίνεται πως αυτοί δεν είχαν σημαντική επίδραση στη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος, ώστε αυτό να λειτουργεί τυπικά μέχρι και τις αρχές του 2ου π.Χ. αι. Το σώμα των Πρυτάνεων φαίνεται ότι συνιστούσαν άρχοντες σε κάποια νησιά, ενώ σε κάποια άλλα θα πρέπει να αποτελούσε επιτροπή της Βουλής. Βέβαια, από την ύστερη ελληνιστική εποχή διαπιστώνεται η συσσώρευση του πλούτου σε λίγα πρόσωπα, κάτι που συνεπάγεται την έλλειψη επιφανών προσώπων για την ανάληψη σημαντικών αξιωμάτων αλλά και

³⁷⁷ Brun 1996, σελ.154-155

³⁷⁸ McDonald 1943, σελ.5

τη μη ουσιαστική λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Η τυπική λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος διαπιστώνεται έως και κατά τον 3ο μ.Χ. αι., με κάποια παλιά αλλά και νέα αξιώματα. Προτάσεις και πάλι υποβάλλονται προς έγκριση στη Βουλή και κατόπιν στην Εκκλησία του Δήμου. Παρατηρείται, κατά την αυτοκρατορική περίοδο, μια “αριστοκρατοποίηση” του πολιτεύματος με ολοένα και εντονότερη παρουσία των αρχόντων στη λήψη αποφάσεων και τη λειτουργία του πολιτεύματος,³⁷⁹ καθώς και το φαινόμενο της συσσώρευσης αξιωμάτων. Εμφανίζονται τώρα κάποια νέα έκτακτα ή τακτικά, διοικητικά ή θρησκευτικά αξιώματα, όπως οι *δεκαπρώτοι*, ο *έγδικος*, ο *λογιστής* αλλά και ο *ιερέας* ή η *ιέρεια της αυτοκρατορικής λατρείας*, αξιώματα που έχουν να κάνουν με την ένταξη των νησιών στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Επιπλέον, διαπιστώνεται η θέσπιση μιας ιεραρχίας στο εσωτερικό κορυφαίων σωμάτων αρχόντων (ο “*πρωτάρχων*”, ο “*αρχιπρύτανις*”), ενώ φαίνεται ότι στα μέσα του 2ου μ.Χ. αι., κάποιοι αξιωματούχοι καταλαμβάνουν τις αρμοδιότητες άλλων που μάλλον παύουν να υφίστανται, όπως συμβαίνει με τους *στρατηγούς* σε βάρος των *πρυτάνεων* και των *εφόρων* σε Αμοργό και Θήρα αντίστοιχα, Μάλιστα στην τελευταία τις αρμοδιότητες του *επώνυμου άρχοντα* αναλαμβάνει ο *ιερέας της αυτοκρατορικής λατρείας*. Σε κάθε περίπτωση οι παρεμβάσεις της Ρώμης στην πολιτειακή δομή των Κυκλάδων δε φαίνεται να είναι μεγάλες έως και τα τέλη του 3ου μ.Χ. αι., δεδομένης και της μειωμένης σημασίας που αυτές είχαν για την αυτοκρατορία. Κατά την περίοδο της ρωμαϊκής κυριαρχίας, ο εκρωμαϊσμός των νησιών δεν είναι έντονος. Χαρακτηριστικό είναι ότι η χρήση ρωμαϊκών ονομάτων συνοδεύεται συχνά με ελληνικά που παραπέμπουν σε πρόσωπα της κλασικής περιόδου, η απόδοση του τίτλου του Ρωμαίου πολίτη είναι περιορισμένη, ενώ οι Ιταλοί έμποροι αφομοιώνονται από τις τοπικές κοινωνίες. Τονίζεται τέλος η βαθμιαία μείωση του ανώτερου κοινωνικού στρώματος των νησιών κυρίως από τα μέσα του 2ου μ.Χ. αι. που οφείλεται και στη μετανάστευση σε περιοχές που παρέχουν δυνατότητες για περαιτέρω εξέλιξη, όπως είναι η Έφεσος, ενώ μια βαθιά κοινωνική μεταβολή φαίνεται να συντελείται προς τον 3ο μ.Χ. αι. με την άνοδο σε δημόσια αξιώματα πολιτών που προέρχονται από κατώτερα κοινωνικά στρώματα.³⁸⁰

379 Σε ψηφίσματα αυτής της περιόδου των πόλεων της Αμοργού εμφανίζεται ο τύπος “έδοξεν άρχουσι, βουλή, δήμω” (Νίγδελς 1990, σελ. 322)

380 Νίγδελς 1990, σελ.321-328

Αγορές και χώροι διοίκησης

Ήδη από τα τέλη της γεωμετρικής αλλά κυρίως κατά τη διάρκεια της αρχαϊκής περιόδου είδαμε τη συρρίκνωση και την εγκατάλειψη κυκλαδικών οικισμών (Ζαγορά, Κουκουναριές, Υψηλή, Αγ. Ανδρέας, Δονούσα), που εντοπίζονται κυρίως σε οχυρά υψώματα. Στη συνέχεια φαίνεται πως αυτοί οι πληθυσμοί συνέβαλαν στην ανάπτυξη νέων θέσεων, πιο ομαλών γεωμορφολογικά με πρόσβαση σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις και λιμάνια (Παλαιόπολη Άνδρου, Παροικιά Πάρου), ενώ και σε θέσεις, όπου η κατοίκηση δεν διεκόπη, τώρα ο οικισμός επεκτείνεται και καλύπτει εκτενέστερα την χαμηλότερη περιοχή, που ανοίγεται προς τη θάλασσα (Μινώα). Οι ακροπόλεις συνεχίζουν να λειτουργούν αλλά δεν αποτελούν πλέον το κέντρο της δημόσιας ζωής, παρά φιλοξενούν κυρίως λατρευτικές δραστηριότητες. Οι νέοι ή ανανεωμένοι λοιπόν οικισμοί είναι αυτοί που αποκτούν τα χαρακτηριστικά της πόλης- κράτους. Στα πλαίσια αυτά το πολιτικό και διοικητικό κέντρο των πόλεων εμφανίζεται πλέον στον διακριτό χώρο της ελληνικής Αγοράς, που εξοπλίζεται με κτιριακές υποδομές κατάλληλες για τη στέγαση των θεσμών, έτσι όπως αυτοί διαμορφώνονται.

Τα στοιχεία που διαθέτουμε για τις κυκλαδικές πόλεις της κλασικής περιόδου είναι λιγοστά, ενώ τα ευρήματα πληθαίνουν από τον 4ο π.Χ. αι. και μετά, κάτι που φαίνεται να οφείλεται εκτός άλλων και στη συνέχιση της κατοίκησης στον ίδιο τόπο, γεγονός που έχει ως συνέπεια να διατηρούνται καλύτερα οι νεώτερες φάσεις και να αλλοιώνονται ή να αφανίζονται οι προγενέστερες.³⁸¹

Μορφές Αγορών

Μετά το σχηματισμό πρώιμων μορφών Αγορών, όπως τις αναγνωρίσαμε στους ΥΓ και αρχαϊκούς οικισμούς των Κυκλάδων, περνάμε σε πιο αποκρυσταλλωμένες μορφές των δημόσιων και διοικητικών κέντρων, ως δομικά στοιχεία πλέον των πόλεων- κρατών που έχουν σχηματιστεί.

Ίσως η πιο πρώιμη μαρτυρία για ύπαρξη σχηματισμένης Αγοράς, είναι αυτή του Ηροδότου για την αρχαϊκή ακόμη Αγορά της **Σίφνου** και το Πρυτανείο της, που ήταν σκεπασμένα με μάρμαρο, αναφορά που υποδηλώνει την ακμή του τόπου.

Στρεφόμενοι στα αρχαιολογικά κατάλοιπα, συναντούμε ίχνη κυκλαδικών Αγορών που χρονολογούνται από τα όψιμα κλασικά και πρώιμα ελληνιστικά χρόνια και με μεταγενέστερες επεμβάσεις ή προσθήκες. Διαπιστώνουμε επομένως ένα κενό της κλασικής περιόδου, όπως

³⁸¹ Σημαντώνη – Μπουρνιά 1998, σελ.183

σημειώσαμε ήδη, πιθανόν να οφείλεται στην επικάλυψη των παλαιότερων στρωμάτων από τα νεώτερα.

Τρεις είναι οι εμφανέστερα εντοπισμένες Αγορές των Κυκλάδων, αυτές της Παλαιόπολης στην Άνδρο, της Νάξου και της Θήρας. Η εικόνα που παρουσιάζουν δεν είναι ενιαία, καθώς η πρώτη και η τελευταία διαμορφώνονται ανάλογα με τη γεωμορφολογία της περιοχής, αυτή της Νάξου εμφανίζεται με πιο κανονικά οριοθετημένη μορφή, ενώ και οι τρεις καταλαμβάνουν κομβικά σημεία των πόλεων. Ίχνη Αγορών και αρχιτεκτονημάτων, που φιλοξενούν διοικητικές λειτουργίες διαθέτουμε και από άλλα νησιά αλλά τα ευρήματα εδώ είναι πιο αποσπασματικά.

Έτσι, σύστημα επιμελημένων οδών με αποχετευτικό δίκτυο δίνει πρόσβαση στην Αγορά της **Παλαιόπολης**, που σχηματίζεται σε δύο άνδhra δίπλα στο λιμάνι της αρχαίας πόλης (**εικ.23β**). Στα δύο άνδhra έχουν αποκαλυφθεί τμήματα δύο στοών, με την πιο καλά διατηρημένη (Στοά Γ, τέλη 3ου- αρχές 2ου αι. π.Χ.) να φτάνει σε μήκος τα 50μ. περίπου, ενώ μικρό είναι το τμήμα της δεύτερης στοάς (Στοά ΣΤ, τέλη 3ου- αρχές 2ου αι. π.Χ.), που έχει αποκαλυφθεί στο κατώτερο άνδhρο. Οι δύο στοές μαζί με το διπλανό της Στοάς Γ, περίστυλο Κτίριο Δ (τέλη 3ου- αρχές 2ου αι. π.Χ.) και το σύστημα επιμελημένων οδών που τα συνδέει, μας δίνουν την εικόνα μιας οργανωμένης Αγοράς, προσαρμοσμένης στο φυσικό ανάγλυφο.

Τα φυσικά πλατώματα που σχηματίζονται λίγο χαμηλότερα από την Ακρόπολη σε συνδυασμό με τεχνητά άνδhra φαίνεται ότι φιλοξενούν τα δημόσια κτίρια της Αγοράς της **Κύθου** με τα Κτίρια 1, 2 (τέλη 4ου- αρχές 3ου π.Χ. αι.) και 5 (4ος π.Χ. αι.) να εντοπίζονται στο λεγόμενο Μεσαίο πλάτωμα (**εικ.46α-β**) και σε γειτνίαση με σημαντικό αρχαϊκό ιερό της πόλης, χωρίς να αποκλείεται τα δύο πρώτα να αποτελούν και τα ίδια ιερά. Βαθμιδωτή οδός, που ξεκινάει από το λιμάνι καταλήγει στο Μεσαίο πλάτωμα, όπου πιθανώς σχηματιζόταν και μνημειώδες πρόπυλο εισόδου.

Βαθμιδωτή οδό που μέσω μνημειώδους προπύλου έφτανε στο άνδhρο σημαντικού δημοσίου Κτιρίου (Κτίριο D, τέλη 4ου- αρχές 3ου π.Χ. αι) συναντούμε και στην **Καρθαία της Κέας**, μόνο που εδώ πρόκειται για το άνδhρο της ακρόπολης (**εικ.38-39**), το ίδιο που όπως είδαμε φιλοξενεί το προγενέστερο ιερό της Αθηνάς. Η βαθμιδωτή οδός το συνδέει με το άνδhρο του ναού του Πυθίου Απόλλωνος.

Δύο διαδοχικές πλατείες ανεπτυγμένες σε κλιμακωτά άνδhra αποτελούν την Αγορά της **Θήρας** στο κέντρο της πόλης (**εικ.32α**). Στη Β εντοπίζονται ναόμορφα κτίρια αφιερωμένα σε τοπικούς ευεργέτες της εποχής του Αυγούστου, ενώ η Ν, όπου βρίσκεται η Βασιλική στοά (μάλλον αρχές 3ου π.Χ. αι.) και το Διονύσιο ή Καισαρείον φαίνεται ότι αποτέλεσε και το πρωιμότερο

κλασικό ή αρχαϊκό δημόσιο κέντρο της πόλης. Δημόσιες συγκεντρώσεις πιθανόν γίνονταν και στο αρχαϊκό ιερό του Απόλλωνος Καρνείου πιο Ν. Ο κύριος δρόμος της πόλης διέσχιζε την Αγορά, η οποία στην ουσία αποτελούσε διαπλάτυνσή του.

Είδαμε και νωρίτερα ότι ακριβώς η ίδρυση Αγορών πάνω σε σταυροδρόμι ή διαπλάτυνση του κεντρικού οδικού άξονα στο διάσελο μεταξύ δύο λόφων αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο των δωρικών πόλεων από τα πρώιμα ιστορικά χρόνια. Δεν μας εκπλήσσει επομένως ο εντοπισμός της Αγοράς της **Μήλου** (**εικ.51**) στο διάσελο μεταξύ δύο λόφων, αν και οι πληροφορίες μας γι' αυτή είναι πολύ περιορισμένες. Από τα αποσπασματικά ευρήματα που συνίστανται κυρίως σε έργα πλαστικής των ρωμαϊκών ετών υποδηλώνεται ο δημόσιος χαρακτήρας του χώρου, ενώ υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη ναού και στωικού οικοδομήματος.

Στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους ανήκει η “Τετράγωνη Στοά” (**εικ.55**) στην παραλία του αρχαίου άστεως της **Νάξου**. Εδώ σε μια επίπεδη περιοχή σχηματίστηκε σταδιακά ένας οριοθετημένος χώρος από τρεις στοές που δεν σχηματίζουν τελικά κανονικό τετράγωνο αλλά μάλλον ένα αδρό τραπέζιο σχήμα. Ο χώρος φαίνεται πως έκλεινε στα Δ από τέταρτη στοά, η οποία φαίνεται ότι **άφηνε στα δύο άκρα της από μια είσοδο προς την πλατεία.**³⁸²

Η ύπαρξη παρόμοιας τετράγωνης στοάς μαρτυρείται από επιγραφή και για το γειτονικό νησί της **Πάρου**. Επίσης, σύμφωνα με υπόθεση της D. Berranger είναι πιθανό η Αγορά της Πάρου να εντοπίζεται στη θέση Θόλος (**εικ.67**), όπου υπάρχουν ενδείξεις για ύπαρξη δημοσίου κτιρίου, και μάλιστα του Πρυτανείου. Στον ίδιο χώρο θα βρισκόταν και το Βουλευτήριο της πόλης, στο οποίο αποδίδεται υλικό σε δεύτερη χρήση. Η θέση Θόλος βρίσκεται στο εσωτερικό της αρχαίας πόλης και όχι στην παράκτια ζώνη.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι οι Αγορές των Κυκλαδικών πόλεων άλλοτε ακολουθούν το φυσικό ανάγλυφο του τοπίου, οργανωμένες σε άνδηρα, ενώ σπανιότερα φαίνεται ότι ακολουθήθηκαν πιο συγκεκριμένοι πολεοδομικοί κανόνες και οι Αγορές εναρμονίστηκαν μ' ένα γενικότερο πρότυπο που οριοθετεί ευκρινέστερα το χώρο και εντοπίζεται και σε άλλες περιοχές. Έτσι, το στωικό συγκρότημα της Νάξου και ενδεχομένως της Πάρου, που προφανώς ανήκουν στις Αγορές των πόλεων, παραπέμπουν στη διαμόρφωση της λεγόμενης ιωνικής Αγοράς.

Στις ιωνικές πόλεις συντελέστηκε κατά κύριο λόγο η διαμόρφωση της Αγοράς ως μία αρχιτεκτονική ενότητα, όπου, οι οδοί και η κανονικότητα των πολεοδομικών τετραγώνων (insulae), υποβάλλουν ένα είδος “καλουπιού” στους αρχιτέκτονες. Κατά μια άποψη οι Μιλήσιοι αρχιτέκτονες και ειδικά ο Ιππόδαμος σχεδίασαν ένα τύπο Αγοράς, που πρώτα υλοποιήθηκε στον Πειραιά

³⁸² Ζαφειροπούλου 1988, σελ. 10-11

(**εικ.77**), με κύριο χαρακτηριστικό την Αγορά ως εγγενές συνθετικό στοιχείο του αστικού ιστού. Η θέση της και τα όρια της προβλέπονται και διατηρούνται στον αστικό κάρναβο, ενώ η σχέση της με τα άλλα μνημειώδη κέντρα στην πόλη επιτυγχάνεται με την εξασφάλιση ευρέων ελεύθερων χώρων για μελλοντική εκμετάλλευση.³⁸³ Αρχικά, στην Ιωνική Αγορά, στοές οριοθετούν τις τρεις πλευρές μιας πλατείας, αφήνοντας ελεύθερη την τέταρτη, που συνορεύει με ένα ευρύ άξονα κυκλοφορίας. Είναι κυρίως κατά τη ρωμαϊκή περίοδο που συναντούμε την οριοθετημένη με στοές Ιωνική Αγορά να εξελίσσεται σε ένα είδος περικλειστής αυλής με την προσθήκη μιας τέταρτης στοάς στην ανοιχτή πλευρά, (όπως φαίνεται στη χαρακτηριστική περίπτωση της Εφέσου (**εικ.78**)). Η Αγορά χάνει το βασικό της λειτουργικό ρόλο και δεν είναι πλέον ανοιχτή στην κυκλοφορία αλλά απομονώνεται, υποτασσόμενη στις ρωμαϊκές αισθητικές υπαγορεύσεις και παύει να αποτελεί το ζωτικό κέντρο της πόλης.³⁸⁴

Στην περίπτωση της **Νάξου** και της **Παροικιάς στην Πάρο**, όπου τα στοιχεία που διαθέτουμε για την πολεοδομική τους ανάπτυξη είναι φειδωλά δεν μπορούμε να ισχυριστούμε την διαμόρφωση των πόλεων και των δημόσιων κέντρων κατά το πιστό πρότυπο των ιωνικών πόλεων και αυτών που ακολούθησαν το ιπποδάμειο σύστημα. Περί του αντιθέτου μάλιστα συνηγορούν η συνεχής κατοίκηση των θέσεων από προγενέστερες περιόδους, καθώς και η έλλειψη ευρέων επίπεδων χώρων. Ωστόσο, τα ιωνικά στοιχεία είναι παρόντα έστω και διάσπαρτα και η διαμόρφωση περικλειστών Αγορών μπορεί να θεωρηθεί ως ένα απ' αυτά. Στη Νάξο διαπιστώσαμε ότι η διαμόρφωση της Αγοράς σε περικλειστο σύνολο πραγματοποιήθηκε σταδιακά, εφόσον Β και Ν στοά πιθανόν είναι σύγχρονες αν και όχι εντελώς παράλληλες, ενώ λίγο μεταγενέστερη είναι η Α στοά, που χρονολογείται στον 3ο π.Χ. αι. Η τελευταία δεν συνδέεται ορθογωνικά με τις δύο προγενέστερές της, κάτι που φανερώνει ότι το περικλειστο μοντέλο αποτελεί μια εξέλιξη του 3ου π.Χ. αι., που προφανώς θα επιλέχθηκε για να καλύψει της ανάγκες της εποχής. Αναφορικά με τη Δ στοά που φαίνεται να υπήρχε, θα πρέπει να αποτελεί και αυτή μεταγενέστερη προσθήκη μεταξύ της Β και Ν, αφού προορίζεται να συνδέσει δύο μη παράλληλες κατασκευές. Το περικλειστο σχήμα που διαμορφώθηκε εξυπηρετεί την απομόνωση των λειτουργιών της Αγοράς από την καθημερινή πολύβουη ζωή της πόλης και την διάκρισή της από εμπορικές ή άλλες δραστηριότητες.

Ο χαρακτηριστικός αρχιτεκτονικός τύπος αυτών των περικλειστών Αγορών, μα και των υπολοίπων συγχρόνων τους είναι η στοά.

383 Martin 1974, σελ. 273-274

384 Martin 1974, σελ. 274-275

Στοές Αγορών

Οι πρωιμότερες στοές των ελληνικών πόλεων εμφανίζονται σε χώρους ιερών, όπου στεγάζουν τόσο τους προσκυνητές, όσο και τα αναθήματα. Ωστόσο, οι χρήσεις αυτών των οικοδομημάτων ποικίλουν και ιδιαίτερα από την ελληνιστική περίοδο, ως συστατικά στοιχεία των Αγορών παρείχαν στέγη σε άρχοντες και αξιωματούχους, κρατικές υπηρεσίες, συνεδριάσεις δικαστηρίων ακόμα και σε συμβούλια. Στέγαζαν ιερά και άλλοτε στους οίκους τους λειτουργούσαν καταστήματα ή και εστιατόρια. Η παρουσία πηγαδιών είναι δυνατό να εξυπηρετούσε σχετικές ανάγκες. Επιπλέον, σ' αυτές σύχναζαν φιλόσοφοι και διερχόμενοι, ενώ τοποθετούνταν ψηφίσματα και νόμοι, καθώς και λάφυρα, έργα τέχνης και αγάλματα ευεργετών. Το όνομά τους παρέπεμπε συνήθως στη λειτουργία, τη θέση, τον προσανατολισμό ή το χρηματοδότη της κατασκευής τους. Δωρητές υπήρξαν τύραννοι, συχνά ελληνιστικοί ηγεμόνες και σπανιότερα το δημόσιο ή πλούσιοι ιδιώτες, οι οποίοι ευκολότερα χρηματοδοτούσαν την επισκευή τους.³⁸⁵

Στις Αγορές των κυκλαδικών πόλεων στοές έχουν αποκαλυφθεί στην Παλαιόπολη της Άνδρου, τη Νάξο και τη Θήρα, ενδείξεις υπάρχουν για την Αγορά της Μήλου, ενώ μαρτυρίες αναφέρουν στοά στις Αγορές της Μινώας στην Αμοργό και στην Πάρο.

Στην Άνδρο η Στοά Γ (**εικ.24α-γ**) (τέλη 3ου- αρχές 2ου π.Χ. αι.) φαίνεται ότι έφτανε σε μήκος τα 50μ. περίπου. Η εσωτερική της διαμόρφωση δεν μας είναι γνωστή αλλά πρόκειται για ένα ευρύχωρο κτίριο, αφού το πλάτος της φτάνει τα 15μ. Εκτός από βάσεις μνημείων και εξέδρες μπροστά της έχει έρθει στο φως και “βόθρος” λατρευτικής χρήσης. Φειδωλά είναι τα στοιχεία που συλλέχθηκαν για τη Στοά ΣΤ (**εικ.25**), που φαίνεται σύγχρονη της Γ, στο κατώτερο άνδρηρο, αφού καλύπτεται από βυζαντινή βασιλική.

Όπως αναφέραμε ήδη η λεγόμενη “Τετράγωνη Στοά” της Νάξου (**εικ.55**), δεν αποτελεί στην πραγματικότητα ενιαία αλλά ούτε και ορθογωνική κατασκευή. Επιπλέον η οικοδόμηση των στοών δεν είναι ταυτόχρονη. Τα 24,5μ. φτάνει το μέγιστο αποκεκαλυμμένο μήκος της Β στοάς, ενώ τα 23μ. η Α. Ωστόσο, στην πραγματικότητα το μήκος τους θα πρέπει να υποτεθεί ότι ήταν σχεδόν διπλάσιο (συμπέρασμα στο οποίο οδηγούμαστε από την παρατήρηση της κάτοψης των αποκαλυφθέντων τμημάτων), ενώ παραπλήσιες θα ήταν και οι διαστάσεις των άλλων δύο στοών, διαστάσεις που τουλάχιστον ως προς το μήκος προσεγγίζουν αυτό της Στοάς Γ της Παλαιόπολης. Η εσωτερική διαμόρφωση των στοών μάς είναι και εδώ άγνωστη, εκτός από το σημείο σύνδεσης της Ν και Α στοάς. Εκεί η Α στοά κάμπτεται σε οξεία γωνιά συναντώντας τον πλάγιο τοίχο της Ν. Σχηματίζεται έτσι, ένας διακριτός γωνιακός χώρος. Βάσει ενός αναθηματικού βάρους πολύ κοντά

385 Coulton J.J 1976, σελ. 9-17

στον χώρο αυτό, με αφιέρωση στην Αρτέμιδα, ο χώρος πιθανολογείται ότι αποτελούσε ιερό της θεάς.

Μία ακόμη κατ' όνομα στοά συναντούμε στην **θηραϊκή Αγορά** αυτή τη φορά. Πρόκειται για τη λεγόμενη “Βασιλική Στοά” (**εικ.33**), που όμως στην πραγματικότητα παρουσιάζεται με μορφή υπόστυλης αίθουσας.

Κλειστά κτίρια με εσωτερική κιονοστοιχία εμφανίζονται από την αρχαϊκή ακόμη περίοδο στον ελληνικό χώρο, όπως το Κτίριο Δ και ο Οίκος των Ναξίων στη Δήλο, ενώ στον 5^ο αι. π.Χ. χρονολογείται ανάλογο κτίριο στον Αρκαδικό Ορχομενό (**εικ.79**) το οποίο και ταυτίζεται με το Βουλευτήριο της πόλης.³⁸⁶

Το ελληνιστικό επίμηκες οικοδόμημα (μήκος: 41,5μ και πλάτος:10) της Θήρας με την αξονική κιονοστοιχία έχει προκαλέσει συζήτηση σχετικά με την αρχιτεκτονική του μορφή και τη σχέση που ενδεχομένως έχει αυτή με την ονομασία του.

Ο J.J. Coulton υποθέτει ότι η αναφορά ως «βασιλική στοά» του θηραϊκού κτιρίου ίσως έχει επηρεαστεί από τη ρωμαϊκή χρήση του όρου «basilica», που αποτελεί αρχιτεκτονικό χαρακτηρισμό και αποδίδεται στην εξέλιξη των δημόσιων στοών σε κλειστά κτίρια, καλύτερα προστατευμένα από εξωτερικούς παράγοντες. Αυτός ο αρχιτεκτονικός τύπος συνηθίζεται για δημόσια κτίρια στη Δύση, ενώ στην Α Μεσόγειο προτιμάται ο τύπος της στοάς ακόμη και στους αυτοκρατορικούς χρόνους. Ωστόσο, ο Coulton γενικότερα πιστεύει ότι οι ελληνιστικές αναφορές (αντίθετα με τις ρωμαϊκές) σε «βασιλικές στοές» δεν αναφέρονται σε συγκεκριμένο αρχιτεκτονικό τύπο αλλά πιθανά στη σχέση των κτιρίων με κάποιο βασιλιά, όπως και αυτές που αποκαλούνται “Βασίλειος στοά”.³⁸⁷

Από την άλλη, ο Chr. Witschel παρατηρεί ότι η αναφορά στη «Βασιλική Στοά» συναντάται για πρώτη φορά την εποχή των Αντωνίων; ενώ μέχρι τότε αναφέρεται απλώς ως «Στοά».³⁸⁸ Θεωρεί ότι το όνομα «βασιλική» δε σχετίζεται ούτε με το αρχαϊκό πολίτευμα της βασιλείας αλλά

³⁸⁶ Coulton 1976, σελ. 233 και 269

³⁸⁷ Coulton J.J 1976, σελ. 180-181.

Η γνωστή Βασίλειος Στοά στην αθηναϊκή Αγορά υπήρξε η έδρα του Άρχοντα- βασιλέα, ο οποίος προήδρευε και του Αρείου Πάγου, σώμα που ενίοτε συνεδρίαζε και στην ίδια στοά. Στέγαζε επίσης στήλες με νόμους (McDonald 1943, σελ. 130)

³⁸⁸ Witschel 1997, σελ. 25, 26, σημ.82. Επίσης βλ. επιγραφές IG XII, 3, 325 και IG XII, 3, 324.

ούτε και με την μετέπειτα παρουσία των Πτολεμαίων παρά σχετίζεται με την πολυτέλεια που απέκτησε η στοά μετά τις επισκευές του 2ου μ.Χ. αι.³⁸⁹

Ο J.Ch. Balty δίνει μία άλλη εκδοχή για την αρχιτεκτονική εξέλιξη της Βασιλικής Στοάς, της λειτουργίας της, καθώς και για την προέλευση της ονομασίας της ως “βασιλική”. Θεωρεί ότι σε πρώτη φάση το κτίριο είχε τη μορφή στοάς, που άνοιγε καθόλο το μήκος της Α του πλευράς σε κιονοστοιχία, η οποία και ακολουθούσε την εσωτερική διαρρύθμισή του (εικ.80). Επισημαίνει μάλιστα την παρατήρηση του Dorpfeld, σχετικά με τη στενή σύνδεση των τριών τοίχων της στοάς, του Β, Δ και Ν, κάτι που δε φαίνεται να ισχύει και για τον Α. Επίσης, το πλήθος των αφιερωμάτων στα Α της δε φαίνεται να προβληματίζει την είσοδο, εφόσον αυτή ήταν δυνατή καθ' όλη την Α της πλευράς. Επί αυτοκράτορα Τραϊανού, όταν έγιναν κάποιες επισκευές, μεταξύ 102 και 116 μ.Χ., το κτίριο αναφέρεται ως “στοά”, ενώ την τελική του μορφή την πήρε, όταν το 149 μ.Χ. σύμφωνα με τις επιγραφικές μαρτυρίες επισκευάστηκε με τη χορηγία πλούσιου πολίτη Φλαβίου Κλειτοσθένη. Τότε, θα άλλαξε ριζικά η μορφή του με το κλείσιμο της Α πλευράς με ενιαίο τοίχο, καθώς και με την προσθήκη / διαχωρισμό του Β τμήματός της και την ίδρυση διακριτής αίθουσας. Παρατηρεί επίσης ότι το κτίριο αναφέρεται στις επιγραφές ως “στοά”, ακόμα και στην αφιερωματική επιγραφή του Φλαβίου Κλειτοσθένη, όταν έγιναν οι καθοριστικές επεμβάσεις, ενώ σε ψήφισμα της βουλής και του δήμου, που έπεται της τελικής της διαμόρφωσης, αναφέρεται πια ως “βασιλική στοά”. Φαίνεται λοιπόν ότι μετά και την προσθήκη του Α τοίχου η στοά μετατράπηκε στο αρχιτεκτονικό σχήμα της βασιλικής και από ένα χαρακτηριστικό οικοδόμημα της ελληνιστικής περιόδου εκρωμαϊσθηκε.³⁹⁰

Όποια και να ήταν η αρχιτεκτονική εξέλιξη της “Βασιλικής Στοάς”, πιστεύεται ότι αυτή φιλοξενούσε διοικητικές λειτουργίες. Μάλιστα ο Balty θεωρεί ότι στην νέα Β αίθουσα που δημιουργήθηκε, εκτός από αυτοκρατορικά αγάλματα, θα πρέπει να φιλοξενούνταν και συνεδριάσεις της βουλής, με βάση αντιστοιχίες προς παραδείγματα της Ανατολής, υπόθεση που ενισχύει και με το γεγονός της μείωσης των μελών της βουλής, που επιβλήθηκε στις ελληνικές πόλεις κατά τον 2ο μ.Χ. αι. κατά αναλογία προς τη σύνθεση ρωμαϊκών θεσμών.³⁹¹

Ο S.R.F. Price επισημαίνει ότι αντίθετα με μια επικρατούσα εντύπωση ότι οι στοές αποτελούσαν καθαρά κοσμικά κτίρια, αρκετά είναι τα στοιχεία και για τη λατρευτική τους λειτουργία. Ειδικά, κατά την ρωμαϊκή περίοδο δεν είναι λίγα τα παραδείγματα στοών στις

³⁸⁹ Witschel 1997, σελ. 25-29

³⁹⁰ Balty 1991, σελ. 391-393

³⁹¹ Balty 1991, σελ. 598

ελληνικές πόλεις, των οποίων ένα τμήμα διαχωρίστηκε, με σκοπό να στεγάσει τα λατρευτικά αγάλματα Ρωμαίων αυτοκρατόρων είτε ακόμη τροποποιήθηκε το στωικό οικοδόμημα με την προσθήκη αιθουσών για τον ίδιο σκοπό. Το φαινόμενο αυτό συναντούμε και στη Βασιλική Στοά της Θήρας, όπου κατά τα μέσα του 2ου μ.Χ. αι. η στοά επισκευάστηκε και ένα ξεχωριστό δωμάτιο προσετέθη στο Β άκρο της για τη φιλοξενία αυτοκρατορικών αγαλμάτων. Αν και δεν εντοπίστηκε βωμός, ο διαχωρισμός του και μόνο, παραπέμπει μάλλον, σύμφωνα με τον Price, στο λατρευτικό του χαρακτήρα. (Το ίδιο όπως φαίνεται ότι συνέβη στη Στοά του Διός στην αθηναϊκή Αγορά (**εικ.81**), στη Βασιλική Στοά της Εφέσου και την ελληνιστική Ιερή Στοά στην Πριήνη).³⁹²

Τον διαχωρισμό ενός τμήματος της στοάς για λατρευτική χρήση τον συναντήσαμε στις Κυκλάδες νωρίτερα, στην περίπτωση της πιθανής λατρείας της Αρτέμιδος στην Τετράγωνη Στοά της **Νάξου**, πολύ πριν η αυτοκρατορική λατρεία γίνει αισθητή στην ελληνική επικράτεια. Επίσης, στην **Παλαιόπολη της Άνδρου** στη ΝΔ γωνία της Στοάς Γ αποκαλύφθηκε εστία, η οποία όμως συσχετίζεται με τελετή καθοσιώσεως του κτιρίου.

Στοιχεία (κίονας) για την ύπαρξη στωικού οικοδομήματος έχουν βρεθεί και στο χώρο, όπου τοποθετείται η αρχαία Αγορά της **Μήλου**, ενώ η μαρτυρούμενη ελληνιστική στοά της Αγοράς στη **Μινώα** που τελικά δεν ταυτίστηκε με την Οικία της Ιθυδίκης, θα πρέπει να αναζητηθεί στο λεγόμενο χώρο του θεάτρου, όπου πιστεύεται ότι περίπου βρισκόταν η Αγορά.

Στο σημείο αυτό δεν μπορούμε να μην αναφερθούμε σ' ένα μνημείο ξεχωριστό για την παράδοση των κυκλαδικών στοών, παρόλο που αποτελεί μέρος ενός ιερού. Πρόκειται για την διπλή στοά του ιερού του Ποσειδώνα και της Αμφιτρίτης στην **Τήνο** (**εικ.82**), ενός χώρου, ο οποίος όπως έχουμε ήδη αναφέρει αποτέλεσε μετά τη Δήλο και κατά τον 2ο π.Χ. αι. την έδρα του Κοινού των Νησιωτών. Απ' όλες τις παραπάνω περιπτώσεις η στοά της Τήνου διακρίνεται χάρη στο ασυνήθιστα μεγάλο μέγεθός της αλλά και στην ιδιαιτερότητα της μορφής της, καθώς πουθενά αλλού στις Κυκλάδες δε συναντούμε μια στοά μήκους 170μ., ούτε και με διπλή απόλυτα συμμετρική όψη. Διπλής όψης εμφανίζεται και η στοά του Φιλίππου στη Δήλο, αν και χάρη σε μεταγενέστερη παρέμβαση, έτσι ώστε να ανοίγει και προς την πλευρά της θάλασσας. Παρατηρούμε έτσι στις Κυκλάδες, τη διαμόρφωση ενός σπάνιου τύπου στοάς, με σκοπό τη διαμόρφωση μιας θαλάσσιας πρόσοψης. Με την οικοδόμηση αυτής της στοάς, που θα πρέπει να χρονολογηθεί προς το τέλος του 2ου π.Χ. αι., επετεύχθη τόσο να οριοθετηθεί η Ν πλευρά του ιερού, όσο και να του προσδώσει μια μνημειακή πρόσοψη. καθώς επίσης να παράσχει χώρο για τους επισκέπτες. Η στοά με διπλή όψη εμφανίζεται μετά την επικράτηση της οριοθέτησης του χώρου με στοές στη Μ. Ασία και της

³⁹² Price 1984, σελ. 140-142

αντανάκλασης που είχε στο ιερό της Δήλου. Οι τεχνικές μπορεί να παραμένουν τοπικές, αλλά η σύλληψη του αρχιτεκτονικού τύπου είναι εισαγόμενη και κυρίως επηρεασμένη από τη Μ. Ασία.³⁹³

Η αλήθεια είναι ότι η στοά δεν παρουσιάζεται στις Κυκλάδες νωρίς σαν απαραίτητο συστατικό στοιχείο της πολεοδομίας και των ιερών τους. Μεγάλες στοές εμφανίζονται, όπως είδαμε στο τέλος του 4ου π.Χ. αι. για να οριοθετήσουν το χώρο των Αγορών, όπως η “Τετράγωνη Στοά” στη Νάξο και η μεγάλη στοά της Άνδρου. Επομένως, διακρίνεται μια ιωνική επίδραση στη διαμόρφωση οριοθετημένων Αγορών μέσω στοών, κάτι όμως που στο χώρο των κυκλαδικών ιερών παρουσιάζεται αρκετά αργότερα και φαίνεται να προέρχεται από έξω, μέσω αφιερώσεων ελληνιστικών βασιλέων.³⁹⁴

Στοές εκτός των Αγορών και Εμπορικά Κτίρια

Την προσοχή μας, προσελκύουν ίχνη στωικών οικοδομημάτων ή και άλλων και σε θέσεις που δεν έχουν εντοπιστεί Αγορές, αλλά και η ένταξή τους σε κάποιο συγκρότημα δημοσίων κτιρίων δεν έχει αποκλειστεί.

Έτσι, επισημαίνουμε τα κατατάλοιπα στωικού οικοδομήματος με στρεπτούς κίονες και ψηφιδωτά δάπεδα, που εντοπίστηκαν στο λιμάνι της **Μινώας** κοντά στην Καταπολιανή και φαίνεται να είναι ρωμαϊκά. Κοντά στην Καταπολιανή βρέθηκε και ενεπίγραφο επιστύλιο μνημειακού δημοσίου κτιρίου αλλά δεν έχει συσχετιστεί με το στωικό οικοδόμημα. Σύμφωνα με την επιγραφή το εν λόγω κτίριο θα εγκαινιάστηκε επί Μάρκου Αυρηλίου (γύρω στο 164 μ.Χ.). Ένα ακόμα ψηφιδωτό δάπεδο μνημειακού οικοδομήματος αποκαλύφθηκε στην περιοχή του λιμένα της Μινώας, που χρονολογείται μάλλον στα ρωμαϊκά χρόνια.

Και πάλι στην Αμοργό αλλά ΒΑ της περιοχής του όρμου της **Αιγιάλης** αυτή τη φορά έχουν έρθει στο φως τμήματα ρωμαϊκού (2ου-3ου αι. μ.Χ.) μνημειακού οικοδομήματος, γνωστού ως “Δέριβας” και τμήματα κτιρίων που πιθανά ν' αποτελούν λιμενικές εγκαταστάσεις ή καταστήματα.

Ρωμαϊκή στοά έχει εντοπιστεί και στο λιμάνι της αρχαίας πόλης της **Μήλου**.

Δεν μπορούμε παρά να επισημάνουμε λοιπόν ότι κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους παρατηρείται μια μάλλον δημόσιου χαρακτήρα οικοδομική δραστηριότητα, η οποία σχετίζεται ειδικά με τους χώρους των λιμανιών και μας κάνει να υποθέσουμε τη σύνδεσή της με το θαλάσσιο εμπόριο

³⁹³ Etienne & Braun 1986, σελ.176

³⁹⁴ Etienne & Braun 1986, σελ.177

Ήδη, από την ελληνιστική περίοδο σε παραθαλάσσιες πόλεις, όπως στον Πειραιά και τη Μίλητο, οι εμπορικές αγορές συνδέονταν με το λιμάνι, ενώ οι πολιτικές αναπτύσσονταν στο εσωτερικό της πόλεως.³⁹⁵ Η ελληνιστική φιλοσοφική σκέψη, δε θέλει την πολιτική να σχετίζεται με το εμπόριο και στην πράξη καταλήγει σε χωριστές Αγορές, διαχωρισμός όμως που υπήρξε μερικός και όχι άμεσος.³⁹⁶ Στην ρωμαϊκή περίοδο, οπότε είναι διαπιστωμένη μια τάση για διαχωρισμό και εξειδίκευση των πολιτικών - διοικητικών και εμπορικών δραστηριοτήτων, είναι πιθανόν ότι κατασκευάζονται υποδομές για τη φιλοξενία των εμπορικών δραστηριοτήτων στην παραλιακή περιοχή, την πλέον κατάλληλη για συναφείς δραστηριότητες.³⁹⁷

Πάντως, γενικά έχει παρατηρηθεί ότι κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους η οικοδόμηση στοών μετριάζεται, ενώ αυξάνονται τα κτίρια με κιονοστοιχίες. Μάλιστα, κιονοστοιχίες χρησιμοποιούνται, ώστε να επιτευχθεί μια οπτική ενοποίηση των προσόψεων κτιρίων, γνώρισμα βέβαια, που καταρχάς αποτελεί αντίληψη της ελληνιστικής αρχιτεκτονικής, ενώ τώρα όλο και συχνότερα εμφανίζονται κτίρια σε συγκροτήματα και όχι ανεξάρτητα. Έτσι, Αγορές αλλά και ιερά παρουσιάζονται με τη μορφή περίστυλων αυλών απομονωμένα από την υπόλοιπη πόλη. Συγκεκριμένες κοσμικές λειτουργίες διαχωρίζονται σε εξειδικευμένα κτίρια, όπως και η εμπορική Αγορά.³⁹⁸

Έτσι φτάνουμε στη διακριτή περίστυλη εμπορική Αγορά, το λεγόμενο μάκελλο³⁹⁹ (macellum/ παλαιότερη γνωστή περίστυλη εμπορική Αγορά, η Β Αγορά της Μιλήτου του τέλους του 4ου π.Χ. αι.). Δεν είναι εύκολο να εντοπιστούν στοιχεία που να διακρίνουν τις πολιτικές από τις εμπορικές Αγορές. Μία ένδειξη είναι αν βρίσκονται κοντά κτίρια, όπως το Πρυτανείο και το Βουλευτήριο.⁴⁰⁰ Ο τύπος κτιρίου με την περίστυλη αυλή και το μνημειακό πρόπυλο είναι γνωστός

395 Martin 1974, σελ. 268

396 Coulton J.J 1976, σελ. 174-175

397 Στην Κύθνο ίχνη κατασκευών στο λιμάνι σε συνδυασμό με κινητά ευρήματα, όπως μάζες μετάλλου, μυλόπετρες και αρκετές δεξαμενές, υπογραμμίζουν την παρουσία εμπορικής δραστηριότητας ιδίως εκεί που καταλήγει ο δρόμος γενικά κατά τους ιστορικούς χρόνους, ενώ πλήθος ενσφράγιστων λαβών αμφορέων, τονίζουν την εμπορική δραστηριότητα στην Κάτω πόλη κατά τους ελληνιστικούς χρόνους τουλάχιστον (Γούναρης 1998, σελ.388-389 και Mazarakis Ainian 1998, σελ. 376)

398 Coulton J.J 1976, σελ.168-169 και 172-175

399 Η λέξη μάκελλος ή μάκελλον συναντάται σε επιγραφές και κείμενα της αρχαίας γραμματείας και αποτελεί εξελληνισμένο τύπο του λατινικού macellum. Ο αρχιτεκτονικός τύπος των οικοδομημάτων αυτών προέρχεται απ' αυτόν των ελληνιστικών Αγορών με περιστύλιο γύρω από το οποίο ανοίγονται καταστήματα και εργαστήρια, ή μπορεί να έχει και μορφή στοάς. (βλ. Παλαιοκρασσά – Κόπιτσα 2004, σελ 122-123, σημ. 3)

400 Coulton J.J 1976, σελ. 176

από ελληνιστικές Αγορές (όπως αυτές της Μιλήτου, της Εφέσου και της Δήλου) και σε άλλα κλειστά σύνολα όπως σε Βουλευτήρια (Μίλητος), σε Γυμνάσια (Ολυμπία, Μίλητος), καθώς επίσης σε εστιατόρια λατρευτικής χρήσης, όπως στο λεγόμενο. Γυμνάσιο της Επιδαύρου.⁴⁰¹

Στην **Παλαιόπολη**, στο ανώτερο άνδριο απέναντι από τη Στοά Γ, αποκαλύφθηκε τμήμα δημοσίου κτιρίου (Κτίριο Δ) (**εικ.24α-γ**) 3^{ου}-2^{ου} αι. π.Χ. με περίστυλη αυλή και πρόπυλο. Τα ευρήματα υποδεικνύουν τη χρήση του μπροστινού τμήματος ως χαλκουργείου αλλά δεν είναι σαφές αν το στέγαζε ένα από τα προγενέστερα κτίρια (Κτίρια Α και Β) που επικαλύφθηκαν από το Κτίριο Δ.⁴⁰² Τμήμα γείσου που επαναχρησιμοποιήθηκε στην κοντινή παλαιοχριστιανική βασιλική, φέρει επιγραφή των μέσων του 2^{ου} μ.Χ. αι., που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το γείσο ανήκε σε «μάκελλον», αφιερωμένο στον αυτοκράτορα Μάρκο Αυρήλιο πιθανά από τον δήμο των Ανδρίων. Το μάκελλο δεν έχει ακόμη ταυτιστεί.⁴⁰³ Πιθανόν με το μάκελλο της επιγραφής να ταυτίζεται το Κτίριο Δ, ταύτιση που συνάδει με την αρχιτεκτονική του μορφή. Επιπλέον, τα υπολείμματα θαλασσινών τροφών που βρέθηκαν στον ημιυπόγειο ίσως βοηθητικό χώρο και τα ίχνη χαλκουργείου που επισημάνθηκαν στο κτίριο θα λέγαμε ότι ενισχύουν την εκδοχή του εμπορικού χαρακτήρα. Επίσης, πολλή χρηστική κεραμική προέρχεται από το κτίριο και μια στρόγγυλη μαρμάρινη τράπεζα (παραπέμπει σε ψαράδικο).⁴⁰⁴ Το νόμισμα αυτοκρατορικής περιόδου (2ου μ.Χ. αι.) που προέρχεται το από περιστύλιο σε συνδυασμό με κάποια άλλα ευρήματα, υποδηλώνει επισκευή, που ίσως έγινε αυτή την εποχή.⁴⁰⁵ Εφόσον, η επιγραφή που αφιερώνει το Μάκελλο χρονολογείται γύρω στο 2ο μ.Χ. αι., (ενώ το Κτίριο Δ ανήκει στο 3ο- 2ο αι. π.Χ.), θα μπορούσε ενδεχομένως να αναφέρεται στο ανακαινισμένο Κτίριο Δ.

Εντοπίζοντας τον χώρο της Αγοράς της Παλαιόπολης σε μικρή απόσταση από το λιμάνι, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται πρωτίστως για συγκρότημα εμπορικής Αγοράς. (είδαμε ότι σε παράκτιες πόλεις μπορεί να απαντούν δύο Αγορές, μία πολιτική- διοικητική στο εσωτερικό και μία δεύτερη εμπορική κοντά στο λιμάνι) Ο εντοπισμός ενός πιθανού “μακέλλου” στο χώρο της Αγοράς της Παλαιόπολης, δηλαδή της συγκέντρωσης και διαχωρισμού των εμπορικών λειτουργιών από τα ελληνιστικά κιόλας χρόνια, αφήνει το περιθώριο να υποθέσουμε ότι τα υπόλοιπα κτίρια της

401 Παλαιοκρασσά – Κόπιτσα 2007, σελ.71

402 Παλαιοκρασσά – Κόπιτσα 2007, σελ.55

403 Παλαιοκρασσά – Κόπιτσα 2007, σελ. 60

404 Παλαιοκρασσά – Κόπιτσα 2007, σελ. 68

405 Παλαιοκρασσά – Κόπιτσα 2007, σελ. 57

Αγοράς, όπως οι δύο στοές που τμήματά τους ήρθαν στο φως μπορεί να στέγαζαν άλλες δραστηριότητες, όπως αυτές της διοίκησης.

Ένα ακόμη κτίριο για το οποίο έχει προταθεί η ερμηνεία του εμπορικού κτιρίου, είναι αυτό κοντά στη **θηραϊκή Αγορά** που ενδεχομένως ταυτίζεται με τον επιγραφικά μαρτυρούμενο “Δρύφακτο” και τοποθετείται χρονολογικά μάλλον στα ελληνιστικά χρόνια (με χρήση και στα ρωμαϊκά). Πρόκειται για ένα κτίριο με στοά σε τμήμα της πρόσοψης και αρκετές αίθουσες, καθώς και με αίθουσα αποχωρητηρίου. Τοπογραφικά βρίσκεται πολύ κοντά στην Αγορά, πάνω στον ίδιο κεντρικό δρόμο που τη διασχίζει, αλλά όχι μέσα σ' αυτήν.

Είδαμε νωρίτερα ότι η ταύτιση του με τον “Δρύφακτο” αποτελεί μια υπόθεση, η οποία και με την επιβεβαίωση της ακόμη δεν λύνει το πρόβλημα της ερμηνείας του, εφόσον κατά μία εκδοχή ο όρος σχετίζεται με τις δικαστικές αίθουσες και κατά μία άλλη ταυτίζεται με το «μάκελλο».⁴⁰⁶ Η πιθανή αρχική μορφή του κτιρίου με κιονοστοιχία σε όλο το μήκος της πρόσοψης θα παρείχε τη δυνατότητα και στις τρεις πίσω αίθουσες να έχουν πρόσωπο στη στοά, κάτι που θα εξυπηρετούσε τα πιθανά καταστήματα, αργότερα όμως η προσθήκη της αίθουσας 2, πιθανώς να αποκλείει την είσοδο στην αίθουσα 3.

Η ερμηνεία της βιοτεχνικής εγκατάστασης έχει προταθεί για το παραλληλόγραμμο συγκρότημα πολλών αιθουσών (**εικ.60**) που γειτνιάζει με την ελληνιστική **Αγορά της Νάξου**. Αν και χρονολογείται στον 5ο π.Χ. αι., επισκευές που έχει υποστεί φαίνονται σύγχρονες με την τετράγωνη στοά. Τα κινητά ευρήματα που παραπέμπουν σε εργαστηριακή δραστηριότητα (μήτρες ειδωλίων) θα λέγαμε ότι επίσης δηλώνουν και την εμπορική (νομίσματα, βάρη). Η μεγάλη χρονική διάρκεια χρήσης του επιτρέπει να υποθέσουμε την αλλαγή λειτουργίας του σε κάποια δεδομένη στιγμή. Έτσι, όταν σχηματίστηκε η περικλειστή Αγορά, τον ίδιο καιρό χρονολογούνται και επισκευές του, που θα μπορούσαν να συμπίπτουν με τη στέγαση κάποιων λειτουργιών εμπορικών εξοβελισμένων από τη νέα Αγορά.

Στη **Μινώα** στο λεγόμενο “Χώρο του Θεάτρου”, όπου πιστεύεται ότι πρέπει ν' αναζητηθεί η Αγορά, έχει εντοπιστεί κτιριακό συγκρότημα (**εικ.8**). Διακρίνονται δύο μνημειακά οικοδομήματα. Το πρώτο πιθανώς να αποτέλεσε κάποια στιγμή το Σαραπείο, ενώ το λεγόμενο οικοδόμημα της

406 **μάκελλος** (ή και **μάκελ|λ|α** και το **μάκελλον** λατ. **macellum**), ο = κιγκλίζ, φράγμα (ιδία φράγματα, δι' ων εφράσσοντο αι θύραι ή και τα μεταξύ των κιόνων κενά), περίφραγμα. ΗΣΥΧ. λ. *μάκελα φράγματα, δρύφακτοι*. (Ορλάνδος Α.Κ.-Τραυλός Ι.Ν., Λεξικόν Αρχαίων Αρχιτεκτονικών Όρων, Αθήνα 1986, σελ. 173.)

δρύφακτος, ο, και μτγ. **δρύφακτα**, τα (εκ του **δρύφρακτος**, κατ' ανομοίωσιν δι' αποβολής φθόγγου, ο άλλως λεγόμενος **τρύφακτος**. ΗΣΥΧ. λ. *τρύφακτος ένιοι δια του δ. δρυς γαρ το ξύλον*)= 1) δικτυωτόν και κιγκλιωτόν ξύλινον ιδία ή λίθινον φράγμα, προς περίφραξιν κενού τινός. ΗΣΥΧ.λ. *δρύφακτοι, μάκελος* (Ορλάνδος Α.Κ.-Τραυλός Ι.Ν., Λεξικόν Αρχαίων Αρχιτεκτονικών Όρων, Αθήνα 1986, σελ. 85)

Οικίας της Ιθυδίκης, φαίνεται ότι παραπέμπει σε πολυτελείς οικίες. Ωστόσο, και στα δύο υπάρχουν σημάδια ότι κάποια στιγμή, πραγματοποιήθηκε αλλαγή χρήσης. Τέτοιο στοιχείο θεωρείται ο λίθινος κύλινδρος ελαιοτριβείου και τμήματα λίθινων λεκανών (για το δεύτερο). Αυτό το στοιχείο σε συνδυασμό με το σχηματισμό πολλών μικρών αιθουσών (αρχικά θεωρήθηκε και στωικό οικοδόμημα), που φαίνονται στην κάτοψη του κτιρίου, θα μπορούσαν ίσως να παραπέμπουν σε ένα εμπορικό ή εργαστηριακό συγκρότημα που θα στέγαζε τις αντίστοιχες δραστηριότητες της Αγοράς, η οποία πιθανολογείται να εντοπίζεται σ' αυτόν το χώρο. Παρόλα αυτά οι υποθέσεις για ακριβή χρήση των κτιρίων είναι ακόμη πρώιμες.

Ένα ακόμη κτίριο που μας παραπέμπει σε λειτουργία Αγοράς, με την ταύτισή του ως δημόσιο έστω και με εμπορική λειτουργία, είναι το Κτίριο 5 (**εικ.47**) (4ος π.Χ. αι.) στο Μεσαίο πλάτωμα της Πόλης του Βρυοκάστρου στην **Κύθνο**. Στο τμήμα που διατηρείται, καθώς η Δ μακριά πλευρά έχει καταρρεύσει, διακρίνονται δύο ίσοι χώροι. Στη Ν αίθουσα η τετράγωνη λίθινη κατασκευή με ίχνη καύσης, που πιθανόν ταυτίζεται με εστία έδωσε αρκετά ευρήματα, ανάμεσά τους γυναικεία ειδώλια και μολύβδινο σταθμίο, ενώ μολύβδινα σταθμία με την επιγραφή “ΔΗΜΟ[ΣΙΟΝ]” προήλθαν και από τον χώρο εκτός της “εστίας”. Η θέση και μόνο του οικοδομήματος, (οι διαστάσεις του) αλλά και τα ευρήματα που αποκαλύφθηκαν παραπέμπουν στη δημόσια και πιθανώς εμπορική χρήση του κτιρίου. Θα περιμέναμε ίσως ένα εμπορικό κτίριο (ελληνιστικό) να λειτουργεί στην παραλιακή ζώνη κοντά στο λιμάνι, όπου έχουν όπως είδαμε εντοπιστεί ίχνη εγκαταστάσεων και εμπορικής δραστηριότητας. Επομένως, ίσως εδώ πρόκειται για ένα κτίριο δημόσιο, που σχετίζεται με το εμπόριο αλλά από μια διοικητική διάσταση (ίσως το Αγορανομείο).

Πρυτανεία και Βουλευτήρια

Από την άλλη πλευρά η πιθανή ύπαρξη της εστίας στο Κτίριο 5 του **Βρυοκάστρου**, καθώς και των διαφόρων ευρημάτων μέσα σ' αυτή όπως ειδωλίων και σταθμίων μας κάνει να αναρωτιόμαστε αν θα μπορούσε να υποτεθεί γι' αυτό η χρήση του Πρυτανείου. Η εστία και τα ίχνη λατρείας είναι χαρακτηριστικά για μια τέτοια ερμηνεία δημοσίου κτιρίου, ενώ σημαντικό είναι ότι σε κάποια Πρυτανεία, όπως και στη Θόλο της Αθήνας, φυλάσσονταν τα μέτρα και τα σταθμά.⁴⁰⁷

Στο Βρυόκαστρο, στο ίδιο πλάτωμα έχει εντοπιστεί άλλο δημόσιο κτίριο (Κτίριο 1 (**εικ.49**), τέλη 4ου- αρχές 3ου π.Χ. αι.), με δύο αίθουσες που ανοίγουν σε δωρική στοά (στη μακριά τους πλευρά) στα Α. Στοιχεία λατρείας, όπως ο εξωτερικός πειόσχημος βωμός, παραπέμπουν σε λατρεία

407 Miller 1978, σελ. 35-36. Στην Αθήνα, η Θόλος λειτουργούσε ως χώρος αποθήκευσης μέτρων και σταθμών με την επιγραφή “ΔΗΜΟΣΙΟΝ” (Miller 1978, σελ. 56).

και μάλιστα μυστηριακή, ίσως αυτή των Σαμοθράκειων θεών, που μαρτυρείται και σε επιγραφή. Ωστόσο, η κατασκευή δεξαμενής σε επαφή με τον Α τοίχο, το βοτσαλωτό δάπεδο, το θρανίο, καθώς και οι 2 έκκεντρες θύρες θεωρείται ότι παραπέμπουν σε κτίριο κατάλληλο για γεύματα και μάλιστα πιθανόν το Πρυτανείο, ενώ η παρουσία λατρευτικών στοιχείων δεν είναι ασυμβίβαστη με μια τέτοια ερμηνεία.

Σ' αυτό το σημείο θα ήταν χρήσιμο να πούμε δυο λόγια για τη μορφή και τη λειτουργία Πρυτανείων αλλά και Βουλευτηρίων. Βουλευτήριο και Πρυτανείο συνδέονταν στενά καθώς, σύμφωνα με τον McDonald, ο πρώτος χώρος φύλαξης πολιτικών εγγράφων θα πρέπει να ήταν το Πρυτανείο, λειτουργία όμως, που όπως και εκείνη των πολιτικών συνεδριάσεων μεταφέρθηκε αρκετά νωρίς στο Βουλευτήριο. Και τα δύο εντοπίζονταν συνήθως στο αστικό (civic) κέντρο κάθε πόλης και δη στην Αγορά.⁴⁰⁸

Σχετικά με τα Πρυτανεία σε γενικές γραμμές, η πρωιμότερη μορφή τους συνδέεται με το ολιγαρχικό αξίωμα του Άρχοντα και επομένως μπορεί να τοποθετηθεί χρονικά στον 8ο ή 7ο αι. π.Χ. Πρόκειται συνήθως για κτίρια με μνημειώδη κατασκευή. Η ύπαρξη τους είναι ανεξάρτητη της μορφής του πολιτεύματος μιας πόλης.⁴⁰⁹

Συνήθως τα Πρυτανεία διέθεταν αυλές με μορφή περιστυλίου και πύλη, υπήρχε “προστάς”- είδος προδόμου προς την αυλή, αίθουσα- εστιατόριο με υποδομή για καθίσματα, χώρος για την προπαρασκευή του φαγητού, αίθουσα με το βωμό της Εστίας. Είναι επίσης δυνατόν να υπάρχουν βοηθητικοί, αποθηκευτικοί χώροι, όπου ενδεχομένως φυλλάσσονταν τα μέτρα και τα σταθμά ή ακόμη και αρχείο, αλλά για έγγραφα ιστορικής αξίας κι όχι τρέχοντα για τα οποία υπήρχε το Βουλευτήριο ή το Μητρώο. Τέλος πιθανόν να υπάρχει και δωμάτιο για τον επιστάτη (custodian) του Πρυτανείου. Στα Πρυτανεία φυλασσόταν η αιώνια φλόγα στην κοινή εστία, που συμβόλιζε τη ζωή της πόλης, ενώ λάμβαναν μέρος και θρησκευτικές διαδικασίες, όπως επίσημες θυσίες και όρκοι. Η θεά Εστία ίσως λατρευόταν μέσα στο Πρυτανείο αλλά πιθανώς συμβολιζόταν από την ίδια την εστία, που αντικαθιστούσε έτσι το άγαλμα της.⁴¹⁰

408 McDonald 1943, σελ. 155-156

409 Miller 1978, σελ. 27-29, 52 και 66

410 Miller 1978, σελ. 13-17 και 30-37

Οι κύριες λειτουργίες ενός Πρυτανείου είναι τρεις, τα Ξένια, το Δείπνον και η Σίτισις, δηλαδή το γεύμα για ξένους μία συγκεκριμένη μέρα, το γεύμα για πολίτες μια συγκεκριμένη μέρα και το γεύμα σε πολίτες ή και ξένους για μεγάλο χρονικό διάστημα αντιστοίχως.⁴¹¹

Κατά την περίοδο των ελληνοιστικών μοναρχιών φαίνεται μια έμφαση στο ρόλο των Πρυτανείων με μία αλλαγή στη σημασία των λειτουργιών τους. Είναι πιθανόν σε ορισμένες περιπτώσεις να αυξάνεται ο θρησκευτικός τους ρόλος και αυτός της Εστίας. Με τον καιρό έως τα ρωμαϊκά χρόνια μειώνεται η σημασία του προνομίου της σίτισης, καθώς και αυτή του οικοδομήματος.⁴¹²

Τα Βουλευτήρια προορίζονταν να στεγάσουν τα κυριότερα εκτελεστικά όργανα των πόλεων- κρατών αλλά συχνά η κατασκευή είτε η επισκευή τους πραγματοποιούνταν με χορηγίες ιδιωτών. Επρόκειτο για μνημειώδη κτίρια με πρόπυλα, στοές, προαύλια, και διακοσμητικά στοιχεία, ενώ συχνά συνδέονταν με τάφους ηρώων και ηρώα.⁴¹³

Οι διαστάσεις των Βουλευτηρίων ποικίλλουν και φαίνεται πως σχετίζονται τόσο με τον ευρύτερο χώρο της Αγοράς, όσο και με το μέγεθος της πόλης αλλά και το πλήθος του συνερχόμενου σώματος. Ο McDonald διακρίνει τρεις τύπους Βουλευτηρίων ανάλογα με τις κατόψεις τους, τον τετράγωνο, τον ευρύ (broad) και τον στενό. Από τον 6^ο ακόμη π.Χ. αι. συναντούμε και τους τρεις τύπους, αλλά ο τρίτος φαίνεται να χάνεται από τον 3^ο π.Χ. αι. κ.ε.⁴¹⁴ Σταδιακά υιοθετήθηκε για τα Βουλευτήρια ο τύπος της τετράγωνης ή ευρυμέτωπης κάτοψης, που εξυπηρετούσε καλλίτερα τις ανάγκες των συνεδριάσεων και μάλιστα με εσωτερική (στεγασμένη) θεατρική διαμόρφωση. Από τα τετράγωνα ή διευρυμένα κτίρια που έχουν αναγνωριστεί ως Βουλευτήρια, όσα διατηρούν ίχνη της εσωτερικής τους διαμόρφωσης, έχουν καλυμμένες τις τρεις πλευρές τους από καθίσματα στον τύπο του θεάτρου. Πρόκειται για μόνιμες λίθινες ή ξύλινες κατασκευές, ευθύγραμμες, ώστε να σχηματίζουν Π ή και ημικυκλικές, κυρίως οι υστερότερες. Τα καθίσματα αυτά πλαισιώνουν έναν ελεύθερο χώρο στον τύπο της θεατρικής ορχήστρας. Τέλος, υπάρχουν μνημεία ρωμαϊκής περιόδου και τεχνοτροπίας στον τύπο του ωδείου, με καθίσματα σε θεατρική, καμπύλη διαμόρφωση, με ένα είδος θολωτού διαδρόμου να στηρίζει την ανώτερη βαθμίδα των εδωλίων, ενώ είναι απαλλαγμένα πλέον από όλα τα εσωτερικά στηρίγματα της οροφής.⁴¹⁵

⁴¹¹ Miller 1978, σελ. 7

⁴¹² Miller 1978, σελ. 126-127 και 11

⁴¹³ McDonald 1943, σελ. 272 και 276-277

⁴¹⁴ McDonald 1943, σελ. 254-255

⁴¹⁵ McDonald 1943, σελ. 262-269

Επιπλέον, εσωτερικά, διέθεταν κατασκευή εξέδρας -βήματος, που αν υπήρχε θα πρέπει να ήταν συνήθως ξύλινη, κατασκευές βωμών στην ορχήστρα, συχνά αφιερωμένων στην Εστία, κιγκλίδωμα, αγάλματα θεών ή ανθρώπων. Στα Βουλευτήρια αποθηκεύονταν μέτρα, σταθμά ή ακόμη λειτουργούσαν και ως κρατικό θησαυροφυλάκιο, ενώ επίσης, μέσα και έξω στήνονταν ενεπίγραφες στήλες με ψηφίσματα, τα οποία αποθηκεύονταν και σε ευπαθέστερα υλικά.⁴¹⁶

Ειδικά για τα Βουλευτήρια των κυκλαδικών πόλεων γνωρίζουμε ότι στη **Δήλο** από μια μακρά σειρά τιμητικών ψηφισμάτων της Βουλής και του Δήμου του 300 περίπου π.Χ. συνάγεται ότι αυτά φυλάσσονται σε μορφή ίσως παπύρου στο κτίριο του Βουλευτηρίου, ενώ με τη μορφή ενεπίγραφων στηλών τίθενται σε κοινή θέα στο χώρο του ιερού του Απόλλωνα. Στην **Άνδρο** τιμητικό ψήφισμα του ύστερου 4^{ου}- πρώιμου 3^{ου} π.Χ. αι. προορίζεται να εκτεθεί ως ενεπίγραφη στήλη στην Αγορά κοντά στο Βουλευτήριο «*πρόσθι του βουλευτηρίου*», ενώ στη **Μινώα της Αμοργού** προξενικό ψήφισμα του 2^{ου} π.Χ. αι. προορίζεται να στηθεί τόσο στο Βουλευτήριο όσο και στο ιερό του Διονύσου.⁴¹⁷ Έτσι, και στην **Καρθαία** συναντούμε πλήθος ψηφισματικών στηλών στο ιερό του Απόλλωνος Πυθίου, αν και το Κτίριο D, που ερμηνεύεται ως Πρυτανείο ή Βουλευτήριο (όπως θα δούμε) βρίσκεται στο άνδριο του ναού της Αθηνάς.

Με την πάροδο των χρόνων τα αντίστοιχα όργανα των πόλεων έπαψαν να έχουν την παλαιά πολιτική τους ισχύ και ομοίως αλλοιώθηκε και ο χαρακτήρας των κτιρίων που τα φιλοξενούσαν. Έτσι, ο χώρος των Βουλευτηρίων χρησιμοποιήθηκε κατά τόπους ως ωδείο. Κατά την αυτοκρατορική περίοδο κτίστηκαν συχνά παρεκκλήσια για τη λατρεία των αυτοκρατόρων με αγάλματα και καθίσματα για τους επισκέπτες.⁴¹⁸

Στην **Πάρο**, όπως είδαμε έχει προταθεί ως θέση του Πρυτανείου, η θέση Θόλος ΝΑ της Ακρόπολης. Στο σημείο υπάρχουν ίχνη δημοσίου κτιρίου, που πιθανόν να σχετίζεται με ψηφισματικές επιγραφές που έχουν βρεθεί στο χώρο. Η ανωδομή του κτιρίου συνάγεται βάσει αρχιτεκτονικών μελών σε δεύτερη χρήση που αποδίδονται σ' αυτό και σύμφωνα με τις υποθέσεις έχουμε εδώ τον τύπο του περίστυλου κτιρίου, που ενσωματώνει ιερό της Εστίας και διαθέτει λατρευτικό άγαλμα και συγχρόνως βωμό, ενώ λειτουργούσε και ως Αρχείο. Τα ευρήματα χρονολογούνται στον 4ο π.Χ. αι. αλλά το Πρυτανείο θεωρείται ότι θα λειτουργούσε αρκετά νωρίτερα, πιθανόν από την αρχαϊκή ακόμη περίοδο.

⁴¹⁶ McDonald 1943, σελ. 274-275

⁴¹⁷ McDonald 1943, σελ. 156-157

⁴¹⁸ McDonald 1943, σελ. 278-279

Στο Βουλευτήριο της Πάρου αποδίδονται 9 μαρμάρινα έδρανα, που έχουν σωθεί σε δεύτερη χρήση σ' ένα αμειωτό, αδιάγνωστης λειτουργίας κτίριο της ύστερης αρχαιότητας (**εικ.68**). Αν η υπόθεση για τη θέση του Πρυτανείου ισχύει, τότε στην ίδια περιοχή θα πρέπει να έστεκε αρχικά και το Βουλευτήριο. Τα έδρανα χρονολογούνται στον 4ο π.Χ. αι. Με βάση αυτά υπολογίζεται ότι το οικοδόμημα του Βουλευτηρίου θα είχε πλάτος περίπου 10μ., ενώ το γεγονός ότι τα έδρανα είναι κατασκευασμένα από μάρμαρο μας κάνει να φανταστούμε ένα πολυτελές οικοδόμημα, όπως θα ταίριαζε σε ένα νησί που διέθετε ιδιαίτερης ομορφιάς και σε αφθονία την “ύλη των θεών”.

Βεβαιωμένη επιγραφικά είναι η λειτουργία Βουλευτηρίου στη **Μινώα**, και από πηγές αυτή του Βουλευτηρίου της **Παλαιόπολης**.

Μετά την μαρτυρία των πηγών για το αρχαϊκό Πρυτανείο της **Σίφνου**,⁴¹⁹ από πηγές και επιγραφές μας είναι γνωστά το Πρυτανείο της **Παλαιόπολης στην Άνδρο** (IG XII5, 739, 94), της **Αιγιάλης στην Αμοργό** (IG XII7, 515, 46-47), της **Ιουλίδας στην Κέα** (Μιχαήλ 401B, 34) της **Καρθαίας στην Κέα** (IG XII5, 1060,2) και της **Κορεσσού στην Κέα** (Μιχαήλ 401, 24-25), της **Νάξου** (Θεόφραστος *apud* Παρθένιο της Νίκαιας XVIII, 3- 300 π.Χ. περίπου) και της **Πάρου** (IVM 50, 67-68, 207-208 π.Χ. περίπου).⁴²⁰

Στην αρχαία Πόλη της Σύρου (στη σημερινή Ερμούπολη) η ύπαρξη του Πρυτανείου αλλά και της Αγοράς πιθανολογείται στη σημερινή Πλατεία Μωραϊτίνη, όπου βρέθηκε το Τιμητικό Ψήφισμά της Βερενίκης, επιγραφή του Σέπτιμου Σεβήρου και του Καρακάλα και επιγραφή της Αθηνάς Φρατρίας.⁴²¹

Επίσης, επιγραφικά στοιχεία μαρτυρούν την ύπαρξη άλλων δημοσίων κτιρίων, όπως Αγορανομείου και Αρχείου στην **Αιγιάλη**, Μητρώου, Αρχείου και του Θεάτρου στη **Μινώα**, καθώς και θεάτρου στην **Πάρο** και τη **Σίφνο**. Για όλα τα παραπάνω δημόσια κοσμικά κτίρια, εκτός των τριών τελευταίων είναι αναμενόμενο η θέση τους να εντοπιζόταν στις αντίστοιχες Αγορές.

Στην **Καρθαία της Κέας** το μνημειακό Κτίριο D (**εικ.42α-β και 43**) (τέλη 4ου-αρχές 3ου π.Χ. αι.) πιστεύεται ότι θα μπορούσε να αποτελεί το Πρυτανείο ή Βουλευτήριο της πόλης. Παρά τη θέση του στο άνδριο του ναού της Αθηνάς στην ακρόπολη και τη διαμόρφωση σηκού με τετράστυλο πρόναο (η πρόσταση έγινε σε β'φάση), το οικοδόμημα θεωρείται μάλλον κοσμικού χαρακτήρα λόγω της ιδιαίτερης διαμόρφωσης του κύριου δόμου (σηκού). Η πειόσχημη

⁴¹⁹ Ηρόδοτος III, 57 (Miller 1978, σελ. 210-211)

⁴²⁰ Miller 1978, σελ. 134, 135, 194, 195, 200-201, 203-204

⁴²¹ Πρυτανείο Τήνου βλ. Ν. Κοντολέον, στο *Γέρας Κεραμόπουλου*, 1951, σελ. 224-241 και R. Etienne, *Tenos I*, σελ. 23 και σημ 42

διαμόρφωση του δαπέδου του οδηγεί στη σκέψη ότι υπήρχε κάποια περιμετρική στους τοίχους κατασκευή, ενώ έμφαση δίνεται στο κέντρο.

Στην περίπτωση της ταύτισης με Βουλευτήριο, όπως ήδη είπαμε θα φανταζόμασταν περιμετρικά κλιμακωτά έδρανα, ενώ η ύπαρξη του βωμού στο κέντρο παραπέμπει στην επιβλητικότερη εκδοχή του Βουλευτηρίου της Πριήνης, ανάλογο του οποίου θα ήταν και Βουλευτήριο των Καλοινδίων στη Χαλκιδική (ελληνιστικών – ρωμαϊκών ετών).⁴²² Επιπλέον, η βάση που παραπέμπει σε βωμό θα μπορούσε ίσως να αποτελεί στην περίπτωση αυτή τμήμα υποδομής βήματος για τον εκάστοτε ομιλητή. Οι εξωτερικές του διαστάσεις, που φτάνουν τα 10,40μ. πλάτος επί 15,40μ. μήκος φαίνονται συγκρίσιμες με εκείνες του Βουλευτηρίου της Πάρου (πλάτος: 10μ. περίπου), τουλάχιστον όπως αυτές εκτιμούνται.

Από την άλλη πλευρά εάν εδώ στεγαζόταν το Πρυτανείο της πόλης, τότε ένας λατρευτικός βωμός είτε εστία θα αναμενόταν να είναι αφιερωμένος στην Εστία ή την επίσημη λατρεία της πόλης και να φυλάει την αιώνια φλόγα.⁴²³ Σ' αυτή την περίπτωση κλίνες θα περιέτρεχαν τους τοίχους, ενώ και ο αποχετευτικός αγωγός σχετίζεται εύλογα με οικοδομήματα που φιλοξενούν γεύματα, όπως τα Πρυτανεία και μάλιστα συχνά ξεκινά από το εσωτερικό τους. Επίσης, το προστώο- πρόδομος είναι στοιχείο που συναντάται σε Πρυτανεία.⁴²⁴ Στη συγκεκριμένη περίπτωση αυτό που ίσως προβληματίζει είναι ότι τα Πρυτανεία είναι συνήθως κτίρια, που απαρτίζονται από περισσότερες αίθουσες, αφού κύριες θεωρούνται δύο τουλάχιστον αίθουσες, για την εστίαση και τη λατρευτική εστία, ενώ και αίθουσα για προπαρασκευή του φαγητού και επιπλέον βοηθητικοί χώροι είναι αναμενόμενοι.⁴²⁵ Από την άλλη ίσως δεν είναι απίθανο εστίαση και βωμός της Εστίας (ή άλλης θεότητας) να συνυπάρχουν στο ίδιο δωμάτιο, ενώ ο χώρος προπαρασκευής του φαγητού⁴²⁶ και οι βοηθητικοί χώροι να στεγάζονται σε διπλανό οίκημα.

Ο επιχρισμένος λάκκος στην Α γωνία μπορεί να χρησιμεύσει ως θησαυρός τόσο σε λατρευτικά όσο και σε κοσμικά κτίρια.

Το γεγονός ότι το ενδεχόμενο Πρυτανείο ή Βουλευτήριο της Καρθαίας εντοπίζεται ουσιαστικά στο χώρο του ιερού είναι κάτι που εγείρει προβληματισμούς.⁴²⁷ Θα παρατηρούσαμε

422 Σημαντώνη- Μπουρνιά 2009, σελ. 145

423 Miller 1978, σελ. 34-35 και 13

424 Miller 1978, σελ. 30-31

425 Miller 1978, σελ. 36-37

426 Miller 1978, σελ. 31-34

427 Miller 1978, σελ. 226

ωστόσο, ότι στην περίπτωση της Καρθαίας, η πόλη αναπτύσσεται σ' ένα γεωμορφολογικά απότομο τοπίο, όπου οι ευρείς κατάλληλοι για δημόσια κτίρια χώροι δεν είναι άφθονοι. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την πρώιμη διαμόρφωση βαθμίδων, κατάλληλων για συναθροίσεις, που συναντήσαμε νωρίτερα στο άνδριο του ναού της Αθηνάς, μπορεί να εξηγήσει γιατί επιλέχθηκε αυτός ο χώρος για την ίδρυση του Κτιρίου D. Ουσιαστικά στην περίπτωση αυτή της Καρθαίας δεν συντελέστηκε η γενικότερη εγκατάλειψη της ακρόπολης, όσον αφορά τους σκοπούς των κοσμικών θεσμών και η παραχώρησή της αποκλειστικά στο ιερό, κάτι που συναντάται γενικότερα από τους αρχαϊκούς ήδη χρόνους.⁴²⁸ Επιπλέον, δεν είναι άγνωστες οι περιπτώσεις, όπου Βουλευτήρια ή Πρυτανεία εμφανίζονται σε χώρους ιερών, πρόκειται όμως για ιερά ευρύτερης εμβέλειας, που λειτουργούν ως έδρα ενός Κοινού, όπως για παράδειγμα της Δελφικής Αμφικτιονίας.⁴²⁹

Βουλευτηριακή Λειτουργία και Θέατρα

Έχουμε ήδη δει, ότι στο άνδριο του ιερού της Αθηνάς στην **Καρθαία**, από τους αρχαϊκούς ακόμη χρόνους, μια διαμόρφωση κατάλληλη για συναθροίσεις είχε σχηματιστεί εμπρός από το ναό με την ίδρυση βαθμίδων που λειτουργούσαν ως κλιμακωτά έδρανα. Στους κλασικούς χρόνους (μέσα 5ου π.Χ. αι.) το άνδριο αναβαθμίζεται με τη διαμόρφωση μνημειακού προπύλου στην είσοδο του ανδρίου, ενώ στα τέλη του 4ου π.Χ. αι. κατασκευάζεται το Κτίριο D. Την ίδια περίπου περίοδο, κατά τους ελληνιστικούς δηλαδή χρόνους, καταστρέφεται τμήμα των “κλιμακωτών εδράνων” από την κατασκευή βάσης αναθήματος, κάτι που θα λέγαμε ότι φανερώνει τη μείωση ή και παύση της ανάγκης για λειτουργία της υποδομής συναθροίσεων σ' αυτό το χώρο. Θα μπορούσε άραγε αυτό να συνδέεται με τη φιλοξενία συνελεύσεων στο εσωτερικό του Κτιρίου D; Επιπλέον, ένας άλλος χώρος συναθροίσεων λειτουργεί πλέον από την ελληνιστική περίοδο στην πόλη της Καρθαίας, που δεν είναι άλλος από το θέατρό της, σε άλλο βέβαια σημείο της πόλης.

Τα **θέατρα** εμφανίστηκαν από τον 6ο π.Χ. αι. με μορφή ταπεινή, συνδέονταν με την Αγορά, ενώ συχνά συναρτώνται και σε κάποιο ιερό και μάλιστα του Διονύσου. Αρχικά, τόσο οι κατασκευές της σκηνής, όσο και του κοίλου, είτε αυτό ήταν ημικυκλικό είτε παραλληλόγραμμο, αποτελούνταν από φθαρτά υλικά, ενώ το κοίλο άρχισε να κατασκευάζεται από πέτρα από τα τέλη του 4ου π.Χ. αι. Συνήθως χρησιμοποιούνταν το πρανές κάποιου λόφου για τη στήριξη του κοίλου και επομένως η θέση του θεάτρου υπαγορευόταν και από τα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά του τοπίου. Όταν ήταν δυνατό τα θέατρα ιδρύονταν σε κεντρικά σημεία των πόλεων, ενώ όταν οι συνθήκες δεν ήταν ευνοϊκές μπορούσαν να κτιστούν στην περιφέρεια ή ακόμη και στο εξωτερικό τους. Επίσης, είναι

428 Στην Αθήνα το πολιτικό κέντρο μεταφέρθηκε από την περιοχή της Ακρόπολης στον Αγοραίο Κολωνό κατά τον 6ο αι. π.Χ. (Martin 1974, σελ. 271)

429 McDonald 1943, σελ. 252-253

εμφανής η πρόνοια των αρχιτεκτόνων για εξασφάλιση ευρείας θέας από το κοίλο των θεάτρων.⁴³⁰ Κατά τους κλασικούς χρόνους συχνά για τις πολιτικές συνελεύσεις χρησιμοποιούνταν ο χώρος του θεάτρου και ενίοτε παρόμοιες κατασκευές.⁴³¹

Μια τέτοια λειτουργία διαφαίνεται στην περίπτωση του ελληνιστικού θεάτρου της **Θήρας** (**εικ.35**). Οι σχετικά περιορισμένες διαστάσεις του θεάτρου, η στενή του συνάρτηση με τον πολεοδομικό ιστό, η εγγύτητά του στην Αγορά, καθώς και η αποκάλυψη δύο αφιερώσεων στον Γερμανικό και την Αγριππίνα, όπου τιμούνται ως Δίας Βουλαίος και Εστία Βουλαία, οδήγησαν στην υπόθεση ότι λειτουργούσε και ως Βουλευτήριο. Κατά τον Balty, η τροποποίησή του με την κατασκευή μιας στενής εξέδρας που αντικατέστησε το ελληνιστικό προσκήνιο του θεάτρου στις αρχές του 1ου αι. μ.Χ., υποδηλώνει τη χρήση του για τις ανάγκες συνεδριάσεων της βουλής, ενώ η χωρητικότητά του (1500 θέσεις) οδηγεί στην υπόθεση ότι θα εξυπηρετούσε λειτουργίες και άλλων τοπικών διοικητικών οργάνων.⁴³²

Το προσωνύμιο, που δόθηκε στον Γερμανικό και την Αγριππίνα δεν είναι τυχαίο. Θεότητες που συνδέονταν συχνά με τα Βουλευτήρια ήταν πρώτα απ' όλα ο Ζευς συχνά με το προσωνύμιο Ομηγυρεύς, Ομάριος ή Βουλεύς, ενώ στην **Πάρο**, την **Αμοργό** και την **Κυρήνη** με το προσωνύμιο Ευβουλεύς φαίνεται ότι συνδέεται με τις χθόνιες θεότητες, τη Δήμητρα και την Περσεφόνη και είναι τότε που έχει χαρακτήρα πιο συμβουλευτικό. Στη **Σίφνο** λατρεύεται ως Ζευς Επιβήμιος. Μαζί με τον Δία τιμόνταν και η Ήρα, αλλά είναι η Αθηνά που εμφανίζεται συχνότερα και έχει συναντηθεί με το επίθετο Βουλαία. Το ίδιο επίθετο χαρακτηρίζει και την Εστία, η οποία συνδέθηκε πρώτα με το Πρυτανείο και ακολούθως με το Βουλευτήριο. Σημαντική ήταν η παρουσία του Απόλλωνα και μάλιστα το Κοινό των Νησιωτών συνδεόταν με το ιερό του θεού στη **Δήλο**. Η Άρτεμις και η Αφροδίτη, ενίοτε σχετίζονταν με την πολιτική ζωή. Τέλος, ο Ποσειδώνας θεωρούνταν συχνά προστάτης του κράτους και είναι στο ιερό του στην **Τήνο**, όπου κάποτε συνερχόταν το Κοινό των Νησιωτών.⁴³³

Από την άλλη πλευρά, είδαμε και νωρίτερα ότι κατά μία εκδοχή οι βουλευτικές συνεδριάσεις στη **Θήρα** πιθανόν να λάμβαναν χώρα και στην αίθουσα της Βασιλικής Στοάς, η οποία διαχωρίστηκε στα μέσα του 2ου μ.Χ. αι. Η τροποποίηση συμπίπτει χρονικά με τη μείωση των μελών της Βουλής που πραγματοποιήθηκε στις ελληνικές πόλεις κατ' αντιστοιχία με τα

⁴³⁰ Martin 1974, σελ. 281 και 253

⁴³¹ McDonald 1943, σελ. 67

⁴³² Balty 1991, σελ. 596-598

⁴³³ McDonald 1943, σελ. 280

ρωμαϊκά όργανα. Εξάλλου, είναι βέβαιο ότι τέτοιες συναντήσεις λάμβαναν χώρα και στη Βασίλειο Στοά της αθηναϊκής Αγοράς.⁴³⁴ Μάλιστα, η όλη υπόστυλη μορφή της Βασιλικής Στοάς συμπίπτει με έναν από τους αρχιτεκτονικούς τύπους των Βουλευτηρίων, όπως είδαμε, τον στενό, ο οποίος όμως φαίνεται να εξαφανίζεται από τον 3^ο π.Χ. αι. κ.ε.

Αναφορικά με τα στενά κτίρια η εσωτερική τους διαρρύθμιση ποικίλλει αλλά και παραπέμπει στον τύπο της θηραϊκής Βασιλικής Στοάς. Άλλοτε συναντούμε εσωτερική αξονική κιονοστοιχία, άλλοτε πεσσούς περιμετρικά του εξωτερικού τοίχου (**Δήλος**), ο χώρος είναι ενιαίος ή διαιρείται. Συνήθως, τα κτίρια διαθέτουν τοίχο σε όλες τις πλευρές, ενώ υπάρχουν και περιπτώσεις, όπου η μία μακριά πλευρά ανοίγει σε κατά μήκος κιονοστοιχία.⁴³⁵

Αρκετοί ερευνητές αμφισβήτησαν την ταύτιση των στενών αυτών κτιρίων που έχουν εν πολλοίς τη μορφή στοάς με Βουλευτήρια, θεωρώντας ότι δεν ενδείκνυνται για την διεξαγωγή συνεδριάσεων και ομιλιών με κύριο μειονέκτημα την ύπαρξη των αξονικών κιονοστοιχιών. Ωστόσο, ανάλογα και με τη διαρρύθμιση των καθισμάτων που πρέπει να υποθέσουμε ότι θα ήταν ξύλινα και πιθανόν φορητά, η πραγματοποίηση τέτοιων συναντήσεων θα ήταν εφικτή και ικανοποιητική σε μεγάλο βαθμό. Εξάλλου, είναι βέβαιο ότι τέτοιες συναντήσεις λάμβαναν χώρα και στη Βασίλειο Στοά της αθηναϊκής Αγοράς, ενώ υπάρχει και περιγραφή του Πανσανία (*Αττικά*) για συγκεκριμένο επίμηκες οικοδόμημα (πιθανά μάλιστα του 2ου π.Χ. αι.) με εσωτερική κιονοστοιχία, που φιλοξενούσε συνελεύσεις των Φωκέων.⁴³⁶

Μετά και την περίπτωση της **Θήρας**, όπου είναι πιθανό το θέατρο να εξυπηρετούσε συνεδριάσεις διοικητικών οργάνων της πόλης μια τέτοια λειτουργία δεν μπορεί να αποκλειστεί και για θέατρα άλλων πόλεων για τα οποία ένα στοιχείο ενισχυτικό αυτής της υπόθεσης είναι η εγγύτητά τους στις Αγορές.

Στην Παλαιόπολη της Άνδρου η διαμόρφωση του εδάφους καθιστά πιθανό τον εντοπισμό του Θεάτρου στην πλαγιά του Τούρλου προς την πλευρά της Αγοράς. Στη Μήλο όχι μακριά και Δ της Αγοράς βρίσκεται το ελληνιστικό ή ρωμαϊκό μαρμάρινο θέατρο χωρητικότητας που πιθανολογείται ότι έφτανε από 2800 έως 7000 άτομα. Στη Μινώα της Αμοργού το ελληνιστικό Θέατρο πιθανολογείται ότι βρίσκεται στον ίδιο χώρο που εντοπίζονται δημόσια κτίρια που ίσως έχουν σχέση με την Αγορά, τον ευρύτερο δηλαδή χώρο που συμβατικά και χαρακτηριστικά καλείται από τους ανασκαφείς “χώρος του Θεάτρου”. Στην Κύθνο η θέση του θεάτρου

⁴³⁴ McDonald 1943, σελ. 257-259

⁴³⁵ McDonald 1943, σελ. 256- 257

⁴³⁶ McDonald 1943, σελ. 257-261

πιθανολογείται σε μία ευρεία περιοχή, που φτάνει έως τη ΝΔ πλευρά του Β τμήματος του Μεσαίου πλατώματος, της περιοχής δηλαδή, όπου πιστεύεται ότι βρισκόταν η Αγορά της αρχαίας πόλης. Τέλος, στη Σύρο ανατολικότερα από την Πλατεία Μωραϊτίνη, όπου πιστεύεται ότι ήταν η Αγορά, έχουν βρεθεί εδώλια του θεάτρου της πόλης,⁴³⁷ ενώ στο άστυ της Τήνου, Αγορά και Πρυτανείο πιθανολογείται ότι θα στέκονταν κοντά στη σημερινή εκκλησία της Ευαγγελίστριας, και ΝΔ τοποθετείται πιθανόν και το θέατρο.⁴³⁸

Στα μέσα του 3ου π.Χ. αι. χρονολογούνται τα σπόλια που αποδίδονται στο θέατρο της Πάρου και έχουν βρεθεί σε δεύτερη χρήση. Η ύπαρξή του μαρτυρείται επιγραφικά και σχετίζεται με τη λατρεία των Μουσών ή του Διονύσου. Κατά μία υπόθεση η αρχική του θέση ήταν σε ομαλή πλαγιά στη θέση Φλόγα, έξω από τα τείχη της πόλης.

Το θέατρο της Νάξου,⁴³⁹ όπως και αυτό της Σίφνου, μαρτυρείται μεν επιγραφικά αλλά δεν έχει εντοπιστεί η θέση τους.

Παρατηρούμε επομένως ότι από τις λίγες περιπτώσεις, όπου υπάρχουν στοιχεία για τον εντοπισμό του θεάτρου, στις περισσότερες απ' αυτές, αυτό φαίνεται να γειτνιάζει με την Αγορά. Το γεγονός αυτό δεν μπορεί να είναι τυχαίο. Εκτός από την χωροταξική πρόνοια που υποδηλώνεται, ώστε τα δημόσια συγκροτήματα να είναι συγκεντρωμένα, είναι πιθανό ότι οι προορισμένες για συναθροίσεις θεατρικές κατασκευές, συνέχιζαν ενίοτε και στην ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο, τη λειτουργία, που είναι γνωστή για τους κλασικούς χρόνους, τη φιλοξενία δηλαδή συνελεύσεων για τους σκοπούς της διοίκησης.

Σχέση Αγορών με άλλα Δημόσια Κτίρια

Χωροταξικά, τα θέατρα δεν είναι τα μόνα δημόσια κτίρια, που παρουσιάζουν εγγύτητα στα συγκροτήματα των Αγορών. Στη **Μινώα της Αμοργού** ακριβώς γειτονικά του χώρου, όπου εκτιμάται ότι θα απλωνόταν η αρχαία Αγορά, συναντούμε το Γυμνάσιο με το καλοδιατηρημένο Αποχωρητήριο, που χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ. και δίπλα τους τη ρωμαϊκή Δεξαμενή (μάλλον του 2^{ου} μ.Χ. αι.) (**εικ.8**). Αποχωρητήριο συναντήσαμε και στη **Θήρα**, το οποίο μάλιστα αποτελεί τμήμα του “Δρυφάκτου” (ελληνιστικός με χρήση και στα ρωμαϊκά χρόνια) (**εικ.34α-β**) αλλά με είσοδο μόνο από την εξωτερική πλευρά. Το Γυμνάσιο της Θήρας δεν γειτνιάζει άμεσα με την Αγορά, αλλά βρίσκεται πάνω στον ίδιο κύριο δρόμο, που τη διασχίζει. Κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους συγκρότημα Λουτρών προσαρμόστηκε στα Ν της ίδιας της Βασιλικής Στοάς, και είσοδος ανοίχτηκε για τη μεταξύ τους επικοινωνία. Λείψανα ρωμαϊκών Θερμών εντοπίστηκαν βόρεια της

437 Μαρθάρη 2005, σελ. 228- 229

438 Φιλανιώτου 2005, σελ. 223

439 Ζαφειροπούλου 1988, σελ. 10-11

Αγοράς και στην **Παλαιόπολη της Άνδρου**, που θα πρέπει να σχετίζονταν με το Γυμνάσιο της πόλης.

Ειδικά για τα **Γυμνάσια**, που κάποιες φορές γειτνιάζουν με την Αγορά και ενίοτε αποτελούσαν όριο του αγοραίου χώρου (Μεγαλόπολη, Σικυώνα, Μαντίνεια, Κολοφών, Αθήνα-Πτολεμαίων), ο Martin υποθέτει ότι αυτή η σύνδεση (Αγοράς- Γυμνασίου) πιθανόν να σχετίζεται με τη διεξαγωγή αγώνων στην Αγορά σε πρώιμες περιόδους.⁴⁴⁰

Εκτός από τη γενική παρατήρηση που ξανακάναμε, ότι δηλαδή διαφαίνεται μια πρόθεση τα μνημειώδη δημόσια κοσμικά κτίρια να βρίσκονται σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους,⁴⁴¹ ειδικότερα για τη ρωμαϊκή περίοδο, σημειώνουμε μια έμφαση σε έργα κοινής ωφελείας, όπως οι Θέρμες και οι δεξαμενές. Μάλιστα, στην περίπτωση της Θήρας, τροποποιείται ένα σημαντικό κτίριο της Αγοράς, όπως είναι η Βασιλική Στοά, που πιστεύεται ότι αποτελούσε το “διοικητικό κέντρο” της πόλης για να συνδεθεί με ένα λουτρικό συγκρότημα με καθαρά πρακτική χρήση. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την έμφαση σε νέες εγκαταστάσεις στα λιμάνια, πιθανόν εμπορικού χαρακτήρα, θα λέγαμε ότι προδίδουν την υποβάθμιση των πολιτικών θεσμών αυτή την περίοδο.⁴⁴²

Λατρευτικές Λειτουργίες στην Αγορά

Η Αγορά, που αποτελεί την εστία των διοικητικών θεσμών και συνάμα της πολιτικής ζωής της πόλης, που συνυφαίνεται συχνά με τις καθημερινές δραστηριότητες συνιστά και ένα προνομιακό χώρο για την προβολή και την απόδοση τιμών σε θεούς και ανθρώπους. Βλέπουμε έτσι, οι θεσμικές έδρες και οι υπηρεσίες να γειτνιάζουν στενά ή και να συστεγάζονται με χώρους λατρείας, που στοχεύουν στη σύνδεση με το θείο, το ένδοξο παρελθόν ή ακόμη την κυρίαρχη τάξη και εξουσία.

Γνωρίζουμε ότι γενικά, στην ελληνική Αγορά ήταν συσσωρευμένες διάφορες λατρείες σχετικές με τη μυθολογία ή τους θρύλους της πόλης με ποικίλες μορφές, όπως ναοί, βωμοί, κενοτάφια, τάφοι, τεμένη ή απλοί περίβολοι. Έτσι, οι θεοί προεδρεύουν της πολιτικής ζωής της πόλης.⁴⁴³

⁴⁴⁰ Martin 1974, σελ. 281

⁴⁴¹ Martin 1974, σελ. 281

⁴⁴² Στην Άνδρο, κατά τον 2ο μ.Χ. αι. παρατηρείται ότι το άλλοτε ισχυρό σώμα των στρατηγών υποσκελίζεται από τον “λογιστή”, αξιωματούχο, που είναι επιφορτισμένος με οικονομικές αρμοδιότητες. (Παλαιοκρασσά- Κόπιτσα 2007, σελ.101)

⁴⁴³ Martin 1974, σελ. 268

Ξεκινούμε με τα στοιχεία προγονολατρείας που εντοπίστηκαν στις Αγορές της Παλαιόπολης και της Νάξου.

Στην **Άνδρο**, λοιπόν, στο Κτίριο Δ και σε γωνία του περιστυλίου του αποκαλύφθηκε εστία, σε επαφή με κιβωτιόσχημη κατασκευή καλυμμένη με σχιστόπλακες, που περιβάλλει κτιστό φρέαρ με υπολείμματα καύσης και οστών και άλλα αντικείμενα. Τα ευρήματα θεωρείται ότι σχετίζονται με χθόνια ηρωική ή προγονική λατρεία στο χώρο της Αγοράς, κάτι που πιστεύεται και για τον βόθρο που ανασκάφηκε εμπρός στη Στοά Γ, καθώς και για ορθογώνια κατασκευή που βρέθηκε μέσα σε αχρηστευμένο κτιστό αγωγό.

Και πάλι στην Παλαιόπολη, πίσω από το σύθρονο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής η επίχωση περιείχε μεταξύ άλλων ένα μαρμάρινο βάθρο και θραύσματα από τα οποία σχηματίστηκαν εν μέρει δύο αγάλματα (**εικ.26**), το ένα στον τύπο του Ερμή Richelieu (χρονολογείται τον 1ο μ.Χ. αι.) και το άλλο γυναικείο σε ένα τύπο (Torlonia-Ιεράπυτνα και Κορίνθου-Μ. Θερμών) ρωμαϊκών αντιγράφων από πρωτότυπα του 4ου π.Χ. αι.. Τα δύο αγάλματα ενδεχομένως να συνανήκουν σε ένα μνημείο, όπως εκείνο του Ερμού και της Μεγάλης Ηρακλειώτισσας. Η ανασκαφέας βρίσκει πιθανό να πρόκειται και στις δύο περιπτώσεις για μνημεία αφηρωισμού επιφανών πολιτών.

Η ηρωολατρεία και προγονολατρεία φαίνεται ότι είναι συχνή σε χώρους όπως οι ελληνικές Αγορές κυρίως των πρώιμων αυτοκρατορικών ετών, όπου στήνονταν μνημεία- ηρώα επιφανών πολιτών, ενδεχομένως και να ενταφιάζονταν. Τέτοιο μνημείο θεωρείται το κτίριο μέσα στο οποίο βρέθηκαν ο Ερμής και η Μεγάλη Ηρακλειώτισσα της Παλαιόπολης.⁴⁴⁴

Στη **Νάξο**, τώρα, ο ανασκαφέας (Κοντολέων) προτείνει την αναγνώριση ενός ηρώου με εικονικό τάφο, σε βάθρο που ανασκάφηκε εμπρός από την Α στοά⁴⁴⁵.

Από τη λατρεία των προγόνων και των ηρώων περνούμε στη λατρεία σε πρόσωπα της τρέχουσας πολιτικής και κοινωνικής ζωής. Η παρουσία της ξένης κυριαρχίας, που νωρίτερα είδαμε να εκφράζεται αποκάλυπτα μέσα από τις εξέχουσες εγκαταστάσεις των φρουρών, γίνεται και πιο έμμεσα αισθητή, με την προβολή μέσω αναθημάτων, και λατρειών στο χώρο του πολιτικού κέντρου της πόλης.

Στη **Μήλο**, στη θέση Τρεις Εκκλησιές, όπου πιστεύεται ότι βρισκόταν η Αγορά της πόλης είδαμε ότι αποκαλύφθηκαν ρωμαϊκά αυτοκρατορικά αγάλματα, καθώς και ημικυκλική αγαματική

444 Παλαιοκρασσά – Κόπιτσα 2007, σελ.64-66

445 Τη σχέση Ηρώου – Αγοράς υπογραμμίζει και ο Λαμπρινουδάκης σε σχέση με το «ηρώο» που ανέσκαψε στην Πλ. Μητροπόλεως = V. Lambrinoudakis, « Veneration of Ancestors in Geometric Naxos », στο R. Hagg – N. Marinatos – G. Nordquist (επιμ.), *Early Greek Cult Practice*, Stockholm, pp. 235-246.

βάση του 2ου π.Χ. αι., όπου επιγράφεται ότι ο δήμος των Μηλίων έστησε χάλκινο άγαλμα της Ρώμης με χρυσό στεφάνι.

Στη **Θήρα**, στην ίδια την Βασιλική Στοά, όπως είδαμε, διαχωρίστηκε το βόρειο εσωτερικό τμήμα και κατασκευάστηκε σ' αυτό μια τετράγωνη εξέδρα για αγάλματα μάλλον ρωμαϊκά αυτοκρατορικά, εξυπηρετώντας όπως φαίνεται την λατρεία του αυτοκρατορικού οίκου των Αντωνίνων. Από το πλήθος αγαλματικών θραυσμάτων που εντοπίστηκε στο χώρο της Στοάς, φαίνεται ότι γινόταν προβολή και άλλων προσώπων, όπως τοπικών αρχόντων ή εξεχόντων μελών της τοπικής κοινωνίας.

Η διαμόρφωση ενός διακριτού χώρου αφιερωμένου στον αυτοκρατορικό οίκο είναι ένα στοιχείο που συναντάται σε αρκετά δημόσια κτίρια αυτής της περιόδου.⁴⁴⁶ Πολύ πριν την αυτοκρατορική λατρεία βέβαια, συναντήσαμε το διαχωρισμό τμήματος ενός δημοσίου κτιρίου για την αφιέρωση στη λατρεία. Έτσι, στη Νάξο, ο γωνιακός χώρος που διαμορφώνεται μεταξύ Α και Ν στοάς (**εικ.57**) είδαμε να ερμηνεύεται ως ιερό της Αρτέμιδος βάσει επιγραφής που βρέθηκε με ανάθεση στη θεά. Βέβαια, πολύ επιβλητικότεροι λατρευτικοί χώροι είναι ασφαλώς οι ίδιοι, οι αυτοτελείς ναοί, που φυσικά αποτελούν σημαντικό τμήμα των Αγορών.

Στο **Βρυόκαστρο της Κύθνου** στο Μεσαίο πλάτωμα, όπου εντοπίζονται δημόσια κτίρια και πιστεύεται ότι βρισκόταν η Αγορά της πόλης έχουν επίσης εντοπιστεί κτίρια τα οποία ενδεχομένως αποτελούσαν ιερά. Από αυτά το ένα στο Β άκρο του Μεσαίου πλατώματος (Κτίριο 3), έχει ερευνηθεί διεξοδικά και έχει ταυτισθεί σαφώς με ιερό γυναικείας θεότητας με πλούσια αφιερώματα που χρονολογούνται από τους αρχαϊκούς έως και τους ελληνιστικούς χρόνους. Στο Ν τμήμα του «Μεσαίου» ανδήρου διακρίνονται δύο μεγάλα ορθογώνια κτίρια (1 και 2) (**εικ.46β**) που χρονολογούνται στην ύστερη κλασική ή ελληνιστική περίοδο (τέλη 4ου – αρχές 3ου αι. π.Χ.). Το πρώτο (Κτίριο 1) κατά μία εκδοχή αποτελεί Τελεστήριο των θεών της Σαμοθράκης, ενώ δεν αποκλείεται και η ερμηνεία του ως Πρυτανείο,⁴⁴⁷ ενώ το δεύτερο (Κτίριο 2) θεωρείται ότι αποτελεί ναό, ενδεχομένως αφιερωμένο στην Αφροδίτη.

Στη **Μινώα** στο χώρο που θεωρείται ότι θα πρέπει να βρισκόταν η αρχαία Αγορά ναόσχημο κτίριο του 3ου- 2ου π.Χ. αι. πιθανώς ταυτίζεται με το Σαραπείο, ενώ και στην πιθανή Αγορά της **Μήλου** ήρθε στο φως πόδιο μεγάλου κτιρίου, που πιστεύεται ότι ανήκει σε ναό.

⁴⁴⁶ Nünnerich-Asmus A. 1994, 99 κ.ε.

⁴⁴⁷ Σύμφωνα με τον Α. Μαζαράκη Αινιάνα (προφορική επικοινωνία), η ανακάλυψη το 2009 του Κτιρίου 5 αποδυναμώνει αυτήν την εκδοχή.

Στη **Θήρα**, στην περιοχή της Αγοράς, βόρεια της στοάς βρίσκεται ιερό (**εικ.32α-β**), που θεωρείται ότι φιλοξενούσε κατά την ελληνιστική περίοδο λατρεία του Διονύσου με σύνναο τον Πτολεμαίο ΣΤ από τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.. Ο Πτολεμαίος θα πρέπει να χρηματοδότησε την ανέγερση του ναού.⁴⁴⁸ Έχουμε λοιπόν την ίδρυση στο χώρο της Αγοράς όχι απλώς ενός λατρευτικού χώρου αλλά ενός χώρου με πολιτική χροιά που στοχεύει σε ακτινοβολία σε ολόκληρη την τοπική κοινωνία; Η ρωμαϊκή κυριαρχία άρχισε να γίνεται αισθητή από τον 1ο αι. μ.Χ., όταν αυτοκρατορικά αγάλματα άρχισαν να στήνονται στην πόλη και κατασκευάστηκαν ένα– δύο κτίρια υπό την αυτοκρατορική αιγίδα. Το Διονύσιο μετατράπηκε σε Καισαρείον το οποίο φαίνεται ότι ήταν αφιερωμένο στο ρωμαίο αυτοκράτορα Αύγουστο. Β του «Καισαρείου» απλώνεται πλατεία με τρία τουλάχιστον ναόμορφα κτίρια αφιερωμένα σε τοπικούς ευεργέτες, που φαίνεται ότι χρονολογικά ανήκουν στην εποχή του Αυγούστου.⁴⁴⁹

448 Witschel 1997, σελ. 29, σημ.105 και Thera I, σελ. 239 κ.ε.

449 Hiller von Gaertringen 1904,σελ. 124 και 128

Βάσει των παραπάνω αναφορών, διαπιστώνουμε από τους γεωμετρικούς ακόμη χρόνους, την οργάνωση του δημόσιου χώρου γύρω από το ιερό, από την εποχή που ακόμη αυτό είναι υπαίθριο. Το ιερό καταλαμβάνει συνήθως κεντρικό και δεσπόζον τμήμα αφήνοντας γύρω του ελεύθερο υπαίθριο χώρο. Προφανώς, αυτός ο χώρος που φιλοξενεί λατρευτικές δραστηριότητες, όπως συχνά επιβεβαιώνουν και λείψανα βωμών, είναι ο πλέον κατάλληλος και για άλλου είδους συναθροίσεις, αποτελώντας έτσι μια πρώιμη μορφή Αγοράς. Πρόκειται άλλωστε στην πρώιμη αυτή περίοδο για οικισμούς σκαρφαλωμένους σε λόφους, όπου οι ανοιχτοί χώροι είναι περιορισμένοι και η ταυτόχρονη ύπαρξη διαφορετικών δημόσιων υπαίθριων χώρων θα ήταν μάλλον πολυτέλεια. Σε πολλές περιπτώσεις ο χώρος του ιερού αλλά και της “πρώιμης Αγοράς” εντοπίζεται στο πλάτωμα της Ακρόπολης, ενώ άλλοτε, ειδικά στις περιπτώσεις των δωρικών οικισμών της Θήρας και της Μήλου, χαμηλότερα στο διάσελο δύο κορυφών και στη διασταύρωση οδών.

Οικήματα που παίζουν ένα σημαντικό ρόλο στα κοινά και τη διοίκηση του οικισμού, όπως οι Οικίες των Ηγεμόνων ή αργότερα άλλες κατασκευές με δημόσιο χαρακτήρα, βλέπουμε πως επιλέγεται να γειτνιάζουν με το ιερό, όπως στην περίπτωση της Ζαγοράς και των Κουκουναριών. Από τη μια πλευρά μπορούμε να υποθέσουμε ότι εξυπηρετεί η εγγύτητα προς τον ανοιχτό δημόσιο χώρο, ταυτόχρονα όμως διαφαίνεται η στενή σχέση ανάμεσα στη θρησκευτική και την πολιτική ζωή των κοινοτήτων. Ο ρόλος της ηγεσίας πιθανόν να μην είναι ξεκάθαρα κοσμικός.

Γενικά, στα περισσότερα μέρη οι Οικίες των Ηγεμόνων φιλοξενούσαν λατρευτικές τελετές από την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο έως τα μέσα του 8ου π.Χ. αι., γι’ αυτό και παρατηρείται πως την εποχή αυτή δεν υφίσταται ανάγκη για ίδρυση ναών μέσα στους οικισμούς, ενώ δεν είναι τυχαίο ότι οι Οικίες των Ηγεμόνων έχουν συχνά επαφή με τον ελεύθερο υπαίθριο χώρο του οικισμού, στον οποίο λειτουργούσε υπαίθριο ιερό.⁴⁵⁰ Αργότερα, όταν ναοί ιδρύονται μέσα στους οικισμούς, το φαινόμενο συμπίπτει με την έκλειψη των Ηγεμονικών Οικιών.

Οικίες Αρχόντων, που συνήθως έχουν μεγαλοπρεπή χαρακτήρα, εντοπίζονται λοιπόν σε κατά τόπους οικισμούς καθ’ όλη τη διάρκεια των ΠΓ και Γ χρόνων, ενώ σπανιότερα απαντούν κατά τον 7ο αι. π.Χ. Διαπιστώνεται ότι στο εσωτερικό αυτών των οίκων φιλοξενούνταν δείπνα και μάλιστα συχνά λατρευτικά.⁴⁵¹ Γενικότερα στον ελλαδικό χώρο οι Οικίες των Ηγεμόνων των πρωτογεωμετρικών και γεωμετρικών χρόνων δεν παρουσιάζουν ένα γενικευμένο πρότυπο, αν και είναι δυνατόν να επισημανθούν κάποια συχνά χαρακτηριστικά που τις διακρίνουν, όπως είναι οι αξιόλογες διαστάσεις, έστω συγκριτικά με τα υπόλοιπα οικήματα του οικισμού, οι σύνθετες αρχιτεκτονικές κατόψεις, η ύπαρξη δευτέρου ορόφου, καθώς και προσκτισμάτων ή δωματίων που

⁴⁵⁰ Mazarakis 1997, σελ. 378 και 380

⁴⁵¹ Μαζαράκης 1990, σελ. 178

θα μπορούσαν να εξυπηρετούν τη συγκέντρωση και διανομή των αποθεμάτων, ο τρόπος στέγασης (κεράμωση). Σημαντικό στοιχείο είναι και η θέση των Ηγεμονικών Οικιών που είναι συνήθως χαρακτηριστική.⁴⁵² Τέλος θυσίες θεμελίωσης εξαίρουν τη σπουδαιότητα ενός οικοδομήματος.⁴⁵³

Στο εσωτερικό αυτών των οικιών συχνά απαντώνται θρανία και εστίες, στοιχεία κοινά και στις απλές οικίες, που όταν όμως αποκαλύπτονται σε ασυνήθιστες διαστάσεις υποδηλώνουν την ιδιαιτερότητα του χώρου και την πιθανά τελετουργική του λειτουργία.⁴⁵⁴ Εκτός από συνηθισμένα αντικείμενα καθημερινής χρήσης, όπως μαγειρικά και αποθηκευτικά σκεύη, σφονδύλια και υφαντικά βάρη, ευρήματα όπως εκλεπτυσμένη κεραμική, μεταλλικά αντικείμενα, όπλα και κοσμήματα μαρτυρούν τον πλούτο του ενοίκου, σφραγίσματα, και έργα πλαστικής τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του κτιρίου, ενώ μεγάλες αποθηκευτικές κατασκευές και αγγεία τον πιθανό οικονομικό ρόλο του οίκου αναφορικά με τη λειτουργία της ευρύτερης κοινότητας.

Ένα άλλο στοιχείο που χαρακτηρίζει εξέχοντα κτίρια που ερμηνεύονται πιθανά ως δημόσια είναι η αψιδωτή κάτοψη, όπως το Κτίριο Α και το Κτίριο Λ με τον κυρτό τοίχο στις Κουκουναριές και το κεντρικό οικοδόμημα στη νησίδα Οικονόμου.

Ιδιαίτερο ρόλο στη δημόσια ζωή των πολιτών και δη των εκλεκτών φαίνεται πως παίζουν τα κοινά τελετουργικά δείπνα. Είτε πρόκειται για την «Οικία του ηγεμόνα» (H19), είτε για δημόσιο κτίριο με κάποιο θεσμικό χαρακτήρα (Κτίριο των Σφραγισμάτων), και λειτουργία στα κοινά (Κτίριο Λ / Κτίριο Γ-«ανδρώνας»;) επαναλαμβάνεται η ιδιαίτερη μέριμνα για διαμόρφωση σχετικά ευρύχωρων χώρων για δείπνα με την παράλληλη παρουσία χώρων αποθήκευσης και προετοιμασίας του φαγητού. Ενδεικτική είναι και η παρουσία εκλεπτυσμένων αγγείων στους χώρους αυτούς, που δίνουν ένα τόνο επισημότητας και προνομιακής θέσης.

Σύμφωνα με την P. Schmitt-Pantel «οι συμποσιακές τελετουργίες ενσωματώνονται στο σύστημα αμοιβαίου δούναι και λαβείν που εξυφαίνει τις κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των μελών της αριστοκρατίας». Στην αρχαϊκή αριστοκρατική πόλη η πολιτική ισχύ ενυπάρχει στην κοινωνική και εκφράζεται μέσα από κοινωνικές πρακτικές, που λειτουργούν ως μέσον ορισμού και έκφρασης της ιδιότητας του πολίτη και κατάταξής του σε μία συγκεκριμένη ομάδα. Αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα των “κοινών”, της ζωής της πόλης και μ' αυτή την έννοια μπορούν να χαρακτηριστούν ως δημόσιες δραστηριότητες και επιπλέον πολιτικές αν θεωρήσουμε ότι οι ιδιωτικές δραστηριότητες αντιδιαστέλλονται στις πολιτικές, μια αντίθεση ωστόσο, που κατά την Schmitt- Pantel, βρίσκει νόημα σε μεταγενέστερες περιόδους. Στους αρχαϊκούς ακόμη χρόνους η Schmitt- Pantel θεωρεί ότι οι “πολιτικοί” θεσμοί αφορούν ακόμη μόνο μια συγκεκριμένη ομάδα, την αριστοκρατία και δεν έχουν ακόμη αυτόνομη υπόσταση και μ' αυτή την έννοια τους ονομάζει “αστικούς”(civic) και όχι

⁴⁵² Mazarakis 1997, σελ. 271-272

⁴⁵³ Mazarakis 1997, σελ. 276

⁴⁵⁴ Mazarakis 1997, σελ. 273-274

Κατά τα ύστερα γεωμετρικά και πρώιμα αρχαϊκά χρόνια παρατηρείται αποστασιοποίηση από την εξουσία του Ηγεμόνα, που αποτυπώνεται στην απομάκρυνση της κοινότητας από την Οκία του (Κτίριο Γ Κουκουναριών), στη μετατροπή της λειτουργίας της Οικίας (πιθανότητα σε Κτίριο Γ Κουκουναριών και σε προγενέστερο κτίριο ναού Υψηλής), στην ίδρυση νέων κτιρίων με δημόσιο χαρακτήρα (Κτίριο Σφραγισμάτων και Κτίριο Λ στις Κουκουναριές, Ναός Υψηλής), στην ίδρυση ναϊκών οικοδομημάτων (Ναός Ζαγοράς, Κουκουναριών και Υψηλής, πιθανόν και στη Σίφνο). Το τελευταίο σημάδι θεσμικής μεταβολής παρουσιάζει αντιστοιχία με προηγούμενη μεταβατική περίοδο, όταν σύμφωνα με τη εκτίμηση του Renfrew το γεγονός ότι πρώιμα ιερά, όπως αυτό της Φυλακωπής στη Μήλο, ιδρύθηκαν μετά την καταστροφή των ΥΕ ανακτόρων και ακροπόλεων, υποδηλώνει ότι τα ιερά αντικατέστησαν την σταθερότητα του καθεστώτος του παλατιού. Ίσως επρόκειτο για μια προσπάθεια των ευγενών να ικανοποιήσουν τα λοιπά μέλη της κοινότητας και να διατηρήσουν την εξουσία τους αποκεντρώνοντας τις λατρευτικές πρακτικές που στεγάζονταν στο παλάτι μέσω των ιερών.⁴⁵⁶ Μία ακόμη ένδειξη για τη μεταβολή του καθεστώτος που επικρατούσε έως τα πρώιμα αρχαϊκά χρόνια είναι και αυτή καθαυτή η μετατόπιση, συρρίκνωση και εν τέλει η εγκατάλειψη των γεωμετρικών οικισμών (Ζαγορά, Κουκουναριές, Υψηλή, Αγ. Ανδρέας Σίφνου). Αναφορικά με το φαινόμενο ειρηνικής εγκατάλειψης πολλών οικισμών κατά τους ΥΓ και πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους φαίνεται πως μία πιθανή αιτία είναι αυτή του συνοικισμού, όπως για τη μετακίνηση πληθυσμών από μικρούς οικισμούς σε ένα μεγαλύτερο αστικό κέντρο,⁴⁵⁷ κάτι που διαφαίνεται στην εγκατάλειψη των οικισμών της Ζαγοράς και της Υψηλής σε αντιδιαστολή με την ανάπτυξη της Παλαιόπολης στην Άνδρο.

Η πρακτική των τελετουργικών δείπνων συνεχίζει να παίζει ιδιαίτερο ρόλο στα κοινά γι' αυτό και συναντούμε διαμόρφωση κατάλληλη για τη διεξαγωγή της και στα νεώτερα οικοδομήματα, όπως στο Κτίριο των Σφραγισμάτων, το Κτίριο Λ αλλά και στο ναό της Υψηλής.

Βλέπουμε στην αρχαϊκή περίοδο τη διαμόρφωση του δημόσιου χώρου των ιερών με βαθμίδες (Υψηλή Άνδρου, Ιερό Αθηνάς στην Καρθαία της Κέας) και φιλοξενία αναθημάτων και ψηφισματικών επιγραφών (Ιερό Πυθίου Απόλλωνος σε Καρθαία Κέας), γεγονός που κάνει πολύ αισθητή την παρουσία των διοικητικών αρχών, της κοσμικής εξουσίας, αλλά και των ενεργών πολιτών. Αυτή η πρόνοια για χρήση του χώρου από ευρύτερες ομάδες πολιτών, θα λέγαμε ότι μαρτυρά την μετάβαση στη συμμετοχή μεγαλύτερου μέρους της κοινότητας στα κοινά.

Φαίνεται και από τις πηγές ότι και στην πρώιμη αρχαϊκή περίοδο, πριν από την κατασκευή των θεάτρων, ως χώρος συνελεύσεων χρησιμοποιούνταν η Αγορά, στην οποία υπήρχε πρόνοια για

⁴⁵⁵ Schmitt- Pantel 1990, σελ.24-25

⁴⁵⁶ Mazarakis 1997, σελ. 376-377

⁴⁵⁷ Mazarakis 1997, σελ. 342

διαμόρφωση εδράνων, όπως συναντούμε και στις δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις στην Δρήρο και στη Λατώ. Αλλά και όπου δεν αποκαλύπτονται μόνιμες κατασκευές καθισμάτων μπορούμε να υποθέσουμε την ύπαρξη ξύλινης διαμόρφωσης ικριωμάτων, η οποία μαρτυράται από τις πηγές στην αρχαϊκή αθηναϊκή αγορά, όπου εξυπηρετούσε και θεατρικές παραστάσεις.⁴⁵⁸

Ίσως δεν πρέπει να παραβλέψουμε την επαναλαμβανόμενη παρουσία στα λατρευτικά και διοικητικά αυτά κέντρα, της λατρείας συγκεκριμένων θεοτήτων, και συγκεκριμένα της Αθηνάς και του Απόλλωνα. Αθηνά και Απόλλων είναι δύο από τους θεούς που συνδέονται πολύ συχνά με την πολιτική δραστηριότητα των πόλεων και μάλιστα το ιερό του Απόλλωνα στη Δήλο μεταγενέστερα συνδέθηκε με το Κοινό των Νησιωτών.⁴⁵⁹

Κατά τον Martin στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους η παρουσία των θεών εντοπίζεται στην Αγορά που εκφράζει την συνείδηση συλλογικότητας της κοινωνίας. Μία ορισμένη ομάδα θεών απαντάται συχνότερα στις Αγορές και φαίνεται να συνδέεται με τη λειτουργία της. Αυτοί οι θεοί συνοδεύονται αρκετές φορές από το επίθετο “αγοραίοι”.⁴⁶⁰

Ο Martin αναφέρει ακόμη ότι στις αρχαϊκές αγορές είναι έκδηλοι οι δεσμοί μεταξύ συνελεύσεων και λατρευτικής λειτουργίας, καθώς η Αγορά συνίσταται συχνά σε έναν ανοιχτό χώρο που συναρτάται σ' ένα ιερό, σ' ένα ναό ή ένα βωμό στοιχείο που υποδεικνύει την υπαγωγή του πολιτικού στο θρησκευτικό. Επισημαίνει, μάλιστα, ότι σ' αυτές τις πρώιμες αγορές δεν εμφανίζεται η εμπορική δραστηριότητα, ένα στοιχείο που απουσιάζει και από τις περιπτώσεις που εξετάσαμε.⁴⁶¹

Είδαμε ότι στις ελληνικές κοινωνίες, ιδιαίτερα αυτής της πρώιμης περιόδου, το πολιτικό στοιχείο είναι εγγενές στο θρησκευτικό και επομένως δεν μπορεί να αποκλειστεί και το αντίστροφο. Ότι δηλαδή κάθε δραστηριότητα που εμπίπτει στον πολιτικό βίο ενδύεται μία χροιά θρησκευτικότητας. Μ' αυτή την έννοια αναρωτιόμαστε αν είναι δόκιμο να αναγνωρίζουμε την οργάνωση της “πολιτικής” ζωής ενός οικισμού γύρω από τον λατρευτικό χώρο και γιατί δεν υποθέτουμε το αντίστροφο, την ιεροποίηση δηλαδή μέσω ενός βωμού ή ιερού ενός προϋπάρχοντος δημόσιου χώρου. Μοιάζει ίσως ο προβληματισμός αυτός με κυκλικό ερώτημα και ίσως η απάντησή του είναι μάταιη. Το βέβαιο είναι ότι πρόκειται ούτως ή άλλως για το κέντρο της δημόσιας ζωής, για τον χώρο που πραγματώνονται οι κοινές δράσεις της κοινωνίας.

Τα επόμενα αρχαιολογικά κατάλοιπα, που συναντούμε αντιστοιχούν στο χώρο διαμορφωμένων όπως φαίνεται Αγορών, που ανήκουν στις πόλεις-κράτη των Κυκλάδων. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα χρονολογούνται από τον 4ο π.Χ. αι. κυρίως και μετά, ενώ το χρονολογικό και τυπολογικό κενό που τα χωρίζει από τα προηγούμενα έρχεται να συμπληρώσει εν μέρει η

458 McDonald 1943, σελ.37-42

459 McDonald 1943, σελ. 280

460 Martin 1951, σελ.156-169

461 Martin 1951, σελ.274

μαρτυρία του Ηροδότου περί της αρχαϊκής Αγοράς και του Πρυτανείου της Σίφνου, που φαίνεται πως κάθε άλλο παρά ευτελή ήταν.

Αναφορικά με τους κλασικούς χρόνους, τα στοιχεία που διαθέτουμε στις Κυκλάδες είναι λιγοστά και τοποθετούνται στο μεταίχμιο με τους ελληνιστικούς. Αυτή την περίοδο τα μνημειακά κτίρια θα πρέπει να ήταν λίγα, ενώ το θεμελιώδες χαρακτηριστικό των Αγορών ήταν ο ανοιχτός υπαίθριος χώρος σε κομβικό σημείο των πόλεων, όπως δηλαδή ίσχυε και στους πρωιμότερους οικισμούς. Ο P. Millett, μιλώντας για την αθηναϊκή Αγορά των κλασικών ετών απαριθμεί ένα πλήθος δραστηριοτήτων που φιλοξενούνταν στο χώρο της από την εξυπηρέτηση των θεσμών και των δημοσίων υποχρεώσεων των πολιτών έως τις καθημερινές τους ανάγκες. Η κλασική Αγορά αποτελούσε ένα χώρο, όπου διάφορες λειτουργίες αναμειγνύονταν, ιδιαίτερα οι πολιτικές με τις θρησκευτικές και τις εμπορικές.⁴⁶²

Γενικά, στον ελληνικό χώρο έως την ελληνιστική περίοδο, οι ποικίλες αστικές λειτουργίες (θρησκευτικές, πολιτικές - διοικητικές, γυμναστικές κ.ά.) δεν είναι πάντα διακριτές αλλά συχνά συγκεντρώνονται και διαπλέκονται χωρικά και αρχιτεκτονικά, ως αποτέλεσμα της στενής σχέσης της θρησκευτικής με τις άλλες μορφές της δημόσιας ζωής. Μάλιστα, η Αγορά, το δημόσιο κέντρο της πόλης, αποτελεί ένα χώρο ιερό, όπου χαρακτηριστικά κατά τη διάρκεια εορτών, τοποθετούνταν στις εισόδους της δοχεία με νερό για να πλένουν οι πολίτες τα χέρια τους, ενώ σ' όσους στιγματίζε κάποιο μίasma, όπως διάπραξη εγκλήματος, απαγορευόταν η είσοδος σ' αυτήν. Από την άλλη και τα θέατρα συχνά συναρτώνται σε κάποιο ιερό του Διονύσου, όπως πιθανόν και αυτό της Πάρου το οποίο μαρτυρείται επιγραφικά και σχετίζεται με τη λατρεία των Μουσών ή του Διονύσου.⁴⁶³

Κατά την ελληνιστική περίοδο κτίζονται περισσότερα μνημειακά κτίρια, που επιβάλλονται πάνω στον ανοιχτό χώρο με τη βοήθεια και της κατασκευής τεχνητών ανδρών, σε περιοχές όπου το φυσικό ανάγλυφο το απαιτούσε. Έτσι, στο ανώμαλο τοπίο των Κυκλάδων, όπου οι ευρείς επίπεδοι χώροι δεν αφθονούν, συχνά οι Αγορές των πόλεων είναι οργανωμένες σε φυσικά ή τεχνητά άνδρα. Αυτό συμβαίνει στην Κύθνο και την Παλαιόπολη, καθώς και στη Θήρα. Η Αγορά της Θήρας, όπως και αυτή της Μήλου ακολουθεί, όπως είδαμε, το πρότυπο των δωρικών, των χτισμένων στο διάσελο δύο λόφων. Συχνά οι Αγορές βρίσκονται σε μικρή απόσταση και στενή συνάρτηση με άλλα δημόσια κτίρια, όπως το θέατρο ή το Γυμνάσιο, μαρτυρώντας μια διάθεση για συγκέντρωση των δημοσίων συγκροτημάτων. Επίσης, κάποιες αναπτύσσονται σε κεντρικά ή περίοπτα σημεία στο εσωτερικό των πόλεων (Κύθνος, πιθανόν Παροικιά Πάρου, Μινώα Αμοργού, Θήρα, Μήλος) ενώ άλλες μπροστά στην παραλία και δίπλα στο λιμάνι (Παλαιόπολη Άνδρου, Νάξος, πιθανώς και η Σύρος- Πλατεία Μωραϊτίνη⁴⁶⁴ σηματοδοτώντας πιθανόν έτσι την ιδιαίτερη

⁴⁶² Millett 1998, σελ. 215-218

⁴⁶³ Martin 1974, σελ.253 και 267

⁴⁶⁴ Μάλλον ταυτίζεται με τη σημερινή Πλατεία Μιαούλη, δηλ. του Δημαρχείου, που είναι κοντά στην παραλία.

σύνδεσή τους με την εμπορική δραστηριότητα. Μάλιστα, στις περιπτώσεις, όπου οι Αγορές απέχουν από την παραλιακή ζώνη, συχνά εντοπίζεται σ' αυτήν παράλληλη ή μεταγενέστερη οικοδομική δραστηριότητα δημόσιων μνημειωδών κτιρίων (Μινώα, Μήλος). Φαίνεται πως συχνά η διαμόρφωση των κυκλαδικών Αγορών, συντελέστηκε σταδιακά, προσαρμοζόμενη στις ανάγκες που προέκυπταν ενώ σπανιότερα ακολουθήθηκαν πιο συγκεκριμένοι πολεοδομικοί κανόνες.

Έτσι, ίσως και στις Κυκλάδες αντικατοπτρίζεται η διάκριση που είχε κάνει ήδη ο Πausanias, μιλώντας για δύο τύπους Αγορών, τον αρχαϊκό και τον ιωνικό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα του πρώτου είναι η αρχαία αθηναϊκή Αγορά, που αντιστοιχεί σε μία εξέλιξη αργή, σταδιακή και άναρχη. Ο δεύτερος (όπως αυτός της Μιλήτου) διαμορφώνεται στις αρχές του 4ου π.Χ. αι., αντιπροσωπεύει τον τύπο της ενοποιημένης αγοράς ως μέρος του γενικότερου σχεδιασμού, τη σύνδεση των διάσπαρτων στοιχείων των πρώιμων αγορών σε ένα πρωτότυπο ενιαία δομημένο σύνολο, που να μπορεί να ανταποκριθεί στις προϋπάρχουσες λειτουργίες. Και στις δύο περιπτώσεις τελικός στόχος είναι η λειτουργικότητα.⁴⁶⁵ Το δεύτερο τύπο είδαμε να αντικατοπτρίζεται στην περίπτωση της Νάξου και στο σταδιακό σχηματισμό της τετράγωνης στοάς της.

Θα πρέπει να τονίσουμε ότι ο τύπος της Ιωνικής Αγοράς αποτελεί μια σημαντική εξέλιξη των ελληνιστικών χρόνων στην ιστορία των ελληνικών Αγορών με κοιτίδα τις ιωνικές πόλεις της Μ. Ασίας. Εκεί στοές οριοθετούν το χώρο στις τρεις (τουλάχιστον) πλευρές, εντάσσοντάς τον έτσι με σαφήνεια και βάσει σχεδίου στον πολεοδομικό ιστό. Οι ιωνικές επιρροές είναι γεγονός στις Κυκλάδες, κάτι που διαφαίνεται και από την ιδιαιτερότητα της στοάς στο Ιερό στα Κιόνια της Τήνου (και φυσικά στη Δηλό), ενώ στην Παλαιόπολη της Άνδρου, η Στοά Γ και το Κτίριο Δ, που δεσπόζουν στο τοπίο και ανήκουν στη γ' οικοδομική φάση πιθανόν σχετίζονται με αναδιαμόρφωση της Αγοράς, όταν το νησί παραχωρήθηκε στον Άτταλο τον Α' της Περγάμου το 199 π.Χ.. Ωστόσο, πολύ νωρίτερα είδαμε να διαμορφώνεται η περικλειστή Αγορά στη Νάξο. Αυτός ο τύπος της περικλειστής και από τις τέσσερις πλευρές Αγοράς είναι περισσότερο προϊόν των ρωμαϊκών χρόνων και αντικατοπτρίζει την μέριμνα για απομόνωση και εξειδίκευση των λειτουργιών.

Έτσι ξεκινώντας από τα ελληνιστικά και συνεχίζοντας στα ρωμαϊκά χρόνια έχουμε μια μεταβολή στην αρχιτεκτονική αισθητική των Αγορών. Αυτή η αισθητική της εξειδίκευσης και απομόνωσης των Αγορών πιθανόν έχει σχέση και με τις φιλοσοφικές θεωρήσεις, καθώς από τα χρόνια του Ησιόδου ακόμη το εμπόριο θεωρούνταν ασχολία που δεν ταίριαζε στους Έλληνες-πολίτες. Φαίνεται, βέβαια, ότι αυτή ήταν μια κυρίως αριστοκρατική αντίληψη και πως η εμπορική λειτουργία κέρδισε έδαφος και έγινε αισθητή στο χώρο της Αγοράς κατά τους κλασικούς χρόνους. Φτάνουμε έτσι στην αριστοτελική πολιτεία του 4ου αι., όπου προτείνεται η ύπαρξη ξεχωριστής Αγοράς για τις εμπορικές δραστηριότητες και η οποία είναι καλό να βρίσκεται σε θέση που να

⁴⁶⁵ Martin 1974, σελ.268-269

εξυπηρετεί τη συγκέντρωση των αγαθών τόσο από την ύπαιθρο όσο και από το λιμάνι. Αυτή η λογική του διαχωρισμού διαφαίνεται αρχιτεκτονικά από τον 3ο π.Χ. αι.. Μάλιστα κατά μία άποψη αυτή η κανονικότητα στην δομή των Αγορών δεν είναι άσχετη με την αισθητική των ελληνιστικών μοναρχιών και δεν είναι τυχαίο που ακολουθείται και από τους Ρωμαίους και ιδιαιτέρως κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους.⁴⁶⁶

Ο Hoff αναφέρει ότι συχνά ο όρος “τετράγωνος” αναφέρεται στην εμπορική Αγορά.⁴⁶⁷ Στις Κυκλάδες είδαμε τον όρο “τετράστοον” στην Πάρο να αναφέρεται επιγραφικά, ενώ στη Νάξο αποκαλύφθηκε αδρομερώς τετράγωνη Αγορά, δεν έχουμε όμως άλλα στοιχεία, που να μπορούν να επιβεβαιώσουν την εμπορική τους χρήση. Τα παραδείγματα πολλών Αγορών με τη μορφή περίστυλων αυλών προέρχονται από την Ανατολία και εντάσσονται στο γενικότερο εξελικτικό πλαίσιο της λεγόμενης “Ιωνικής Αγοράς”. Στην Ιταλία, έως το τέλος του 3ου π.Χ. αι., παρουσιάζεται το “macellum” ένα οικοδόμημα αντίστοιχο των περίστυλων αυλών, που εξυπηρετεί το διαχωρισμό των εμπορικών από τις πολιτικές δραστηριότητες. Έχει και αυτό τη μορφή περικλειστης και όχι πάντοτε περίστυλης αυλής.⁴⁶⁸ Στον ελληνικό χώρο ο όρος χρησιμοποιήθηκε από την εποχή του Αυγούστου και μετά. Μάλιστα στην Αθήνα η Ρωμαϊκή εμπορική Αγορά έφτασε την εποχή του Αυγούστου ν' αποτελεί το κέντρο της πόλης παίρνοντας τη θέση της παλιάς Αγοράς.⁴⁶⁹ Στις Κυκλάδες συναντήσαμε υπόνοιες για την ύπαρξη εκδόχων του τύπου του μακέλλου (π.χ. στο “Δρύφακτο” της Θήρας), με βεβαιωμένη και επιγραφικά την παρουσία του στην Παλαιόπολη της Άνδρου, που ενδέχεται να ταυτίζεται με το περίστυλο Κτίριο Δ.

Η οριοθέτηση υπαίθριων χώρων με ανεξάρτητα ή μη κτίρια και κυρίως στοές με σειρές καταστημάτων είναι φαινόμενο των ελληνιστικών χρόνων. Μ' αυτό τον τρόπο, με την ίδρυση στοών ανεξάρτητων ή στις προσόψεις άλλων κτιρίων επιτυγχάνεται να ενοποιηθούν διαφορετικά κτίρια ή και ένα κτίριο με διαφορετικά στοιχεία, να εξασφαλιστεί προστασία από τα καιρικά φαινόμενα, να αποδοθεί διακοσμητική συνέχεια και ομοιομορφία στο αρχιτεκτονικό τοπίο.

Ένα από τα χαρακτηριστικότερα αρχιτεκτονικά στοιχεία των Αγορών και στις Κυκλάδες είναι τα στωικά οικοδομήματα. Τα είδαμε να εμφανίζονται άλλοτε ως ανεξάρτητο οικοδόμημα (Παλαιόπολη, ίσως Μήλος), και άλλοτε ως τμήμα ενός συνόλου- συγκροτήματος (Νάξος, ίσως Πάρος), ενώ συναντήσαμε και παραλλαγές τους όπως πιθανόν είναι η Βασιλική Στοά στη Θήρα. Σε κάθε περίπτωση τα στωικά οικοδομήματα στέγαζαν μια πληθώρα λειτουργιών. Από πιθανή εμπορική δραστηριότητα, τις διάφορες υπηρεσίες και τα γραφεία αρχόντων, έως χώρους συνεδριάσεων συμβουλίων και λατρείας.

Αρκετά είναι τα οικοδομήματα που εικάζεται η ταύτισή τους με Πρυτανεία. Παρόλο που η

⁴⁶⁶ Hoff 1988, σελ. 240-243

⁴⁶⁷ Hoff 1988, σελ. 248

⁴⁶⁸ Hoff 1988, σελ. 248 και 251-252

⁴⁶⁹ Hoff 1988, σελ. 256-257

λειτουργία που στεγάζουν είναι πιο εξειδικευμένη, παρουσιάζουν μια ποικιλία μορφών, ενώ και η ερμηνεία τους δεν είναι βέβαιη. Συνολικά τα οικοδομήματα που ερμηνεύονται ως Πρυτανεία είναι τρία (ή τέσσερα αν δεχτούμε την πιθανότητα για το Κτίριο 5 της Κύθνου). Οι κατόψεις που παρουσιάζουν είναι ποικίλες (στην Πάρο, περίστυλο κτίριο με αψιδωτό ιερό και θόλο ως βωμό, στην Κύθνο παραλληλόγραμμο, ενδεχομένως με στοά, στην Καρθαία, τετράγωνος σηκός με προστώο), καθώς και ο αριθμός αιθουσών. Χαρακτηριστικά που επαναλαμβάνονται είναι οι κιονοστοιχίες τόσο με τη μορφή περιστυλίου όσο και στοάς, τα ίχνη λατρείας, βωμών, αγαλματικών βάσεων, υποδομής κατάλληλης για κλίνες, καθώς και στοιχεία άλλων πρακτικών χρήσεων, ο αγωγός στην Καρθαία. Επίσης, τεκμήρια μπορούν να θεωρηθούν ευρήματα όπως ψηφισματικές επιγραφές (περιοχή Θόλου στην Πάρο και στην Πλατεία Μωραϊτίνη στη Σύρο) και σταθμία (Κτίριο 5 στην Κύθνο). Τα Πρυτανεία είναι τα κτίρια που συνεχίζουν τη μακρά παράδοση της τέλεσης τελετουργικών δειπνών, που είχαμε συναντήσει στις Οικίες των Ηγεμόνων ή και σε άλλα δημόσια κτίρια των πρώιμων ιστορικών ετών.

Η λειτουργία Βουλευτηρίου πιθανολογείται μόνο σε ένα ανεξάρτητο κτίριο, στο ίδιο το Κτίριο D της Καρθαίας, ενώ σπόλια μόνο έχουν διασωθεί από το Βουλευτήριο της Πάρου, αρκετά ωστόσο για να παραπέμψουν σε μια αίθουσα με πλάτος περίπου 10μ., πολύ παρόμοιο μέγεθος μ' αυτό του Κτιρίου D της Καρθαίας. Το γεγονός αυτό υπογραμμίζει τα κοινά στοιχεία που μπορεί να υπάρχουν ανάμεσα σε Πρυτανείο και Βουλευτήριο, αφού και στο δεύτερο (στο Βουλευτήριο) είναι δυνατόν να συναντάται βωμός, μνημειακή πρόσοψη, ίχνη λατρείας ακόμη και άγαλμα της Εστίας και χώρος Αρχείου. Η ταύτιση με Βουλευτήριο εικάζεται και για αίθουσα που διαχωρίζεται από υπόστυλο κτίριο, τη Βασιλική Στοά της Θήρας, κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, όταν μαρτυρείται και μείωση των μελών των Βουλών. Ωστόσο, ακολουθώντας την τυπολογία των Βουλευτηρίων του McDonald, θα λέγαμε ότι δεν αποκλείεται ολόκληρη η υπόστυλη αίθουσα δηλαδή η Βασιλική Στοά να αποτελεί Βουλευτήριο. Ένας άλλος χώρος που βάσει επιγραφικών στοιχείων φαίνεται να φιλοξενούσε συνεδριάσεις της βουλής είναι αυτός του θεάτρου και συγκεκριμένα της Θήρας. Γνωρίζουμε ότι τα θέατρα φιλοξένησαν πολιτικές συνελεύσεις κατά την κλασική περίοδο.⁴⁷⁰ Στις Κυκλάδες με αφορμή το συγκεκριμένο παράδειγμα της Θήρας και παρατηρώντας κυρίως την επαναλαμβανόμενη εγγύτητα των θεάτρων στους χώρους των Αγορών θεωρούμε πιθανή την χρήση τους ως χώρους πολιτικών συνελεύσεων και στις μεταγενέστερες περιόδους.

Σε κάθε περίπτωση ο σχηματισμός συγκεκριμένων και διακριτών χώρων για τη

470 McDonald 1943, σελ.44-45. Στην Αθήνα κατά τον 5^ο και τον 4^ο αι. π.Χ. βασικός χώρος για τις πολιτικές συνελεύσεις της «εκκλησίας» ήταν η Πνύκα αν και φαίνεται ότι σε κάποιες περιπτώσεις οι συγκεντρώσεις γίνονταν στην Αγορά (για τον οστρακισμό τουλάχιστον) σε μια οριοθετημένη κυκλική περιοχή, το «περισχοίνισμα», εκτάκτως και σε άλλους χώρους όπως σε **θέατρα** Σ.67 Κατά τους κλασικούς χρόνους συχνά για τις πολιτικές συνελεύσεις χρησιμοποιούνταν ο χώρος του θεάτρου και ενίοτε παρόμοιες κατασκευές.

συγκέντρωση των διοικητικών και συνακολούθως πολιτικών λειτουργιών της πόλης, στον οποίο αναφερθήκαμε ήδη εκτενώς, δε σήμανε σε καμία χρονική στιγμή την διάστασή τους από τις θρησκευτικές λειτουργίες.

Η παρουσία λατρείας, χθόνιας, προγονικής και ηρωικής αποτυπώνεται σε λατρευτικούς βόθρους, εστίες, κενοτάφια, και αφηρωισμένες αγαλματικές μορφές. Επιβλητικότερη και πιο ολοκληρωμένη είναι η λατρευτική έκφραση με την ίδρυση παρεκκλησίων στο εσωτερικό άλλων δημοσίων οικοδομημάτων, όπως στοών και φυσικά με την παρουσία αυτοτελών ναών. Μάλιστα, ελληνιστικοί ηγεμόνες (Διονύσιο της Θήρας) και ακολούθως μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας (Καισαρείον της Θήρας) χορηγούν την ανέγερση ναών και λατρεύονται σε αυτούς μόνοι είτε ως σύνναοι κάποιου θεού, αγάλματά τους στήνονται στο εσωτερικό των δημοσίων κοσμικών κτιρίων (Βασιλική Στοά) και επιγραφικά μαρτυρείται η ταύτισή τους με θεούς (όπως Θέατρο Θήρας) και η αφιέρωση οικοδομημάτων στο πρόσωπό τους.

Αποτελεί επομένως η Αγορά και έναν τόπο κατάλληλο για πολιτική προπαγάνδα, εφόσον είναι κέντρο πολιτικής και κοινωνικής όσμωσης. Όπως είδαμε επιφανείς πολίτες αναλαμβάνουν το κόστος ανέγερσης αλλά συνηθέστερα της επισκευής δημοσίων κοσμικών κτιρίων και με την ανάρτηση των επιγραφών αλλά και τιμητικών ψηφισμάτων και πιθανώς το στήσιμο αγαλμάτων που εικονίζουν τους ίδιους και μέλη της οικογενείας τους, τούς αποδίδεται τιμή και αυξάνουν το κύρος τους στην τοπική κοινωνία. Επιπλέον, δίνουν λύση, όταν δεν υπάρχει άλλος τρόπος να εξασφαλιστεί η επισκευή και ομαλή λειτουργία των διοικητικών οικοδομημάτων. Ιδιαίτερως κατά την αυτοκρατορική περίοδο σε πολλές πόλεις δημόσια κτίρια ήταν υπό κατάρρευση χωρίς να υπάρχει η δυνατότητα να επισκευαστούν με δημόσια μέσα, όπως και η ίδια η Βασιλική Στοά της Θήρας έως ότου επισκευαστεί με τη χορηγία του επιφανούς πολίτη Τ. Φλάβιου Κλειτοσθένη.⁴⁷¹

Καταλήγοντας, αναφέρουμε τον ορισμό του Martin για την Αγορά, ότι δηλαδή αυτή συνιστά **την υλική έκφραση της πολιτικής κοινότητας**. Δομείται σε ένα ενιαίο συγκρότημα, που με βάση τον ορθογώνιο σχεδιασμό, περνάει από τη χωροταξική και λειτουργική διασπορά σε μια οργανική ενότητα, στην καρδιά της πόλης. Συνθετικό στοιχείο αποτελούν οι στοές, προνομιακός τύπος των αρχαίων ελληνικών αρχιτεκτονικών συνόλων. Η πρόκληση για τους αρχιτέκτονες της αρχαιότητας ήταν να ενώσουν τα διάφορα στοιχεία σε ένα οργανικό σύνολο, που να μπορεί να προσαρμοστεί στον αστικό ιστό ικανοποιώντας τις ποικίλες λειτουργίες που όφειλε να συγκεντρώνει.⁴⁷² Ο ρόλος της Αγοράς για τη λειτουργία της πόλης-κράτους είναι τόσο σημαντικός, ώστε σταδιακά φτάνει να συμβολίζει την ανεξαρτησία και αυτονομία της πολιτικής κοινότητας.⁴⁷³

471 Νίγδελς 1990, σελ. 326-327

472 Martin 1974, σελ. 275

473 Martin 1974, σελ. 268

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα 1. Οι Κυκλάδες από Γούναρης Α., Έρευνες οικιστικής των Πρωτογεωμετρικών – Γεωμετρικών Κυκλάδων και τα ζητούμενα της Κυκλάδικης πρωτοϊστορίας, στο Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Φως Κυκλαδικόν*: τιμητικός τόμος στη μνήμη του Νίκου Ζαφειρόπουλου, Αθήνα 1999, σελ.112, πιν. 1

Εικόνα 2. Η νήσος Αμοργός από Μαραγκού Λ., Αμοργός, στο *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Βλαχόπουλος Α. (επιμ.), Αθήνα 2005, 290

Εικόνα 3. Αμοργός. Η Αιγιάλη από Μαραγκού Λ., *Αμοργός Ι, Μινώα: η πόλις, ο λιμνήν και η μείζων περιφέρεια*, Αθήναι 2002, σελ.5, εικ.3

Εικόνα 4. Αμοργός. Η περιοχή της Μινώας από Μαραγκού Λ., Ανασκαφή Μινώας Αμοργού, *ΠΑΕ 2001*, σελ.120-121, εικ.1

Εικόνα 5. Η Αρκεσίνη από Μαραγκού Λ., *Αμοργός Ι, Μινώα: η πόλις, ο λιμνήν και η μείζων περιφέρεια*, Αθήναι 2002, σελ.43, εικ.57

Εικόνα 6. Αμοργός – Μινώα. Το λατρευτικό συγκρότημα της Ακρόπολης από Μαραγκού Λ., *Αμοργός Ι, Μινώα: η πόλις, ο λιμνήν και η μείζων περιφέρεια*, Αθήναι 2002, σελ.256, εικ.238β

Εικόνα 7. Αμοργός – Μινώα. Το Κτίριο Α από Μαραγκού Λ., *Αμοργός Ι, Μινώα: η πόλις, ο λιμνήν και η μείζων περιφέρεια*, Αθήναι 2002, σελ.263, εικ.245β

Εικόνα 8. Αμοργός – Μινώα. Η Κάτω πόλη από Μαραγκού Λ., *Αμοργός Ι, Μινώα: η πόλις, ο λιμνήν και η μείζων περιφέρεια*, Αθήναι 2002, σελ.174 εικ.172

Εικόνα 9. Αμοργός – Μινώα . Κύλινδρος ίσως ελαιοτριβείου από το χώρο του «κτιριακού συγκροτήματος της Ιθυδίκης» από Μαραγκού Λ., Ανασκαφή Μινώας Αμοργού, *ΠΑΕ 1999*, σελ.228, εικ.12

Εικόνα 10. Αμοργός – Μινώα . Σχέδιο δωρικού κιονοκράνου από το χώρο του «κτιριακού συγκροτήματος της Ιθυδίκης» από Μαραγκού Λ., Ανασκαφή Μινώας Αμοργού, *ΠΑΕ 1999*, σελ.221, εικ.4

Εικόνα 11. Η Νήσος Άνδρος από Τελεβάντου Χ., Άνδρος, στο Βλαχόπουλος Α. (επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα 2005, σελ.214

Εικόνα 12. Άνδρος. Η θέση του οικισμού της Ζαγοράς από Καμπίτογλου Α., Ανασκαφαί Ζαγοράς Άνδρου. Προκαταρκτική Έκθεσις, I: 1967 και 1968-69, *ΑΕ 1970*, σελ.159, εικ.3

Εικόνα 13. Άνδρος. Ο οικισμός της Ζαγοράς από Θέμελης Π., Ζαγορά. Πόλις ή Νεκρόπολις στο *ΑΕ 1975*, σελ.231, εικ.1

Εικόνα 14. Άνδρος. Η θέση του οικισμού της Υψηλής από Mazarakis Ainian A., *From Ruler's Dwellings to Temples. Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C)*, (Studies in Mediterranean Archaeology 122), Jonsered 1997, εικ. 296

Εικόνα 15. Άνδρος. Παλαιόπολη από Παλαιοκρασσά– Κόπιτσα Λ., Από τις αρχαιότητες της αρχαίας πόλης της Άνδρου, στο Α.Ν. Μπάλκας (επιμ.) *Άνδρος και Χαλκιδική Πρακτικά Συμποσίου*:

Άνδρος, 23 Αυγούστου 1997, *Ανδριακά Χρονικά* 29, Καϊρείος Βιβλιοθήκη, Άνδρος 1998, σελ. 75, σχεδ.1

Εικόνα 16. Άνδρος - Ζαγορά. Συγκρότημα H19, H21-23, H28-29 από Mazarakis Ainian A., *From Ruler's Dwellings to Temples. Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C)*, (Studies in Mediterranean Archaeology 122), Jonsered 1997, εικ. 306

Εικόνα 17. Άνδρος - Ζαγορά. Συγκρότημα H19, H21-23, H28-29 σε σχέση με χώρο Ιερού από Καμπίτογλου Α., Ανασκαφαί Ζαγοράς Άνδρου. Προκαταρκτική Έκθεσις, I: 1967 και 1968-69, *ΑΕ* 1970, σελ.186, εικ.7

Εικόνα 18. Άνδρος – Ζαγορά. Χώρος «Πρώιμης Αγοράς» από Hoepfner W., *Die griechische Agora im Überblick* στο Hoepfner W. und L. Lehmann, *Die griechische Agora*, Mainz am Rhein 2006, σελ.5, εικ.3

Εικόνα 19. Άνδρος. Ο οικισμός της Υψηλής από Τελεβάντου Χ.Α., *Άνδρος. Η Αρχαία Πόλη της Υψηλής*, Αθήνα 2008, σελ.24, εικ.22

Εικόνα 20. Άνδρος- Υψηλή. Το Ιερό από Τελεβάντου Χ., Υψηλή Άνδρου: ένας οχυρωμένος οικισμός της γεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής στο *Άγκυρα Ι*, Άνδρος 2001, σελ.223, εικ.1

Εικόνα 21. Άνδρος - Υψηλή. Το Ιερό, τα προσκτίσματα και ο χώρος της «Πρώιμης Αγοράς» από Τελεβάντου Χ.Α., *Άνδρος. Η Αρχαία Πόλη της Υψηλής*, Αθήνα 2008, σελ.47, εικ.57

Εικόνα 22. Άνδρος - Υψηλή. Χώρος Β (Πύργος Β) από Τελεβάντου Χ.Α., *Άνδρος. Η Αρχαία Πόλη της Υψηλής*, Αθήνα 2008, σελ.32, εικ.32

Εικόνα 23α. Άνδρος – Παλαιόπολη. Ο χώρος της Αγοράς κοντά στην παραλία από Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα Λ., *Παλαιόπολη Άνδρου: είκοσι χρόνια ανασκαφικής έρευνας*, 2007, σελ. εικ.105

Εικόνα 23β. Άνδρος – Παλαιόπολη. Ο χώρος της Αγοράς από Παλαιοκρασσά- Κόπιτσα Λ., *Παλαιόπολη Άνδρου: είκοσι χρόνια ανασκαφικής έρευνας*, 2007, σελ.47 εικ.71

Εικόνα 24^α .Άνδρος. Παλαιόπολη. Το Κτίριο Δ και η Στοά Γ από Παλαιοκρασσά- Κόπιτσα Λ., *Παλαιόπολη Άνδρου: είκοσι χρόνια ανασκαφικής έρευνας*, 2007, σελ.56 εικ.80

Εικόνα 24^β .Άνδρος. Παλαιόπολη. Το Κτίριο Δ και η Στοά Γ από Παλαιοκρασσά- Κόπιτσα Λ., *Παλαιόπολη Άνδρου: είκοσι χρόνια ανασκαφικής έρευνας*, 2007, σελ.52 εικ.75

Εικόνα 24γ .Άνδρος. Παλαιόπολη. Το Κτίριο Δ και η Στοά Γ (αναπαράσταση) από Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα Λ., *Παλαιόπολη Άνδρου: είκοσι χρόνια ανασκαφικής έρευνας*, 2007, σελ.69 εικ.104

Εικόνα 25. Άνδρος – Παλαιόπολη. Η στοά ΣΤ κάτω από τη μεταγενέστερη Βασιλική από Παλαιοκρασσά- Κόπιτσα Λ., *Παλαιόπολη Άνδρου: είκοσι χρόνια ανασκαφικής έρευνας*, 2007, σελ.58 εικ.84

Εικόνα 26. Άνδρος – Παλαιόπολη. Ανδρική μορφή στον τύπο του *Ερμή Richelieu* από το χώρο της Αγοράς. από Παλαιοκρασσά- Κόπιτσα Λ., *Παλαιόπολη Άνδρου: είκοσι χρόνια ανασκαφικής έρευνας*, 2007, σελ.65-66, εικ.98-99

Εικόνα 27. Η νήσος Δονούσα από Ζαφειροπούλου Φ., Ο Γεωμετρικός Οικισμός της Δονούσας, στο *Διαλέξεις 1986-1989*, 1990, σελ.44, εικ.1

Εικόνα 28. Δονούσα. Ο οικισμός στο Βαθύ Λιμενάρι. από Ζαφειροπούλου Φ., Ο Γεωμετρικός Οικισμός της Δονούσας, στο *Διαλέξεις 1986-1989*, 1990, σελ.45, εικ.3

Εικόνα 29. Δονούσα. Η οικία X6. από Mazarakis Ainian A., *From Ruler's Dwellings to Temples. Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C)*, (Studies in Mediterranean Archaeology 122), Jonsered 1997, εικ.344

Εικόνα 30. Δονούσα. Η οικία X7. από Mazarakis Ainian A., *From Ruler's Dwellings to Temples. Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C)*, (Studies in Mediterranean Archaeology 122), Jonsered 1997, εικ.345

Εικόνα 31. Η νήσος και η αρχαία πόλη της Θήρας από Giese J. & Kose A., Zur Entwicklung der Agora von Thera, Hoepfner W. und L. Lehmann, *Die griechische Agora*, Mainz am Rhein 2006, σελ.78 εικ.1

Εικόνα 32α. Θήρα. Το κέντρο της πόλης με την Αγορά από Sperling J.W., *Thera and Therasia, Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις* 22, Αθήναι 1973, εικ.25

Εικόνα 32β. Θήρα με την Αγορά από Giese J. & Kose A., Zur Entwicklung der Agora von Thera, Hoepfner W. und L. Lehmann, *Die griechische Agora*, Mainz am Rhein 2006, σελ.80 εικ.3

Εικόνα 33. Θήρα. Η Βασιλική Στοά από Dörpfeld W. et al, 1899 Topographie des Alten Thera, στο Hiller von Gaertringen F.F. (επιμ.), *Thera, Untersuchungen, Vermessungen und Ausgrabungen in den Jahren 1895-1898, τ. I, Die Insel Thera in Alterum und Gegenwart mit Asschluss der Nekropolen*, Berlin 1899, σελ.218

Εικόνα 34α. Θήρα. Κτίριο πιθανώς ταυτιζόμενο με τον λεγόμενο «Δρύφακτο» από Sperling J.W., *Thera and Therasia, Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις* 22, Αθήναι 1973, εικ.30

Εικόνα 34β. Θήρα. Κτίριο πιθανώς ταυτιζόμενο με τον λεγόμενο «Δρύφακτο» από Dörpfeld W. et al, 1899 Topographie des Alten Thera, στο Hiller von Gaertringen F.F. (επιμ.), *Thera, Untersuchungen, Vermessungen und Ausgrabungen in den Jahren 1895-1898, τ. I, Die Insel Thera in Alterum und Gegenwart mit Asschluss der Nekropolen*, Berlin 1899, σελ.249

Εικόνα 35. Θήρα. Το θέατρο από Balty J.Ch., *Curia ordinis : recherches d'architecture et d'urbanisme antiques sur les curies provinciales du monde romain*, Bruxelles 1991, σελ.597, εικ.283

Εικόνα 36. Θήρα. Επιγραφές από το θέατρο που αναφέρουν τον Γερμανικό ως Δία και την Αγριππίνα ως Εστία Βουλαία από Boschung D., *Gens Augusta. Untersuchungen zu Aufstellung, Wirkung und Bedeutung der Statuengruppen des julisch-claudischen Kaiserhauses*, (Monumenta Artis Romanae XXXII), Mainz am Rhein 2002, σελ.94, εικ.18

Εικόνα 37. Η νήσος Κέα. από Mendoni L. & Papageorgiadou Ha., A surface survey of Roman Kea στο S. Walker & A. Cameron (επιμ.), *The Greek Renaissance in the Roman Empire: papers from the tenth british museum classical colloquium*, London 1989 σελ.174, πιν.64, εικ. 1

Εικόνα 38. Η Ακρόπολη της Καρθαίας. από Σημαντώνη- Μπουρνιά Ε. (επιμ.), *Καρθαία*, Αθήνα 2009, σελ., εικ. 29

Εικόνα 39. Κέα - Καρθαία. Η Ακρόπολη. από Σημαντώνη- Μπουρνιά Ε. (επιμ.), *Καρθαία*, Αθήνα 2009, σελ., εικ.33

Εικόνα 40. Κέα – Καρθαία. Το θέατρο από Σημαντώνη- Μπουρνιά Ε. (επιμ.), *Καρθαία*, Αθήνα 2009, σελ., εικ.55

Εικόνα 41. Κέα – Καρθαία. Το άνδριο του ναού της Αθηνάς από Σημαντώνη- Μπουρνιά Ε. (επιμ.), *Καρθαία*, Αθήνα 2009, σελ., εικ.59

Εικόνα 42^α Κέα – Καρθαία. Το άνδριο του ναού της Αθηνάς (το Κτίριο D και ο ελεύθερος χώρος) από Σημαντώνη- Μπουρνιά Ε. (επιμ.), *Καρθαία*, Αθήνα 2009, σελ., εικ.106

Εικόνα 42β. Κέα – Καρθαία. Το Κτίριο D από Σημαντώνη- Μπουρνιά Ε. (επιμ.), *Καρθαία*, Αθήνα 2009, σελ., εικ.108

Εικόνα 43. Κέα – Καρθαία. Το Κτίριο D από Σημαντώνη- Μπουρνιά Ε. (επιμ.), *Καρθαία*, Αθήνα 2009, σελ., εικ.113

Εικόνα 44^α. Κέα – Καρθαία, Ο ναός του Πυθίου Απόλλωνα και η πλατεία του από Σημαντώνη- Μπουρνιά Ε. (επιμ.), *Καρθαία*, Αθήνα 2009, σελ., εικ.40

Εικόνα 44^β. Κέα – Καρθαία, Η πλατεία του ναού του Πυθίου Απόλλωνα από Σημαντώνη- Μπουρνιά Ε. (επιμ.), *Καρθαία*, Αθήνα 2009, σελ.164, εικ.133

Εικόνα 45. Η νήσος Κύθνος και η περιοχή του Βρυοκάστρου από Μαζαράκης Αινιάν Α., *Επιφανειακές Έρευνες στην Κύθνο, ΠΑΕ 1995*, σελ. εικ.1

Εικόνα 46α. Κύθνος – Βρυόκαστρο. Το Μεσαίο πλάτωμα- Β τμήμα από Μαζαράκης Αινιάν Α., *Επιφανειακές Έρευνες στην Κύθνο, ΠΑΕ 1995*, σελ.177, εικ.29

Εικόνα 46β. Κύθνος – Βρυόκαστρο. Το Μεσαίο πλάτωμα- Ν τμήμα από Μαζαράκης Αινιάν Α., *Επιφανειακές Έρευνες στην Κύθνο, ΠΑΕ 1995*, σελ.30, εικ.178

Εικόνα 47. Κύθνος – Βρυόκαστρο. Το Κτίριο 5 από Μαζαράκης Αινιάν Α., *Αρχαιολογική Ανασκαφή Κύθνου: Έκθεση αποτελεσμάτων περιόδου 2009* (<http://extras.ha.uth.gr/kythnos/index.php?page=report-2009>), σελ.6

Εικόνα 48α. Μολύβδινο σταθμίο με την επιγραφή “ΤΡΙΤΗ” (στατήρα) από Μαζαράκης Αινιάν Α., *Αρχαιολογική Ανασκαφή Κύθνου: Έκθεση αποτελεσμάτων περιόδου 2009* (<http://extras.ha.uth.gr/kythnos/index.php?page=report-2009>), σελ.7

Εικόνα 48β. Μολύβδινο σταθμίο, 1/8 στατήρα με την επιγραφή από Μαζαράκης Αινιάν Α., *Αρχαιολογική Ανασκαφή Κύθνου: Έκθεση αποτελεσμάτων περιόδου 2009* (<http://extras.ha.uth.gr/kythnos/index.php?page=report-2009>), σελ.7

Εικόνα 48γ. Μολύβδινο, πυραμιδόσχημο βάρος από Μαζαράκης Αινιάν Α., *Αρχαιολογική Ανασκαφή Κύθνου: Έκθεση αποτελεσμάτων περιόδου 2009* (<http://extras.ha.uth.gr/kythnos/index.php?page=report-2009>), σελ.7

Εικόνα 49. Κύθνος – Βρυόκαστρο. Κτρίο 1 από Μαζαράκης Αινιάν Α., *Επιφανειακές Έρευνες στην Κύθνο, ΠΑΕ 1995*, σελ.180, εικ.32

Εικόνα 50. Η νήσος Μήλος από Τριάντη Ι., Μήλος, στο Βλαχόπουλος Α.Γ. (επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα 2005, 306

Εικόνα 51. Η περιοχή της πόλης τα Μήλου (σημειώνεται η πιθανή θέση της Αγοράς) από από Cherry J.F. & Br. A., Sparkes, A note on the topography of the ancient settlement of Melos, στο Renfrew C. & M. Wagstaff (eds.), *An Island Polity: The archaeology of exploitation in Melos*, Great Britain 1982, σελ.54, εικ.5.3

Εικόνα 52. Μήλος. Το Θέατρο από από Ζαφειροπούλου Φ., Η Μήλος στην Αρχαιότητα, Στο 7 *Ημέρες (Η Καθημερινή): Τόμος Δ' - Νησιά του Αιγαίου*, 25 Ιουνίου 1995, σελ.136

Εικόνα 53. Η νήσος Νάξος από Φιλανιώτου Ο., Νάξος. Προϊστορικοί Χρόνοι, στο Βλαχόπουλος Α. (επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα 2005, σελ.272

Εικόνα 54. Νάξος. Η περιοχή της χώρας. από Σημαντώνη – Μπουρνιά Ε., Οι Κυκλάδες από τους Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους μέχρι το τέλος της Αρχαϊκής Εποχής, στο Μενδώνη Α.Γ – Μάργαρη Ν. (επιμ.), *Κυκλάδες. Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες*, Αθήνα 1998, σελ.190, εικ.22

Εικόνα 55. Νάξος. Η «Τετράγωνη Στοά» από Λαμπρινουδάκης Β., Ανασκαφή Νάξου, *ΠΑΕ 1991*, σελ.264-265, εικ.1

Εικόνα 56. Νάξος. Η βόρεια στοά από Λαμπρινουδάκης Β., Ανασκαφή Νάξου, *ΠΑΕ 1988*, σελ.211, εικ.3

Εικόνα 57. Νάξος. Η συνάντηση της Δ και Ν στοάς από Λαμπρινουδάκης Β., Ανασκαφή Νάξου, *ΠΑΕ 1988*, σελ.210, εικ.2

Εικόνα 58. Νάξος Βάσεις αναθημάτων εμπρός σε Ν στοά από Λαμπρινουδάκης Β., Ανασκαφή Νάξου, *ΠΑΕ 1991*, σελ.258, εικ.2

Εικόνα 59. Νάξος. Δωρικό κιονόκρανο από τη στοά από Κοντολέων Ν.Μ., Ανασκαφή Νάξου, *ΠΑΕ 1970*, πιν.198, εικ.β

Εικόνα 60. Νάξος. Μεγάλο συγκρότημα δίπλα σε Αγορά. (ίσως βιοτεχνική εγκατάσταση) από Λαμπρινουδάκης Β., Ανασκαφές Νάξου, *ΠΑΕ 1979*, σελ.250, εικ.1

Εικόνα 61. Η νήσος Πάρος από Ζαφειροπούλου Φ., Πάρος στο Βλαχόπουλος Α. (επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα 2005, σελ.260

Εικόνα 62. Πάρος. Ο οικισμός των Κουκουναριών από Σκιλάρντι Δ., Ανασκαφή Πάρου, *ΠΑΕ 1991*, σελ.221, εικ.1

Εικόνα 63. Πάρος – Κουκουναριές. Ο ναός της Αθηνάς από Σκιλάρντι Δ., Ανασκαφή Πάρου, *ΠΑΕ 1989*, σελ.256, εικ.2

Εικόνα 64^α. Πάρος – Κουκουναριές. Το «Κτίριο των Σφραγισμάτων» και ο χώρος του Ιερού. Από Σκιλάρντι Δ., Ανασκαφή Πάρου, *ΠΑΕ 1985*, σελ.118, εικ.5

Εικόνα 64β. Πάρος – Κουκουναριές. Το «Κτίριο των Σφραγισμάτων». από Σκιλάρντι Δ., Ανασκαφή Πάρου, *ΠΑΕ 1987*, σελ.229, εικ.3

Εικόνα 65. Πάρος – Κουκουναριές. Τα Κτίρια Α, Β και Γ από Mazarakis Ainian A., *From Ruler's Dwellings to Temples. Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C)*, (Studies in Mediterranean Archaeology 122), Jonsered 1997, εικ. 321

Εικόνα 66. Πάρος – Κουκουναριές. Το Κτίριο Λ. από Mazarakis Ainian A., *From Ruler's Dwellings to Temples. Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C)*, (Studies in Mediterranean Archaeology 122), Jonsered 1997, εικ.321

Εικόνα 67. Πάρος. Η περιοχή της Παροικιάς (σημειώνεται η πιθανή θέση της αρχαίας Αγοράς). από Σκιλάρντι Δ., Ανασκαφικά έρευναι εν Πάρω, *ΠΑΕ 1974*, σελ.182, εικ.1

Εικόνα 68. Πάρος – Παροικιά. Τα εδώλια του Βουλευτηρίου σε δεύτερη χρήση από Ζαφειροπούλου Φ., Η Αρχαιολογική Έρευνα, στο *7 Ημέρες (Η Καθημερινή)*, 1997, σελ.60

Εικόνα 69. Πάρος – Παροικιά.. Εντοιχισμένα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη στο βενετικό φρούριο. από Ζαφειροπούλου Φ., Πάρος στο Βλαχόπουλος Α. (επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα 2005, σελ.263, εικ.378

Εικόνα 70. Ο οικισμός στη νήσο Οικονόμου από Σκιλάρντι Δ., Αρχαιολογικά έρευναι εν Πάρω, *ΠΑΕ 1974*, σελ.206, εικ.3

Εικόνα 71. Η νήσος Σίφνος από Παπαδούλου Ζ.Δ., *Σιφνίων Άστν: φιλολογικές, αρχαιολογικές και τοπογραφικές μαρτυρίες για την αρχαία πόλη της Σίφνου*, Αθήνα 2002

Εικόνα 72. Σίφνος. Ο οικισμός του Κάστρου. από Παπαδούλου Ζ.Δ., *Σιφνίων Άστν: φιλολογικές, αρχαιολογικές και τοπογραφικές μαρτυρίες για την αρχαία πόλη της Σίφνου*, Αθήνα 2002

Εικόνα 73. Σίφνος. Η Ακρόπολη του Αγ. Ανδρέα από Σημαντώνη – Μπουρνιά Ε., Οι Κυκλάδες από τους Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους μέχρι το τέλος της Αρχαϊκής Εποχής, στο Μενδώνη Λ.Γ – Μάργαρη Ν. (επιμ.), *Κυκλάδες. Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες*, Αθήνα 1998, σελ.181, εικ.10

Εικόνα 74. Σίφνος – Αγ. Αδρέας. Το Συγκρότημα Α. από Τελεβάντου Χ., Η Ακρόπολις του Αγίου Ανδρέα Σίφνου. Οικιστικές Φάσεις, στο *Πρακτικά Β' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 27-30 Ιουνίου 2002, τ. Α', Αρχαίοι Χρόνοι*, Αθήνα 2005, σελ.65, εικ.3

Εικόνα 75. Σίφνος – Αγ. Αδρέας. Κτίριο στην κορυφή της Ακρόπολης από *From Ruler's Dwellings to Temples. Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C)*, (Studies in Mediterranean Archaeology 122), Jonsered 1997, εικ.294

Εικόνα 76. Η Λατώ, από Martin R., *L.urbanisme dans la Grèce antique*, Paris 1974, σελ.81, εικ.2

Εικόνα 77. Ο Πειραιάς από Hoepfner W., *Die griechische Agora im Überblick* στο Hoepfner W. und L. Lehmann, *Die griechische Agora*, Mainz am Rhein 2006, σελ.20, εικ.17

Εικόνα 78. Η Αγορά της Εφέσου από Martin R., *L.urbanisme dans la Grèce antique*, Paris 1974, σελ.273, εικ.59

Εικόνα 79. Ορχομενός, Το Βουλευτήριο από McDonald W.A., *The Political Meeting Places of the Greeks*, (The John Hopkins University Studies in Archaeology, no 34), Baltimore 1943, πιν.10

Εικόνα 80. Θήρα. Η φάσεις της Βασιλικής Στοάς κατά τον Balty. από Balty J.Ch., *Curia ordinis : recherches d'architecture et d'urbanisme antiques sur les curies provinciales du monde romain*, Bruxelles 1991, σελ.392, εικ.194

Εικόνα 81. Αθήνα - Αγορά. Η Στοά του Διός από Price R., *Rituals and power: the Roman imperial cult in Asia Minor*, Cambridge 1984, σελ.141, εικ.4

Εικόνα 82. Τήνος. Η διπλή στοά στο ιερό του Ποσειδώνα και της Αμφιτρίτης από Coulton J.J., *The Architectural Development of the Greek Stoa*, (Oxford Monographs on Classical Archaeology), Oxford 1976, σελ.287, εικ.112

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

Γ	<i>Γεωμετρική</i>
ΜΓ	<i>Μέση Γεωμετρική</i>
ΠΓ	<i>Πρωτογεωμετρική</i>
ΠΕΣ	<i>Πρώιμη Εποχή Σιδήρου</i>
ΠΚ	<i>Πρωτοκυκλαδική</i>
ΥΓ	<i>Υστερη Γεωμετρική</i>
ΥΕ	<i>Υστεροελλαδική</i>
ΥΜΓ	<i>Υστερη Μέση Γεωμετρική</i>
ΥΠΓ	<i>Υστερη Πρωτογεωμετρική</i>

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΕ	<i>Αρχαιολογική Εφημερίδα</i>
IG	<i>Inscriptiones Graecae</i>
ΠΑΕ	<i>Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Balty 1991 Balty J.Ch., *Curia ordinis : recherches d'architecture et d'urbanisme antiques sur les curies provinciales du monde romain*, Bruxelles 1991
- Berranger 1992 Berranger D., *Recherches sur l'histoire et la prosopographie de Paros à l'époque archaïque*, Clermont-Ferrand, 1992
- Boschung 2002 Boschung D., *Gens Augusta. Untersuchungen zu Aufstellung, Wirkung und Bedeutung der Statuengruppen des julisch-claudischen Kaiserhauses*, (Monumenta Artis Romanae XXXII), Mainz am Rhein 2002
- Brun 1996 Brun P., *Les archipels égéens dans l'antiquité grecque (Ve -IIe siècles av. notre ère)*, (Institut des Sciences et Techniques de l'Antiquité, Centre de Recherches d'Histoire Ancienne, 157.), Paris 1996
- Cambitoglou et al 1988 Cambitoglou A. et al., *Zagora 2: excavation of a geometric town on the island of Andros*, Text, Athens 1988
- Cherry J.F. & Sparkes Br.A. 1982 Cherry J.F. & Br. A., Sparkes, A note on the topography of the ancient settlement of Melos, στο Renfrew C. & M. Wagstaff (eds.), *An Island Polity: The archaeology of exploitation in Melos*, Cambridge 1982, 53-57
- Cherry – Davis – Mantzourani 1991 Cherry J.F. – Davis J.L. – Mantzourani E., *Landscape Archaeology as Long-Term History. Norther Keos in the Cycladic Islands*, Los Angeles 1991
- Coldstream 1997 Coldstream J.N., *Γεωμετρική Ελλάδα*, Ε. Κεφαλίδου (μεταφρ.), Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1997 (Λονδίνο 1977)
- Coulton J.J. 1976 Coulton J.J., *The Architectural Development of the Greek Stoa*, (Oxford Monographs on Classical Archaeology), Oxford 1976.
- Dörpfeld et al. 1899 Dörpfeld W. et al., 1899 *Topographie des Alten Thera*, στο Hiller von Gaertringen F.F. (επιμ.), *Thera, Untersuchungen, Vermessungen und Ausgrabungen in den Jahren*

1895-1898, τ. I, *Die Insel Thera in Alterum und Gegenwart mit Asschluss der Nekropolen*, Berlin 1899, 185-308

Ekschmitt 1986 Ekschmitt, W., *Kunst und Kultur der Kykladen. Teil II. Geometrische und Archaische Zeit*, Mainz am Rhein 1986

Etienne - Braun 1986 Etienne R. - Jean-Pierre Braun, *Ténos I, le sanctuaire de Poséidon et d'Amphitrite*, avec un appendice de Francois Queyrel. (Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome, fasc. 263), Athènes / Paris 1986

Fagerström, 1988 Fagerström, K., *Greek Iron Age Architecture. Developments through changing times*, (Studies in Mediterranean Archaeology LXXXI), Göteborg 1988

Gruben G., *Ιερά και Ναοί της Αρχαίας Ελλάδας*, Δ. Ακτσελή (μεταφ.), Αθήνα 2000

Gruben G., Ο Αρχαϊκός Ναός στο Γύρουλα Σαγκριού Νάξου, στο *Νάξος. Το Αρχαίο Ιερό του Γύρουλα στο Σαγκρί*, Αθήνα 2001, 14-20

Hiller von Gaertringen 1904 Hiller von Gaertringen F.F. (επιμ.), *Thera, Untersuchungen, Vermessungen und Ausgrabungen in den Jahren 1895-1902, Stadtgeschichte von Thera*, τ.III, Berlin 1904.

Hoepfner 2006 Hoepfner W., Die griechische Agora im Überblick στο Hoepfner W. und L. Lehmann, *Die griechische Agora*, Mainz am Rhein 2006, 1-28

Hoff 1988, Hoff M., *The Roman Agora of Athens*, Διδακτορική Διατριβή, Boston University 1988

Hofmann J.B., *Ετυμολογικόν Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής*, Εν Αθήναις 1974, 74

Katsonopoulou-Petropoulos-Katsarou 2008 Katsonopoulou D.-Petropoulos I.-Katsarou S., *Paros II. Ο Αρχίλοχος και η Εποχή του*, Athens 2008

Louyot - Mazarakis 2005 Louyot D. – Mazarakis Ainian A., Les structures défensives antiques dans les Cyclades: L'exemple de Kythnos, *Revue des Etudes Anciennes*, fascicule 2, tome 107 (décembre 2005) 691-715

- Martin 1951 Martin R., *Recherches sur l'Agora grecque. Études d'histoire et d'architecture urbaine*, Paris 1951
- Martin 1974 Martin R., *L'urbanisme dans la Grèce antique*, Paris 1974
- Mazarakis 1997 Mazarakis Ainian A., *From Rulers' Dwellings to Temples. Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C)*, (Studies in Mediterranean Archaeology 122), Jonsered 1997
- Mazarakis Ainian 1998 Mazarakis Ainian A., 1998. The Kythnos Survey Project: A preliminary report, στο *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Κέα – Κύθνος. Ιστορία και Αρχαιολογία*, Λ.Μενδώνη – Α.Μαζαράκης Αινιάν (επιμ.), Μελετήματα 27, ΚΕΡΑ, Αθήνα 1998, 363-379
- Mazarakis Ainian 2005 Mazarakis Ainian A., Inside the adyton of a Greek temple: Excavations on Kythnos (Cyclades), στο *Architecture and Archaeology in the Cyclades, Colloquium in honour of J.J. Coulton*, Oxford University, Lincoln College, April 16-17, 2004 (επιμ. M. Geroulanou & M. Stamatopoulou), Oxford 2005, 87-103.
- Mazarakis Ainian 2009 Mazarakis Ainian A., Réflexions sur les systèmes votifs aux sanctuaires de Kythnos (Cyclades), στο Prêtre C. (επιμ.), *Le donateur, l'offrande et la déesse. Systèmes votifs dans les sanctuaires de déesses du monde grec*, avec la collaboration de St. Hysecom-Haxhi (*Kernos*, Suppl. 23) Liège 2009, 287-318.
- Mazarakis Ainian 2010 Mazarakis Ainian A., Das Heiligtum in Kythnos. Neue Funde (2001-2006), στο *Neue Funde in griechischen Städten und Heiligtümern. Kolloquium. 4.-5. Nov. 2005. Univ. Regensburg (Festschrift Bernard Wesenberg)*, Wiesbaden 2010, 21-53.
- McDonald 1943 McDonald W.A., *The Political Meeting Places of the Greeks*, (The John Hopkins University Studies in Archaeology, no 34), Baltimore 1943
- Miller 1978 Miller St. G., *The Prytaneion: its function and architectural form*, USA (University of California Press) 1978
- Millett 1998 Millett P., .Encounters in the Agora., στο P.A. Cartledge . P. Millett - S. von Reden (επιμ.) *Kosmos: Essays in order, conflict and community in classical Athens*, Cambridge 1998, 211-218.

- Nünnerich-Asmus 1994 Nünnerich-Asmus A., *Basilika und Portikus : die Architektur der Säulenhallen als Ausdruck gewandelter Urbanität in später Republik und früher Kaiserzeit*, Wien 1994, 99
- Owens 1991 Owens E.J., *The city in the Greek and Roman world*, London; New York 1991
- Price 1984 Price R., *Rituals and power: the Roman imperial cult in Asia Minor*, Cambridge 1984.
- Rougemont *et al.* 1993. Rougemont G. *et al.*, *Recherches a Amorgos. Le site et le rempart d'Arkesine, Recherches dans les Cyclades*, R. Dalongeville – G. Rougemont (επιμ.), Lyon 1993, 97-122.
- Sheedy 2000, Sheedy K., “The Richest of the Islanders”, στο *Πρακτικά Α' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 25-28 Ιουνίου 1998*, τ. Α, *Αρχαίοι Χρόνοι*, Αθήνα 2000, 219-226
- Schmitt- Pantel 1990 Schmitt- Pantel P., *Sacrificial Meal and Symposion: Two Models of Civic Institutions in the Archaic City?*, στο O. Murray (επιμ.) *Symptica: a Symposium on the Symposium*. (Symposium held at Balliol College, Oxford, 4-8 September, 1984), Oxford 1990, 14-26
- Sparkes Br.A. 1982 Sparkes Br.A., *Classical and Roman Melos*, στο Renfrew C. & M. Wagstaff (eds.), *An Island Polity: The archaeology of exploitation in Melos*, Cambridge 1982, 45-52
- Sperling 1973 Sperling J.W., *Thera and Therasia, Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις* 22, Αθήναι 1973
- Wagstaff M. & Cherry J.F 1982 Wagstaff M. & Cherry J.F., *Settlement and Population change*, στο Renfrew C. & M. Wagstaff (eds.), *An Island Polity: The archaeology of exploitation in Melos*, Cambridge 1982, 136-155
- Witschel 1997 Witschel Chr., *Beobachtungen zur Stadtentwicklung von Thera in hellenistischer und römischer Zeit*, στο W. Hoepfner (επιμ.), *Das Dorische Thera V, Stadtgeschichte und Kultstätten am nördlichen Stadtrand*, (Schriften des Seminars für Klassische Archäologie der Freien Universität Berlin,) Berlin 1997, 17-46

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

Βενιέρη 2005 Βενιέρη Γ., Κέα, στο *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Βλαχόπουλος Α. (επιμ.), Αθήνα 2005, 206-211

Γούναρης 1998 Γούναρης Α.Π., Πολεοδομία και τείχη της αρχαίας πόλεως της Κύθνου. Προκαταρκτικές παρατηρήσεις, στο *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Κέα – Κύθνος. Ιστορία και Αρχαιολογία*, Λ. Μενδώνη – Α. Μαζαράκης Αινιάν (επιμ.), *Μελετήματα* 27, ΚΕΡΑ, Αθήνα 1998, 381-435

Δίτσα 2005 Δίτσα Δ., Τα “μυστικά” του Κάστρου: Μαρτυρίες για την ιστορία του οικισμού μέσα από τις διάσπαρτες αρχαιότητες, στο *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 27-30 Ιουνίου 2002, τ. Α΄, Αρχαίοι Χρόνοι*, Αθήνα 2005, 155-168

Ζαφειροπούλου 1988 Ζαφειροπούλου Φ., *Νάξος: τα μνημεία και το μουσείο*, Αθήνα, 1988

Ζαφειροπούλου 1990, Ζαφειροπούλου Φ., Ο Γεωμετρικός Οικισμός της Δονούσας, στο *Τδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή-Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης. Διαλέξεις 1986-1989*, 1990, 43-54

Ζαφειροπούλου 1995 Ζαφειροπούλου Φ., Η Μήλος στην Αρχαιότητα, Στο *7 Ημέρες (Η Καθημερινή): Τόμος Δ΄- Νησιά του Αιγαίου*, 25 Ιουνίου 1995, 132-137

Ζαφειροπούλου 1997 Ζαφειροπούλου Φ., Η Αρχαιολογική Έρευνα, στο *7 Ημέρες (Η Καθημερινή)* 1997, 57-60

Καμπίτογλου 1970 Καμπίτογλου Α. και J. Birmingham, VII. Στρωματογραφικά προβλήματα της ανασκαφής, στο Καμπίτογλου Α., *Ανασκαφαί Ζαγοράς Άνδρου*. Προκαταρκτική Έκθεσις, I: 1967 και 1968-69, *ΑΕ* 1970, 154-233

Καρποδίνη- Δημητριάδη 1997 Καρποδίνη- Δημητριάδη Ε., Η Καλλιμάρμαρη Πάρος, στο *7 Ημέρες (Η Καθημερινή)*, 1997, 52-56

Κοντολέων 1964 Κοντολέων Ν.Μ., Ανασκαφαί Παλαιοπόλεως Άνδρου κατ' Αύγουστον του 1956, *ΑΕ* 1964, *Χρονικά*, 1-5

Κοντολέων 1965, Κοντολέων Ν.Μ., Ανασκαφή Νάξου, *ΠΑΕ* 1965, 167-182

- Κοντολέων 1967 Κοντολέων Ν.Μ., Ανασκαφή Νάξου, *ΠΑΕ* 1967, 118-123
- Κοντολέων 1969 Κοντολέων Ν.Μ., Ανασκαφή Νάξου, *ΠΑΕ* 1969, 139-146
- Κοντολέων 1970 Κοντολέων Ν.Μ., Ανασκαφή Νάξου, *ΠΑΕ* 1970, 146-155
- Λαμπρινουδάκης 1979 Λαμπρινουδάκης Β., Ανασκαφές Νάξου, *ΠΑΕ* 1979, 249- 258
- Λαμπρινουδάκης 1988 Λαμπρινουδάκης Β., Ανασκαφή Νάξου, *ΠΑΕ* 1988, 208-217
- Λαμπρινουδάκης 1991 Λαμπρινουδάκης Β., Ανασκαφή Νάξου, *ΠΑΕ* 1991, 256-271
- Λαμπρινουδάκης 2005, Λαμπρινουδάκης Β., Νάξος. Ιστορικοί Χρόνοι, στο *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Βλαχόπουλος Α. (επιμ.), Αθήνα 2005, 278-285
- Μαζαράκης Αινιάν 1990 Μαζαράκης Αινιάν Α., Λατρευτικά Δείπνα στις Κατοικίες Αρχόντων των Πρωτογεωμετρικών και Γεωμετρικών Χρόνων, στο *Ο Ομηρικός Οίκος, Πρακτικά του Ε' Συνεδρίου για την Οδύσσεια, 11-14 Σεπτεμβρίου 1987*, Ιθάκη 1990, 177-199
- Μαζαράκης Αινιάν 1993 Μαζαράκης Αινιάν Α., Επιφανειακές έρευνες στη νήσο Κύθνο: Το τείχος της αρχαίας Κύθνου, *Αρχαιολογική Εφημερίς* (1993) 217-253.
- Μαζαράκης Αινιάν 1995 Μαζαράκης Αινιάν Α., Επιφανειακές Έρευνες στην Κύθνο, *ΠΑΕ* 1995, 137-210
- Μαζαράκης Αινιάν 1998 Μαζαράκης Αινιάν Α., Αρχαία Κύθνος. Ιστοριογραφία και αρχαιολογικές έρευνες, στο *Κέα-Κύθνος: Ιστορικές και Αρχαιολογικές Έρευνες, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου, 22-25 Ιουνίου 1994*, επιμ. Λ. Μενδώνη & Α. Μαζαράκης Αινιάν (*Μελετήματα* 27, ΚΕΡΑ-ΕΙΕ), Αθήνα 1998, 49-63.
- Μαζαράκης Αινιάν 2005 (α), Μαζαράκης Αινιάν Α., Κύθνος στο *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Βλαχόπουλος Α. (επιμ.), Αθήνα 2005, 246-249
- Μαζαράκης Αινιάν 2005 (β) Μαζαράκης Αινιάν Α., Σίφνος στο *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Βλαχόπουλος Α. (επιμ.), Αθήνα 2005, 252-255

Μαζαράκης Αινιάν – Μητσοπούλου 2007 Μαζαράκης Αινιάν Α. – Μητσοπούλου Χ., Από την επιφανειακή έρευνα στην ανασκαφή. Το ιερό της αρχαίας Κύθνου, στο *Επαθλον. Αρχαιολογικό Συνέδριο προς τιμήν του Άδωνι Κ. Κύρου, Πόρος, 7-9 Ιουνίου 2002*(επιμ. Ε. Κονσολάκη), Αθήνα 2007, 301-374.

Μαζαράκης Αινιάν 2009 Μαζαράκης Αινιάν Α., *Αρχαιολογική Ανασκαφή Κύθνου: Έκθεση αποτελεσμάτων περιόδου 2009* <http://extras.ha.uth.gr/kythnos/index.php?page=report-2009>

Μαραγκού 1999 Μαραγκού Λ., Ανασκαφή Μινώας Αμοργού, *ΠΑΕ* 1999, 203-234

Μαραγκού 2002 Μαραγκού Λ., *Αμοργός Ι, Μινώα: η πόλις, ο λιμήν και η μείζων περιφέρεια*, Αθήναι 2002

Μαραγκού 2005 Μαραγκού Λ., Αμοργός, στο *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Βλαχόπουλος Α. (επιμ.), Αθήνα 2005, 290-297

Μαρθάρη 2005 Μαρθάρη Μ., Σύρος στο *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Βλαχόπουλος Α. (επιμ.), Αθήνα 2005, 226-229

Μητσούλης 2005 Μητσούλης Γ., Σχεδιασμός και διαχείριση αρχαιολογικών χώρων. Η περίπτωση του Κάστρου της Σίφνου, στο *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 27-30 Ιουνίου 2002, τ. Α΄, Αρχαίοι Χρόνοι*, Αθήνα 2005, 175-190

Νίγδελς 1990 Νίγδελς Π.Μ., *Πολίτευμα και κοινωνία των πόλεων των Κυκλάδων κατά τη ελληνιστική και αυτοκρατορική εποχή*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1990

Ορλάνδος Α.Κ.-Τραυλός Ι.Ν., *Λεξικόν Αρχαίων Αρχιτεκτονικών Όρων*, Αθήνα 1986, 173 και 85

Παλαιοκρασσά- Κόπιτσα 1998 Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα Λ., Από τις αρχαιότητες της αρχαίας πόλης της Άνδρου, στο Α.Ν. Μπάλκας (επιμ.) *Άνδρος και Χαλκιδική Πρακτικά Συμποσίου: Άνδρος, 23 Αυγούστου 1997, Ανδριακά Χρονικά 29*, Καίρειος Βιβλιοθήκη, Άνδρος 1998, 57-67

Παλαιοκρασσά – Κόπιτσα 2001 Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα Λ., Ανασκαφή Παλαιόπολης, στο *Άγκυρα Ι*, Άνδρος 2001, 227-232

Παλαιοκρασσά – Κόπιτσα 2004 Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα Λ., Ανασκάπτοντας την Αγορά της

Αρχαίας Άνδρου, στο *Άγκυρα 2*, Άνδρος 2004, 121-137

Παλαιοκρασσά – Κόπιτσα 2007, Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα Λ., *Παλαιόπολη Άνδρου: είκοσι χρόνια ανασκαφικής έρευνας*, 2007 (Άνδρος;)

Παπαδοπούλου 2002 Παπαδούλου Ζ.Δ., *Σιφνίων Άστυ: φιλολογικές, αρχαιολογικές και τοπογραφικές μαρτυρίες για την αρχαία πόλη της Σίφνου*, Αθήνα 2002

Παπανικολάου 1998 Παπανικολάου Α., Η οικοδομική δραστηριότητα στη νότια κλιτύ της Ακροπόλεως της Καρθαίας κατά τον 6^ο και 5^ο αι. π.Χ., στο Λ. Μενδώνη – Α. Μαζαράκης Αινιάν (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Κέα – Κύθνος. Ιστορία και Αρχαιολογία, Μελετήματα 27*, ΚΕΡΑ, Αθήνα 1998, 555-560

Σημαντώνη – Μπουρνιά 1998 Σημαντώνη – Μπουρνιά Ε., Οι Κυκλάδες από τους Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους μέχρι το τέλος της Αρχαϊκής Εποχής, στο Μενδώνη Λ.Γ – Μάργαρης Ν. (επιμ.), *Κυκλάδες. Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες*, Αθήνα 1998, 173-207

Σημαντώνη - Μπουρνιά *et al.* 2006 Σημαντώνη - Μπουρνιά Ε. *et al.*, Το Έργο “Συντήρηση και Ανάδειξη Αρχαίας Καρθαίας Κέας”. Τα Έτη 2002-2004, στο *Αρχαιογνωσία 14/ 1*, Αθήνα 2006, 237-284

Σημαντώνη - Μπουρνιά 2009, Σημαντώνη - Μπουρνιά Ε. (επιμ.), *Καρθαία*, Αθήνα 2009

Σκιλάρντι 1974 Σκιλάρντι Δ., Ανασκαφικά Έρευναι εν Πάρω, *ΠΑΕ* 1974, 181-188

Σκιλάρντι 1985, Σκιλάρντι Δ, Ανασκαφή Πάρου, *ΠΑΕ* 1985, 103-143

Σκιλάρντι 1986 Σκιλάρντι Δ, Ανασκαφή Πάρου, *ΠΑΕ* 1986, 169-205

Σκιλάρντι 1987 Σκιλάρντι Δ, Ανασκαφή Πάρου, *ΠΑΕ* 1987, 217-240

Σκιλάρντι 1988 Σκιλάρντι Δ., Ανασκαφή Πάρου, *ΠΑΕ* 1988, 184-207

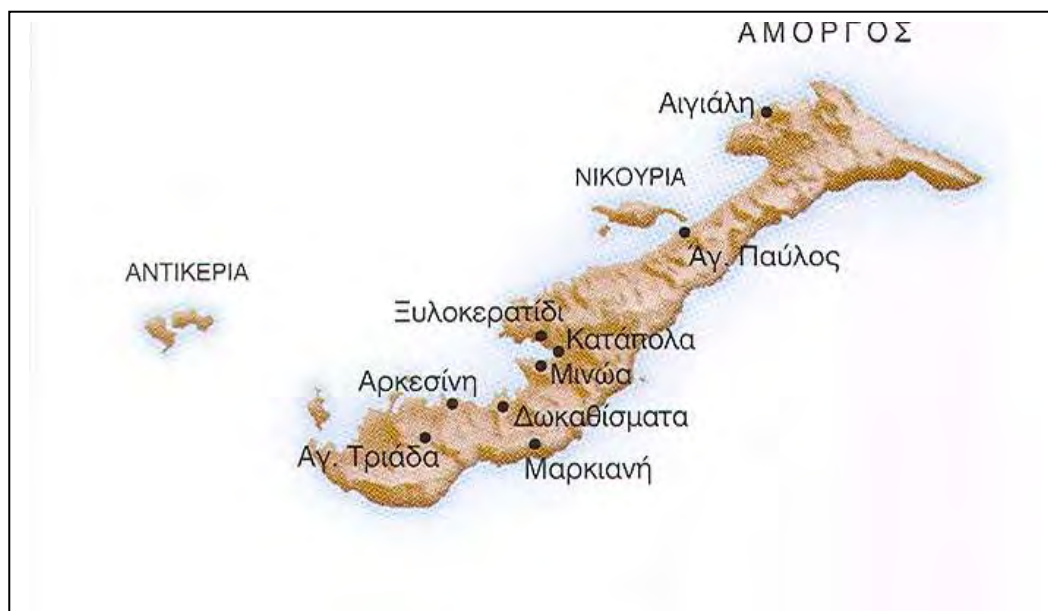
Τελεβάντου, 7 Ημέρες, 1996 Τελεβάντου Χρ.Α., Ο οικισμός της Υψηλής στο *Επτά Ημέρες (Η Καθημερινή)* (ένθετο), 14/07/1996

- Τελεβάντου 1998 Τελεβάντου Χ.Α., Ο αρχαίος οικισμός της Υψηλής στην Άνδρο: στοιχεία από τις ως τώρα ανασκαφές, στο Α.Ν. Μπάλκας (επιμ.), *Άνδρος και Χαλκιδική Πρακτικά Συμποσίου: Άνδρος, 23 Αυγούστου 1997, Ανδριακά Χρονικά* 29, Καϊρειος Βιβλιοθήκη, Άνδρος 1998, 31-42
- Τελεβάντου 2005 Τελεβάντου Χ., Άνδρος, στο Βλαχόπουλος Α. (επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα 2005, 214-219
- Τελεβάντου 2005 (β), Τελεβάντου Χ., Η Ακρόπολις του Αγίου Ανδρέα Σίφνου. Οικιστικές Φάσεις, στο *Πρακτικά Β' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 27-30 Ιουνίου 2002, τ. Α', Αρχαίοι Χρόνοι*, Αθήνα 2005, 61-70
- Τελεβάντου 2008 Τελεβάντου Χ.Α., *Άνδρος. Η Αρχαία Πόλη της Υψηλής*, Αθήνα 2008
- Τριάντη Ι. 2005 Τριάντη Ι., Μήλος, στο Βλαχόπουλος Α.Γ. (επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα 2005, 306-311
- Φιλανιώτου 2005 (α) Φιλανιώτου Ο., Νάξος. Προϊστορικοί Χρόνοι, στο Βλαχόπουλος Α. (επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα 2005, 272-277
- Φιλανιώτου 2005 (β) Φιλανιώτου Ο., 2005, Τήνος, στο Βλαχόπουλος Α. (επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα, 222-225
- Φιλιππα – Touchais 1998 Φιλιππα - Touchais Α., Οι αρχαιότητες της Κύθνου μέσα από τις μαρτυρίες των περιηγητών (15ος – 19ος αι.), στο Λ. Μενδώνη – Α. Μαζαράκης Αινιάν (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Κέα – Κύθνος. Ιστορία και Αρχαιολογία, Μελετήματα* 27, ΚΕΡΑ, Αθήνα 1998, 335-362
- Φιλιππάκη 1975 Φιλιππάκη Β., Ανασκαφή Ακροπόλεως Αγίου Ανδρέα Σίφνου, *ΠΑΕ* 1975, 235-237
- Φιλιππάκη 1979 Φιλιππάκη Β., Ανασκαφή Ακροπόλεως Αγίου Ανδρέα Σίφνου, *ΠΑΕ* 1979, 226-227

EIKONEΣ

Εικόνα 1. Οι Κυκλάδες

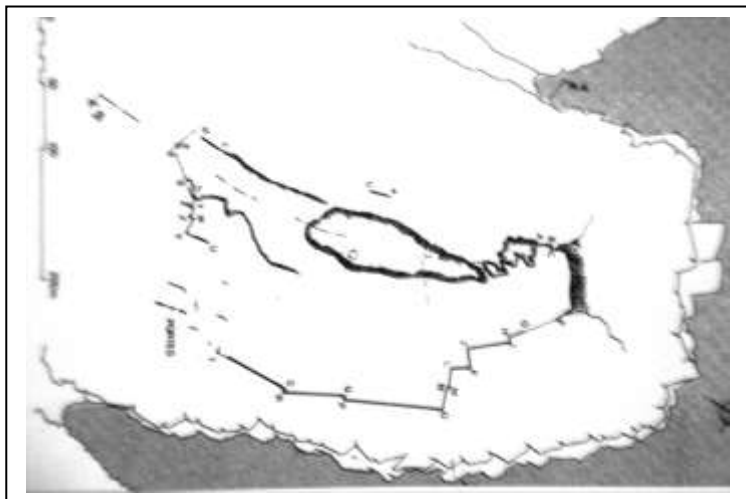

Εικόνα 2. Η νήσος Αμοργός.

Εικόνα 3. Αμοργός. Η Αιγιάλη.

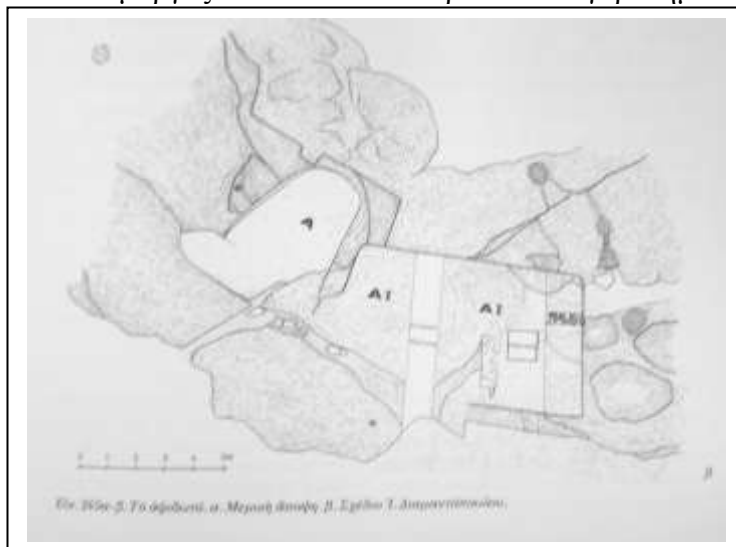

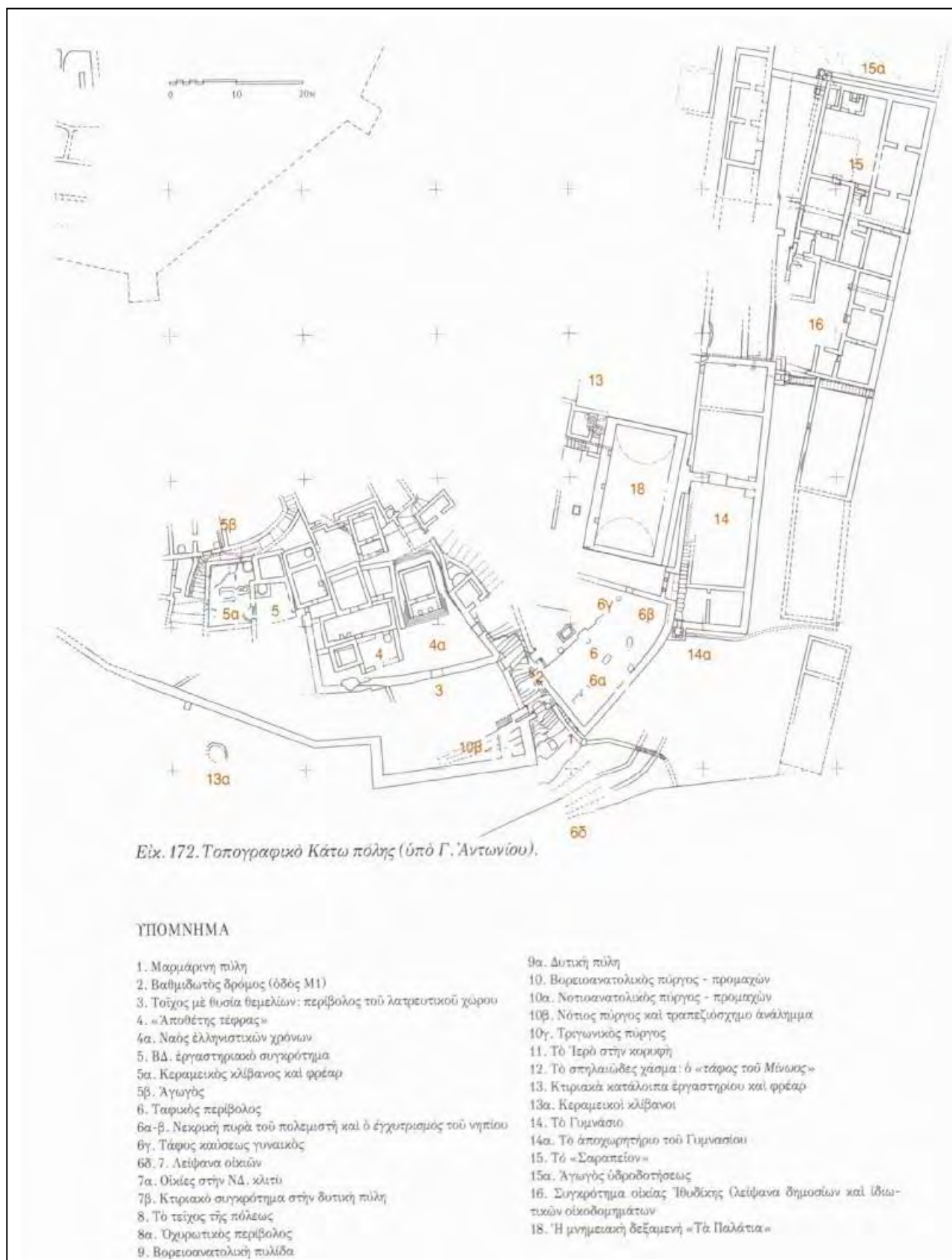
Εικόνα 5. Η Αρκεσίνη

Εικόνα 6. Αμοργός – Μινώα. Το λατρευτικό συγκρότημα της Ακρόπολης

Εικόνα 7. Αμοργός – Μινώα. Το Κτίριο Α.

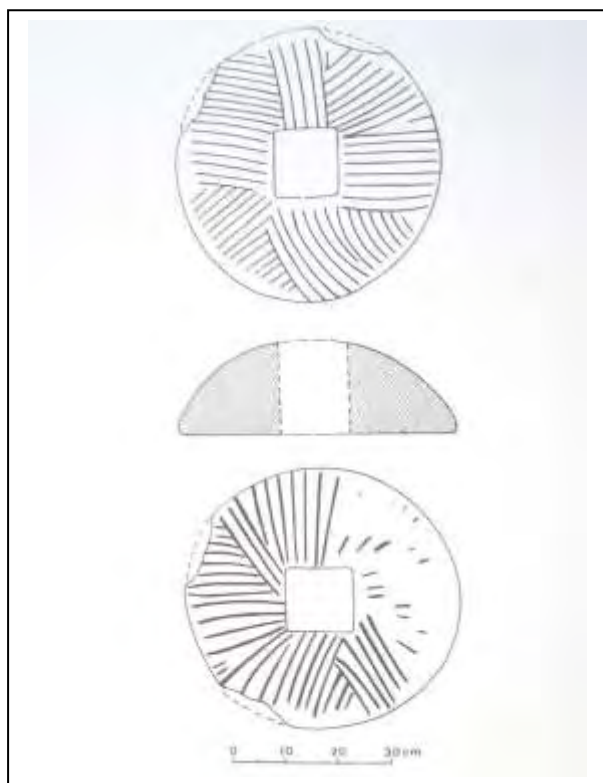
Είχ. 172. Τοπογραφικό Κάτω πόλης (υπό Γ. Αντωνίου).

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

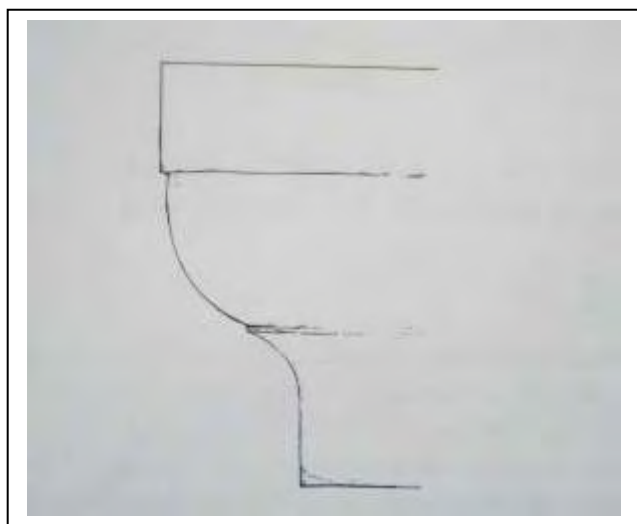
1. Μαρμαρίνη πύλη
2. Βαθμιωτός δρόμος (όδος M1)
3. Τοίχος με θυρία θεμελίων: περίβολος του λατρευτικού χώρου
4. «Αποθέτης τέφρας»
- 4α. Ναός ελληνιστικών χρόνων
5. ΒΔ. εργαστηριακό συγκρότημα
- 5α. Κεραμεικός κλίβανος και φρέαρ
- 5β. Άγωγος
6. Ταφικός περίβολος
- 6α-β. Νεκρική πυρά του πολεμιστή και ο έγχυτρισμός του νηπίου
- 6γ. Τάφος καύσεως γυναίκας
- 6δ. 7. Λείψανα οικήων
- 7α. Οικήες στην ΝΔ. κλιτί
- 7β. Κτιριακό συγκρότημα στην δυτική πύλη
8. Το τείχος της πόλεως
- 8α. Οχυρωτικός περίβολος
9. Βορειοανατολική πυλίδα

- 9α. Δυτική πύλη
10. Βορειοανατολικός πύργος - προμαχών
- 10α. Νοτιοανατολικός πύργος - προμαχών
- 10β. Νότιος πύργος και τραπεζώσχημο ανάλημμα
- 10γ. Τριγωνικός πύργος
11. Το Ίερό στην κορυφή
12. Το σπηλαιώδες χάσμα: ο «τάφος του Μίνως»
13. Κτιριακά κατάλοιπα εργαστηρίου και φρέαρ
- 13α. Κεραμεικοί κλίβανοι
14. Το Γυμνάσιο
- 14α. Το αποχωρητήριο του Γυμνασίου
15. Το «Σαραπίον»
- 15α. Άγωγος ύδροδοτήσεως
16. Συγκρότημα οικίας Ίθυδης (λείψανα δημοσίων και ιδιωτικών οικοδομημάτων)
18. Η μνημειακή δεξαμενή «Τά Παλάτια»

Εικόνα 8. Αμοργός – Μινώα. Η Κάτω πόλη.

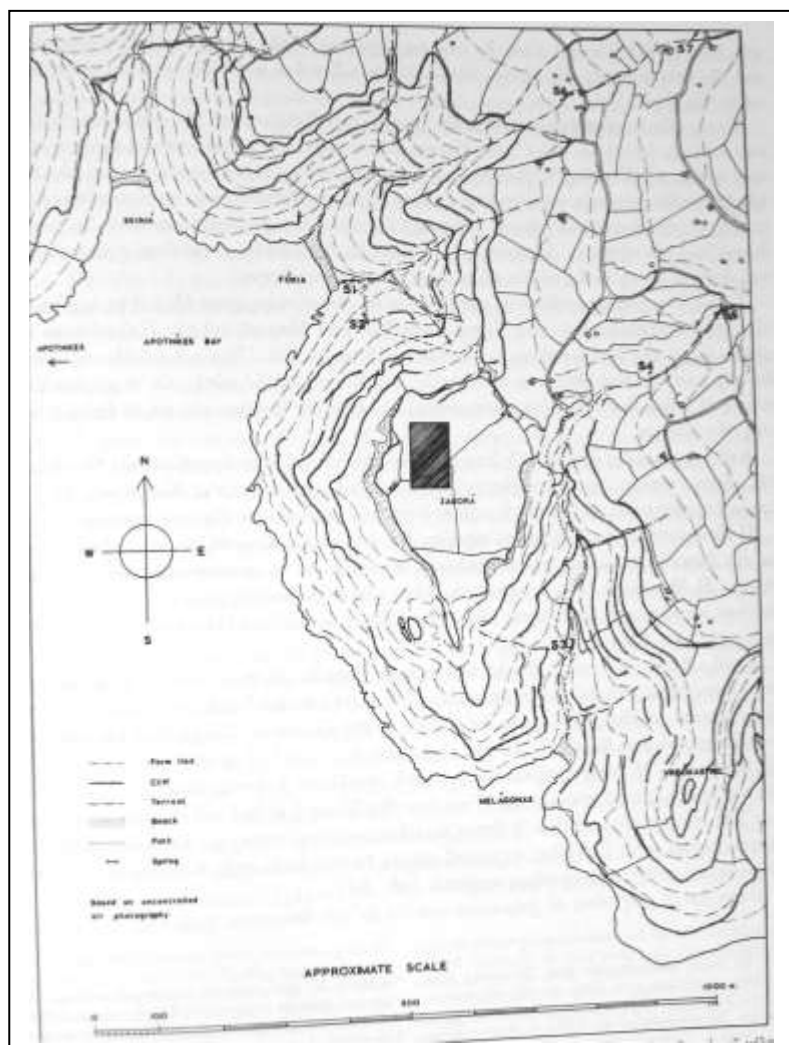
Εικόνα 9. Αμοργός – Μινώα . Κύλινδρος ίσως ελαιοτριβείου από το χώρο του «κτιριακού συγκρότηματος της Ιθυδίκης»

Εικόνα 10. Αμοργός – Μινώα .Σχέδιο δωρικού κιονοκράνου από το χώρο του «κτιριακού συγκρότηματος της Ιθυδίκης»

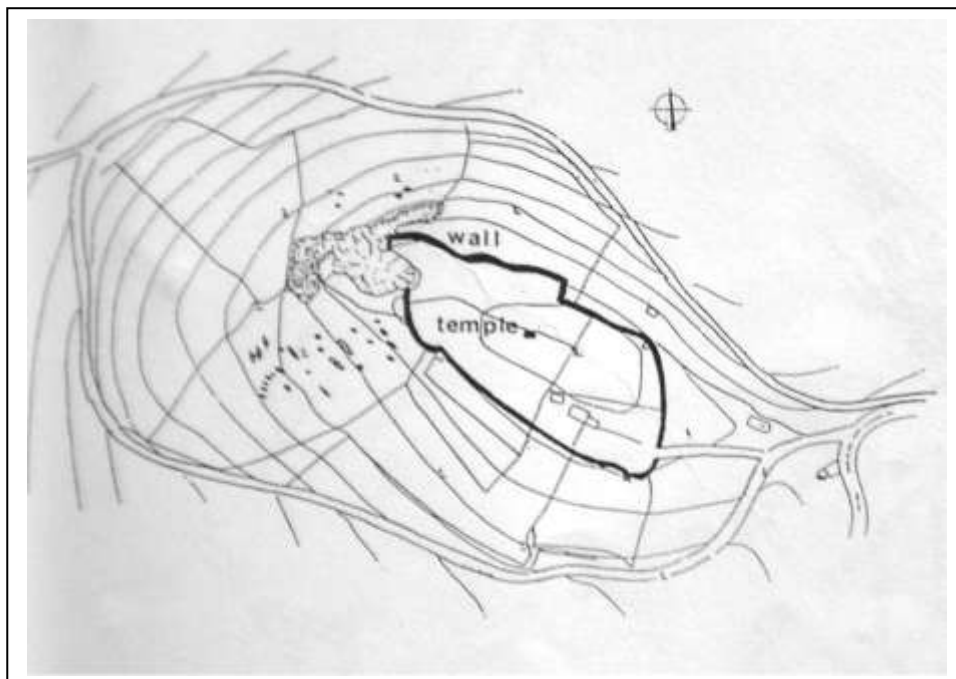
Εικόνα 11. Η Νήσος Άνδρος

Εικόνα 12. Άνδρος. Η θέση του οικισμού της Ζαγοράς

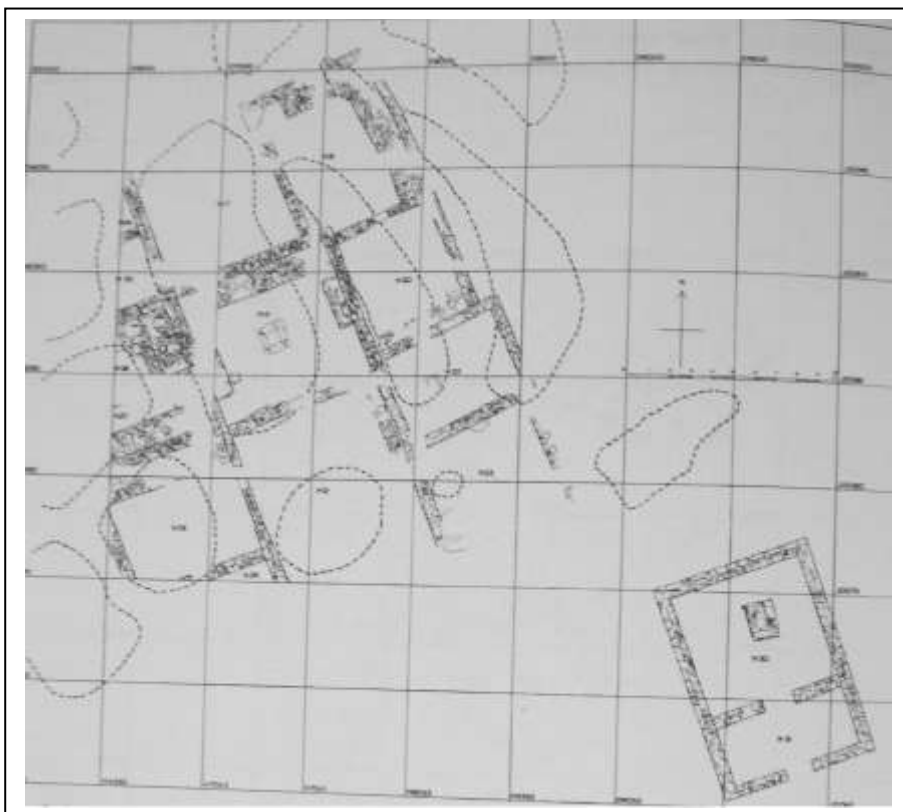
Εικόνα 13. Άνδρος. Ο οικισμός της Ζαγοράς

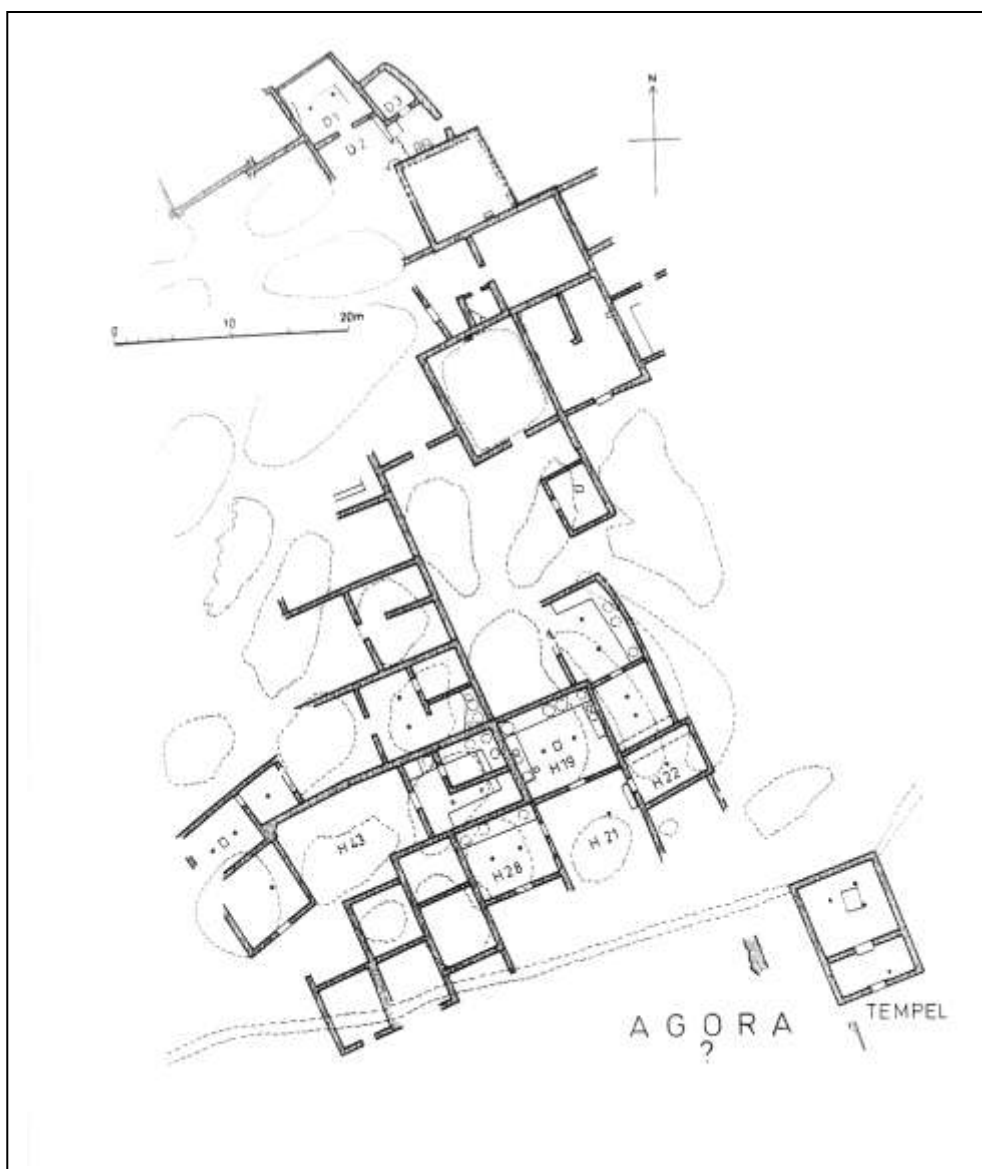
Εικόνα 14. Άνδρος. Η θέση του οικισμού της Υψηλής

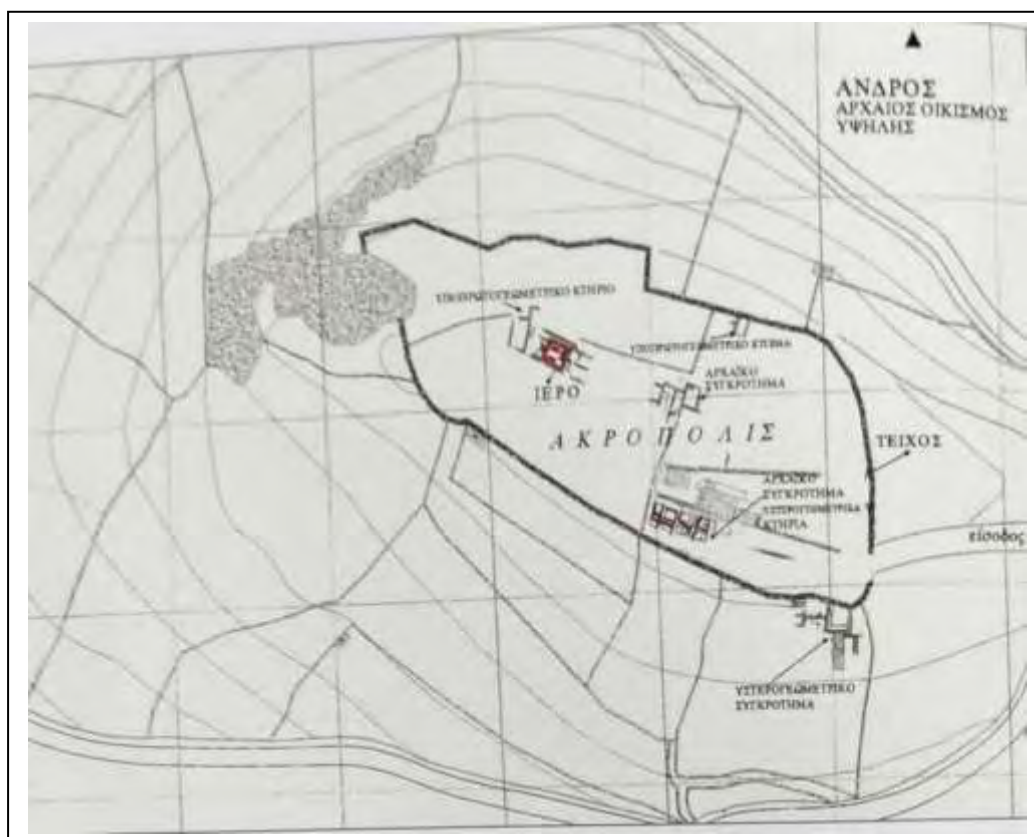
Εικόνα 16. Άνδρος - Ζαγορά. Συγκρότημα H19, H21-23, H28-29

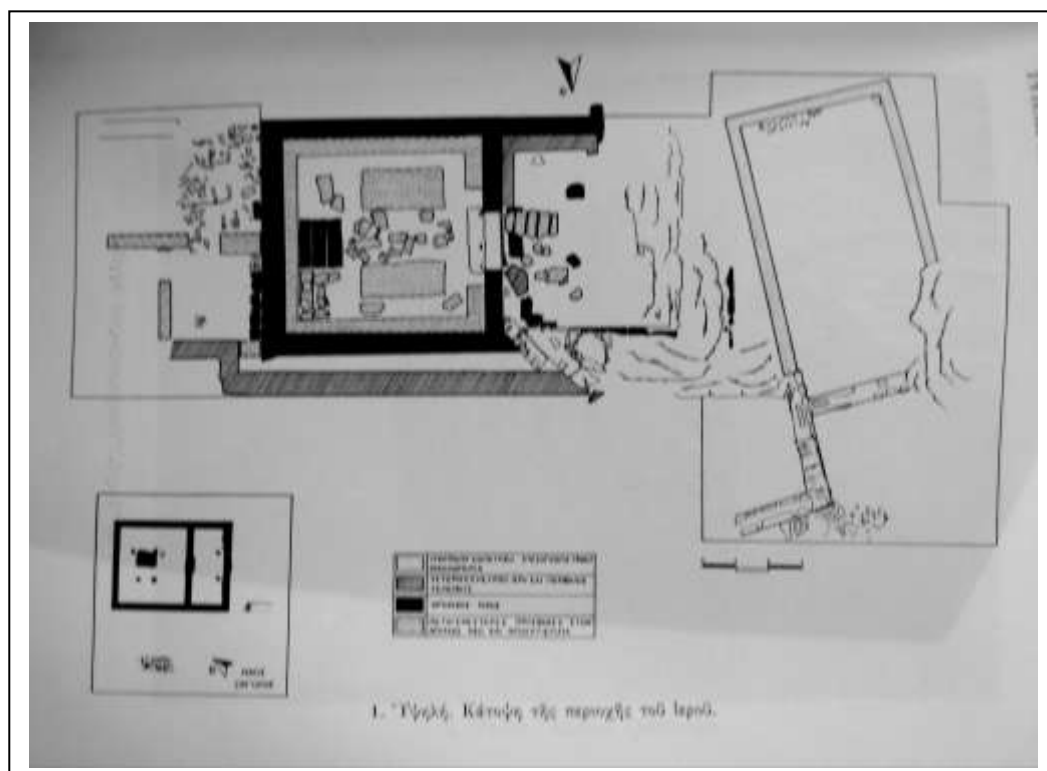
Εικόνα 17. Άνδρος - Ζαγορά. Συγκρότημα H19, H21-23, H28-29 σε σχέση με χώρο Ιερού

Εικόνα 18. Άνδρος – Ζαγορά. Χώρος «Πρώιμης Αγοράς»

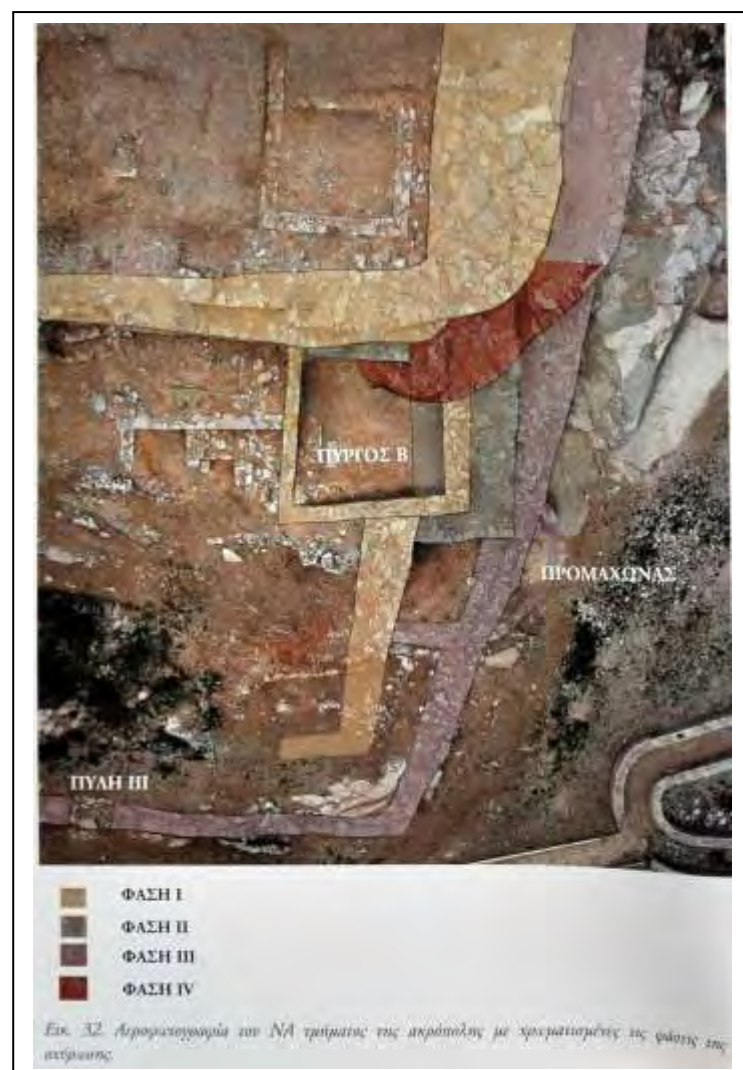
Εικόνα 19. Άνδρος. Ο οικισμός της Υψηλής

Εικόνα 20. Άνδρος- Υψηλή. Το Ιερό

Εικόνα 21. Άνδρος - Υψηλή. Το Ιερό, τα προσκτίσματα και ο χώρος της «Πρώιμης Αγοράς»

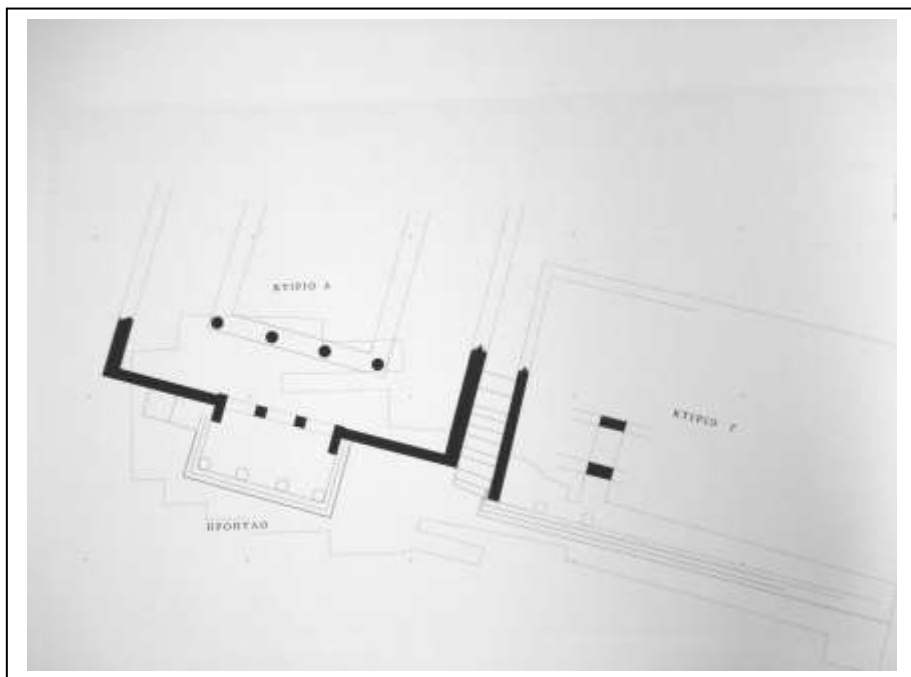
Εικόνα 22. Άνδρος - Υψηλή. Χώρος Β (Πύργος Β)

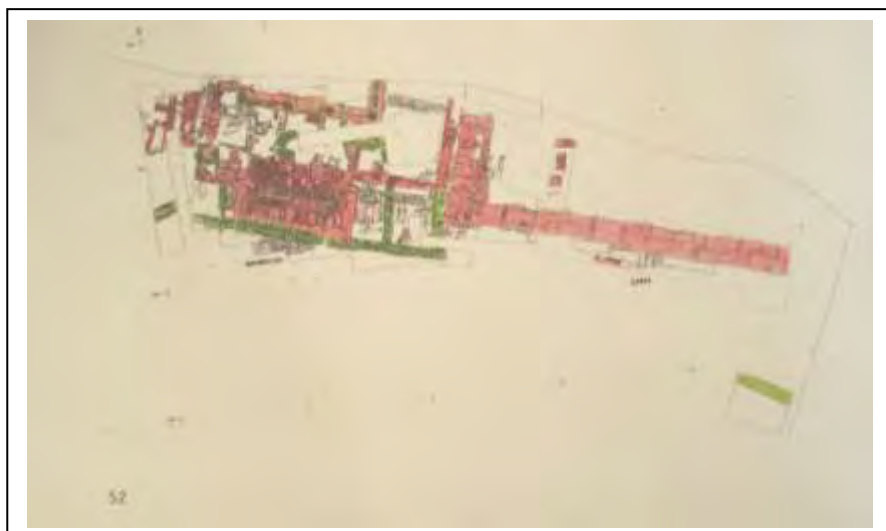
Εικόνα 23α. Άνδρος – Παλαιόπολη. Ο χώρος της Αγοράς κοντά στην παραλία

Εικόνα 23β. Άνδρος – Παλαιόπολη. Ο χώρος της Αγοράς

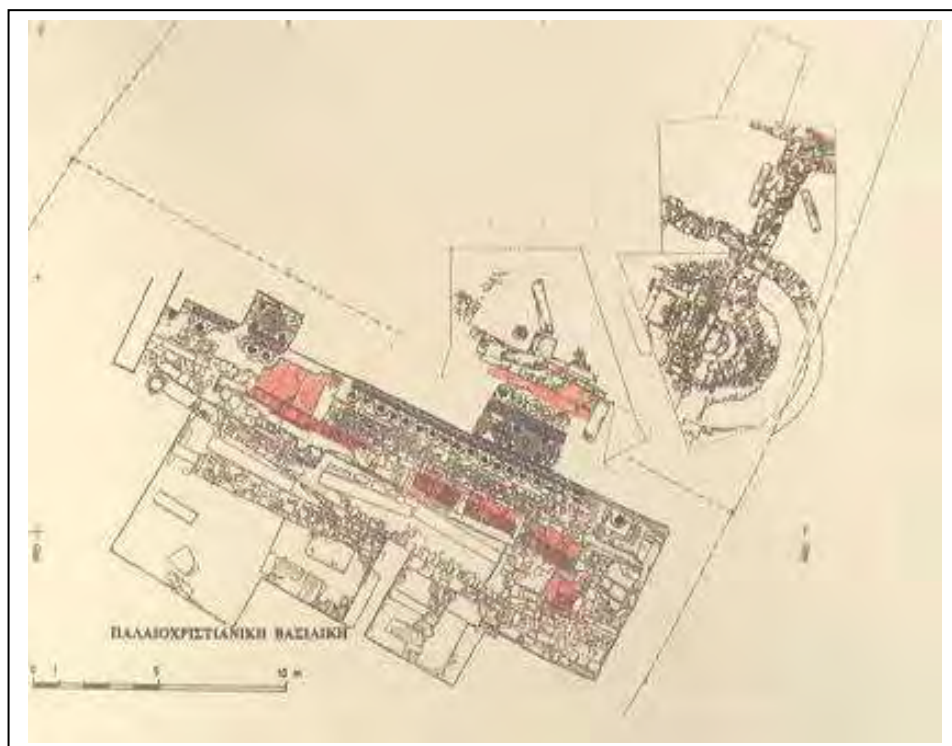
Εικόνα 24α .Άνδρος. Παλαιόπολη. Το Κτίριο Δ και η Στοά Γ

Εικόνα 24β .Άνδρος. Παλαιόπολη. Το Κτίριο Δ και η Στοά Γ

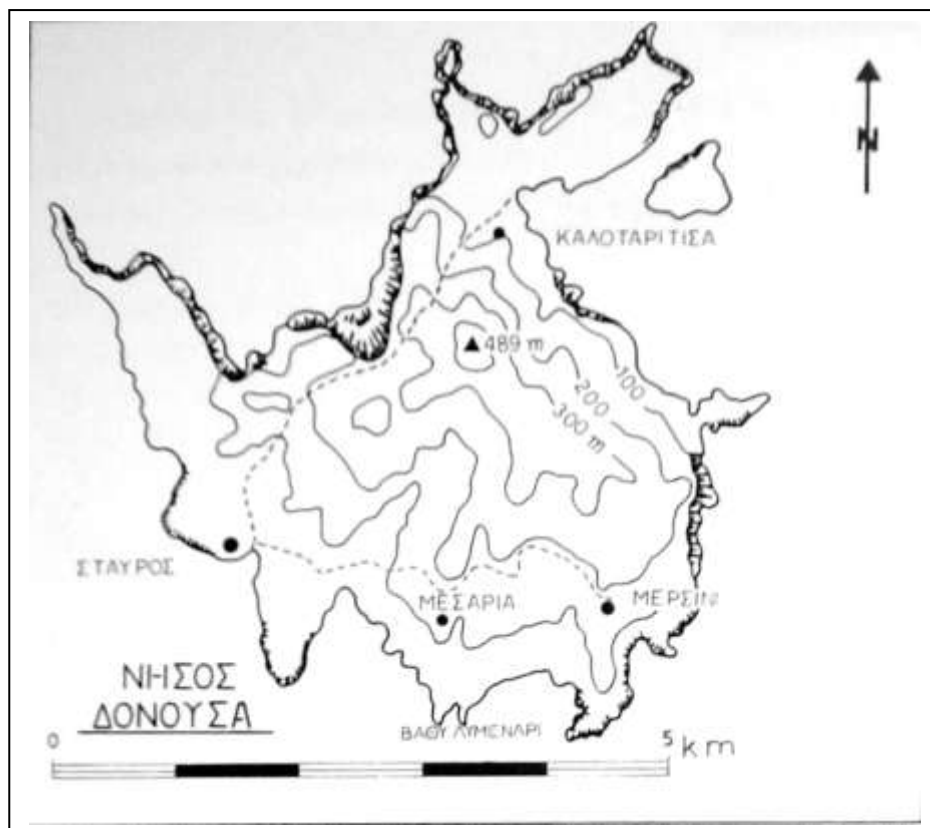
Εικόνα 24γ .Άνδρος. Παλαιόπολη. Το Κτίριο Δ και η Στοά Γ (αναπαράσταση)

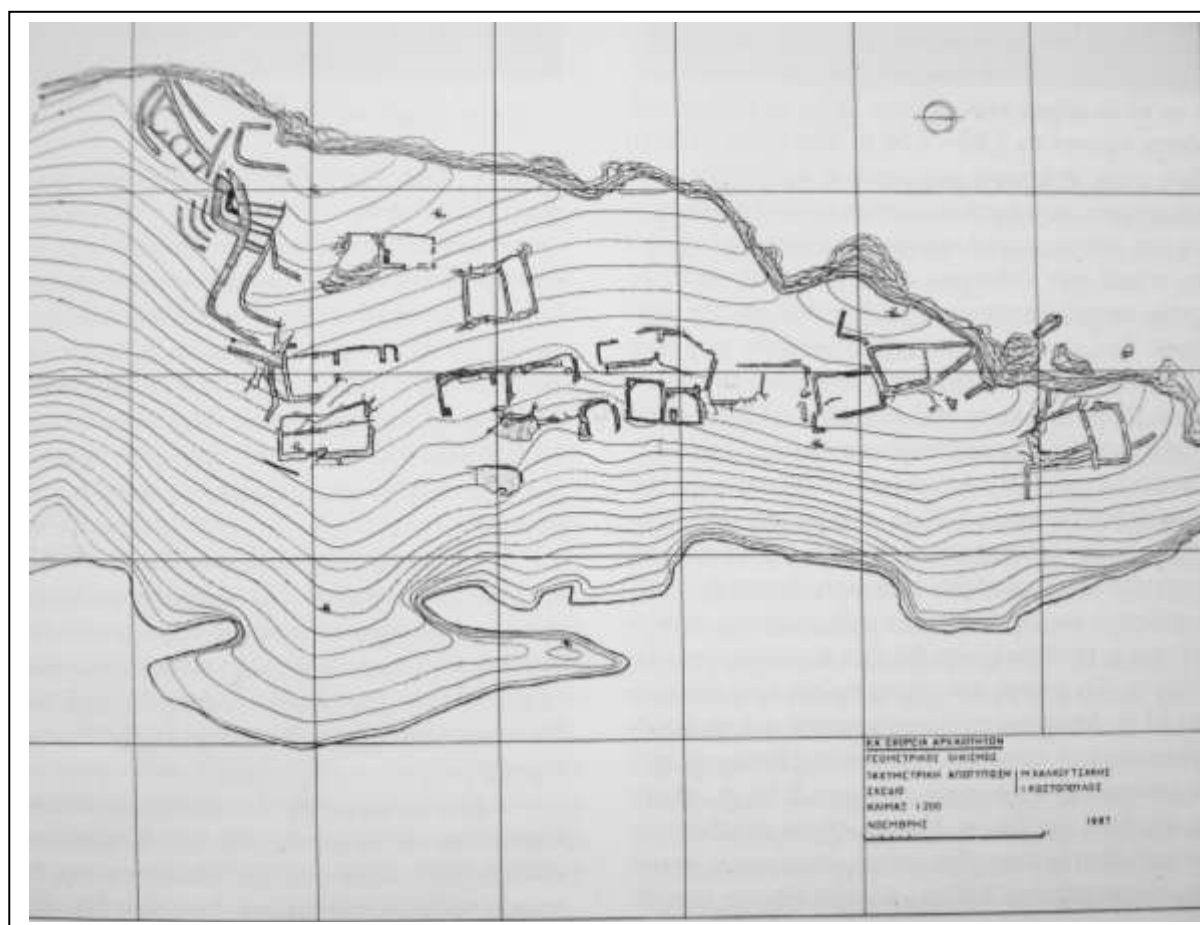
Εικόνα 25. Άνδρος – Παλαιόπολη. Η στοά ΣΤ κάτω από τη μεταγενέστερη Βασιλική

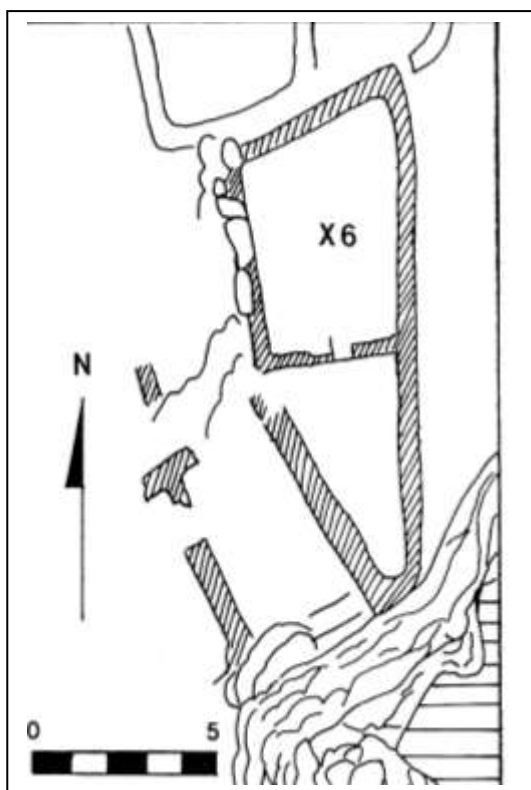
Εικόνα 26. Άνδρος – Παλαιόπολη. Ανδρική μορφή στον τύπο του *Ερμή Richelieu* το χώρο της Αγοράς.

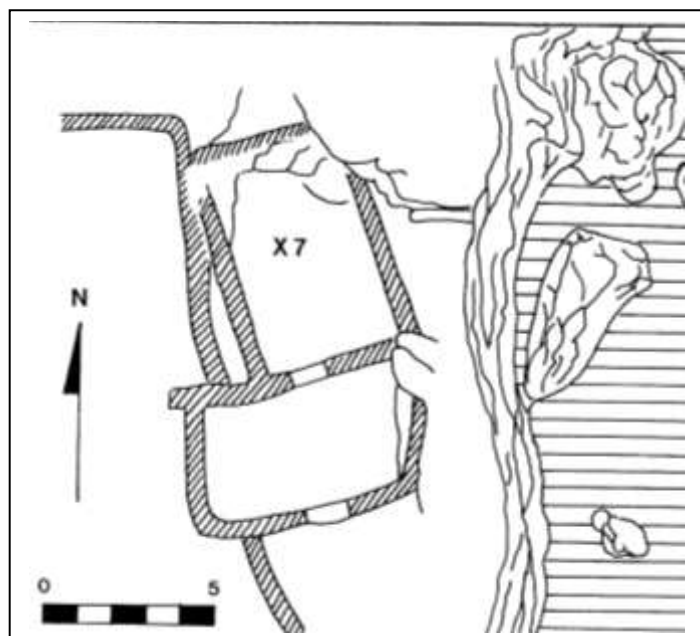
Εικόνα 27. Η νήσος Δονούσα.

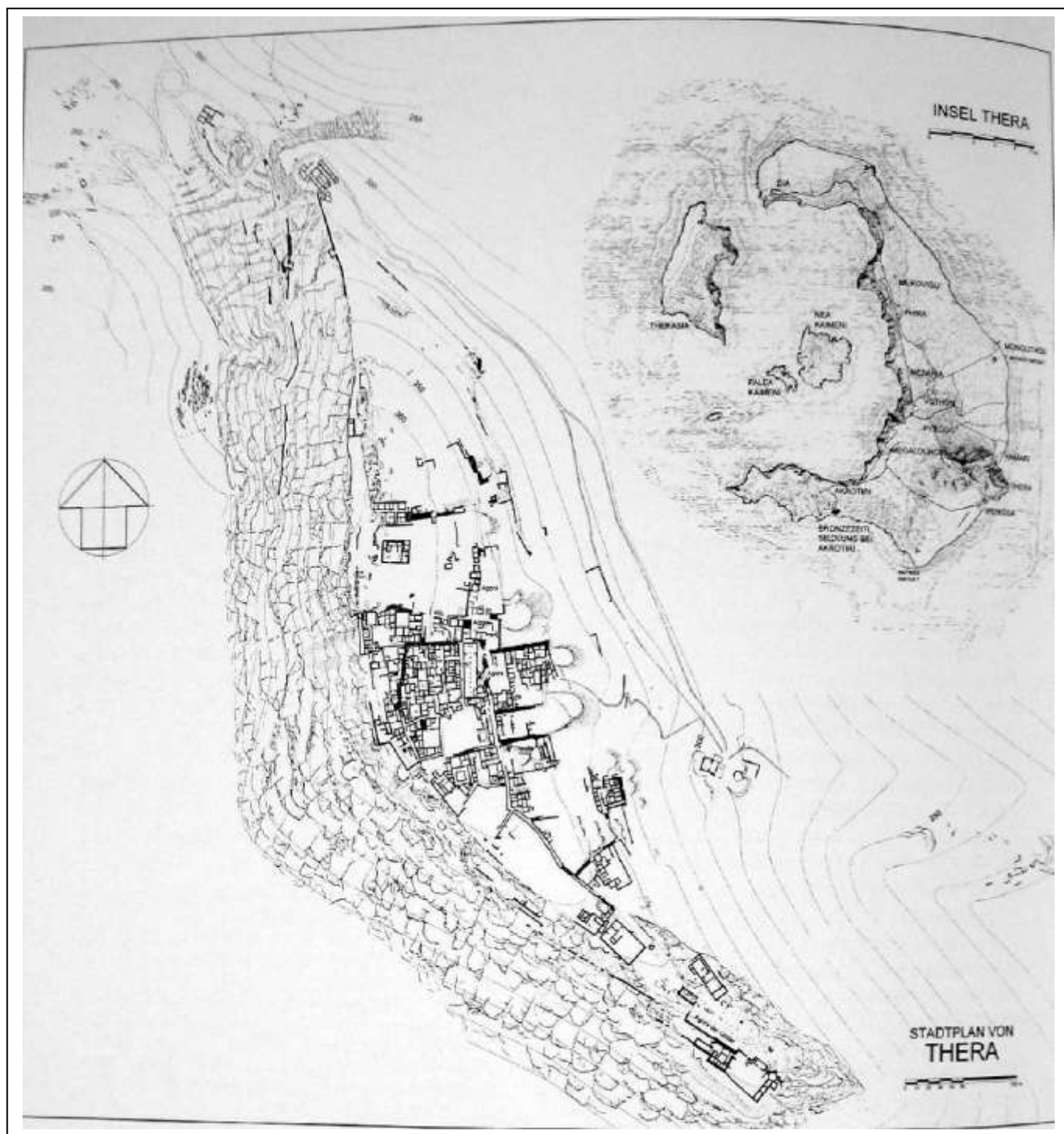
Εικόνα 28. Δονούσα. Ο οικισμός στο Βαθύ Λιμενάρι.

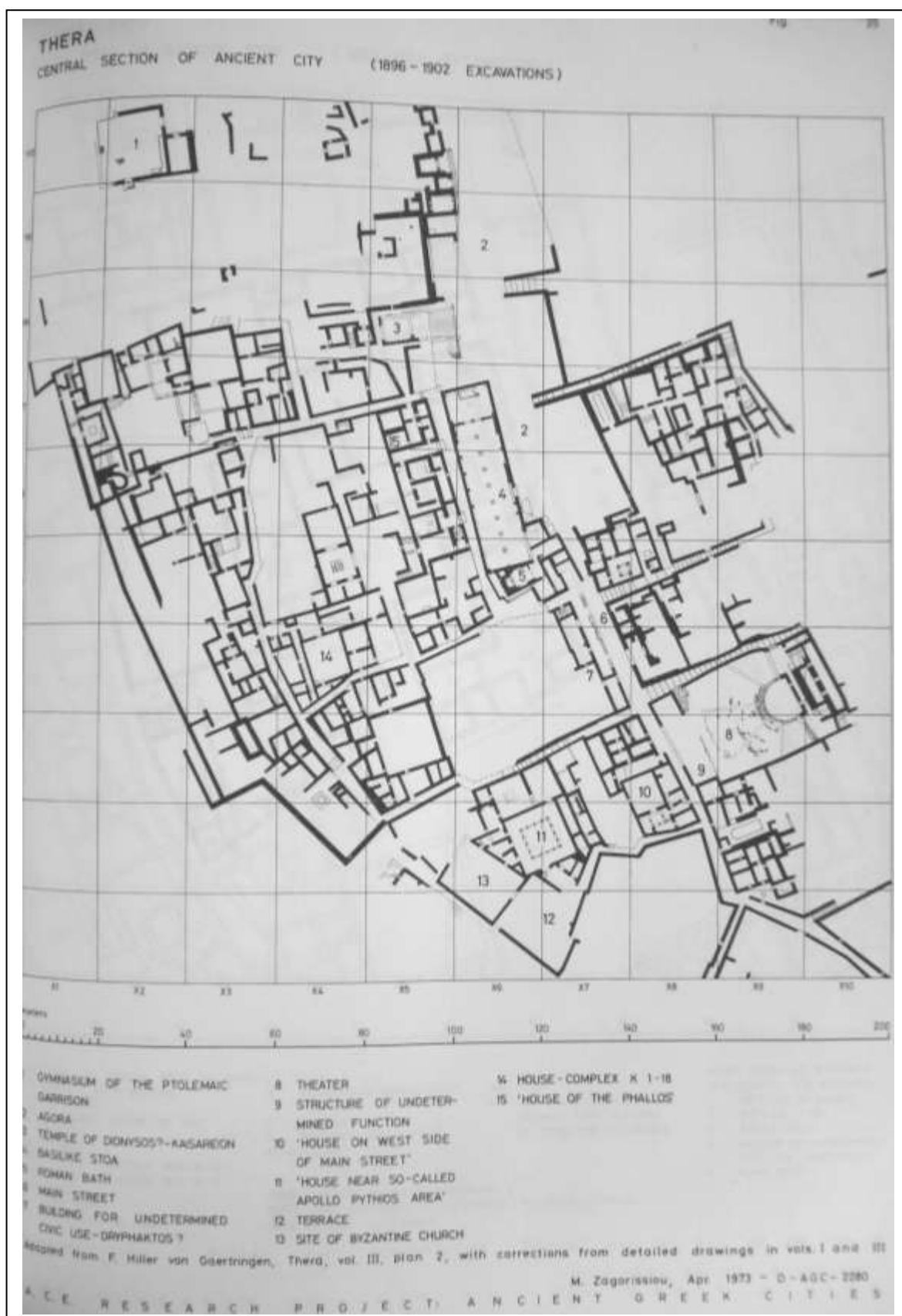
Εικόνα 29. Δονούσα. Η οικία X6.

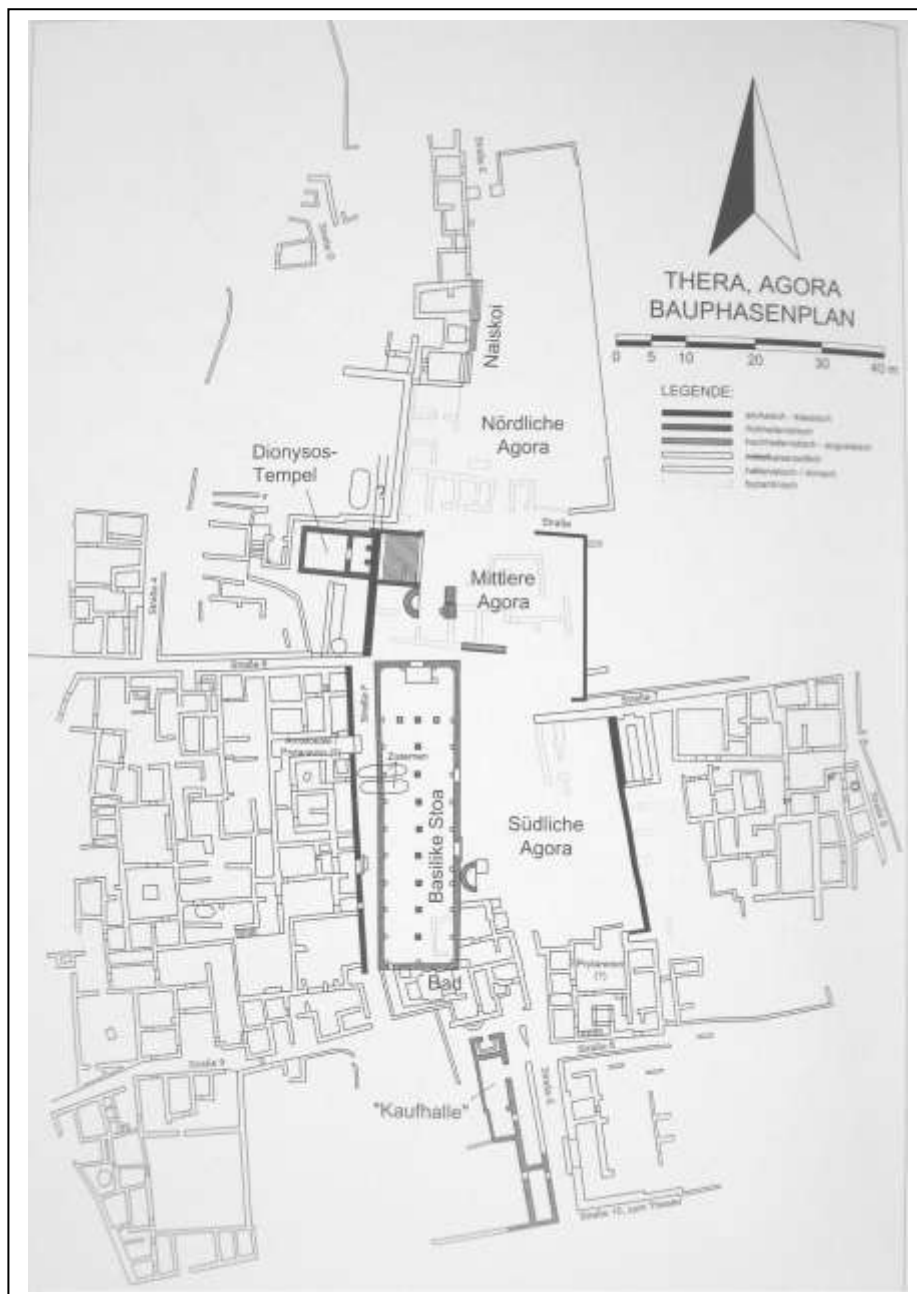
Εικόνα 30. Δονούσα. Η οικία X7.

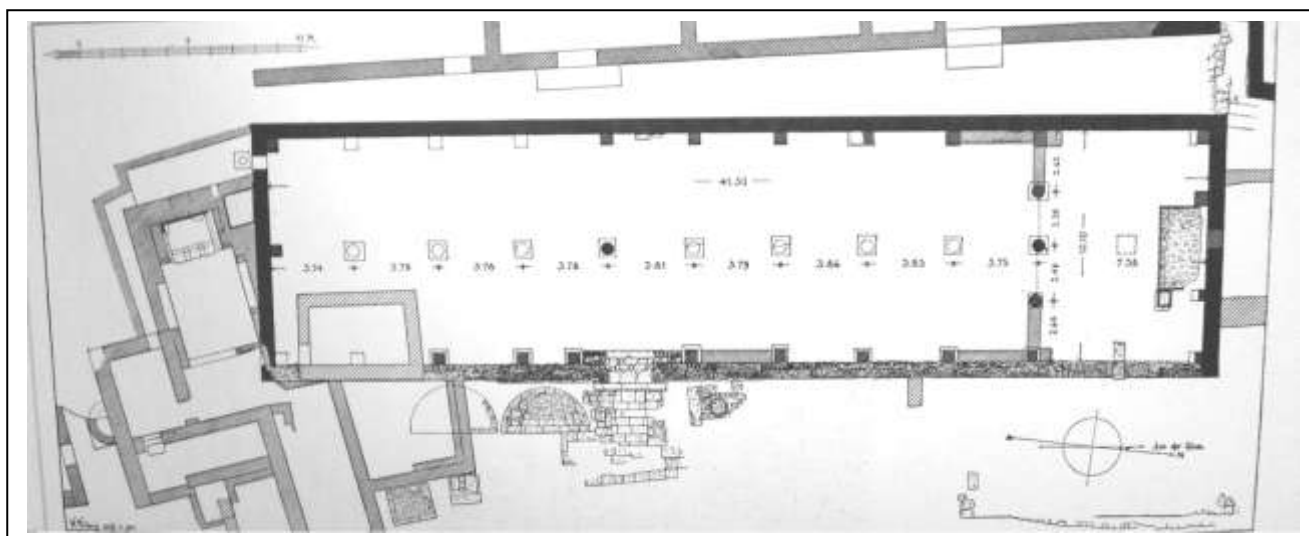
Εικόνα 31. Η νήσος και η αρχαία πόλη της Θήρας.

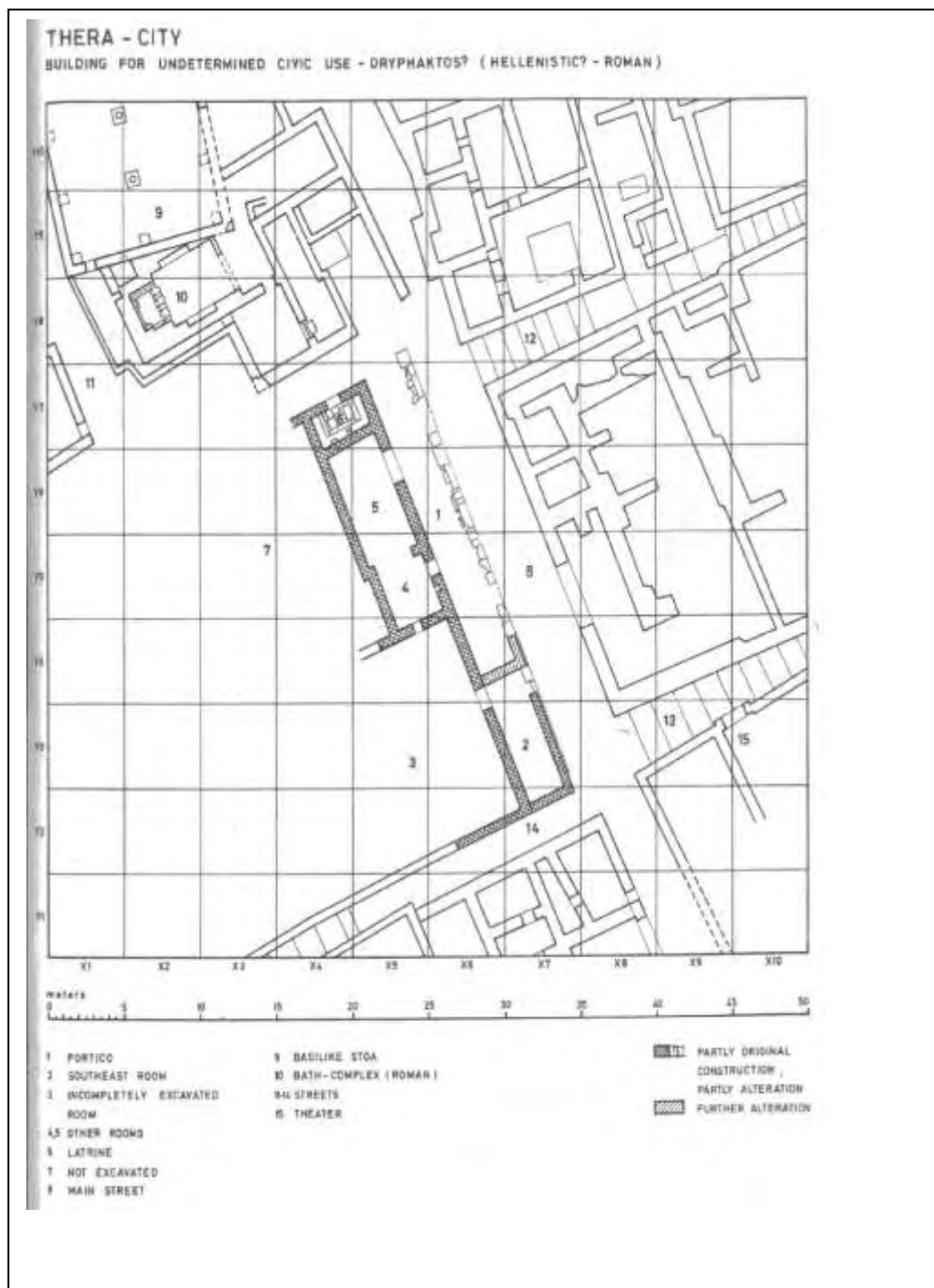
Εικόνα 32α. Θήρα. Το κέντρο της πόλης με την Αγορά.

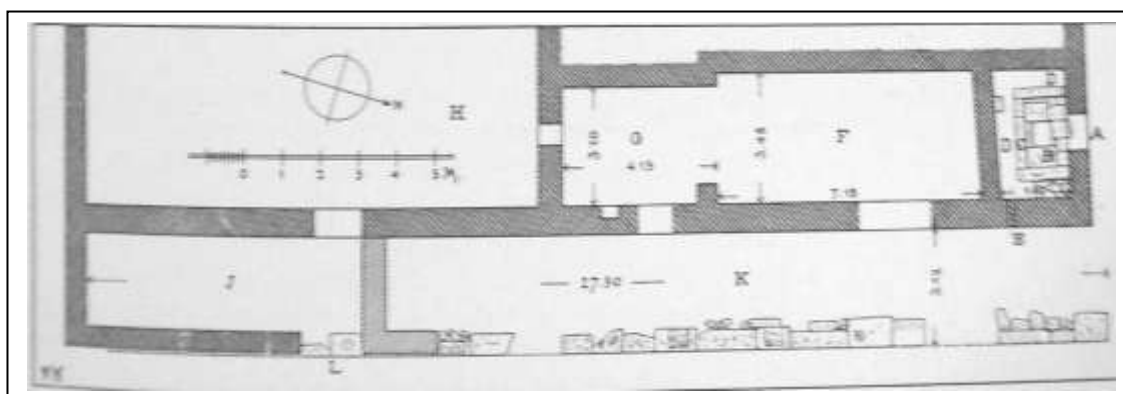
Εικόνα 32β. Θήρα με την Αγορά.

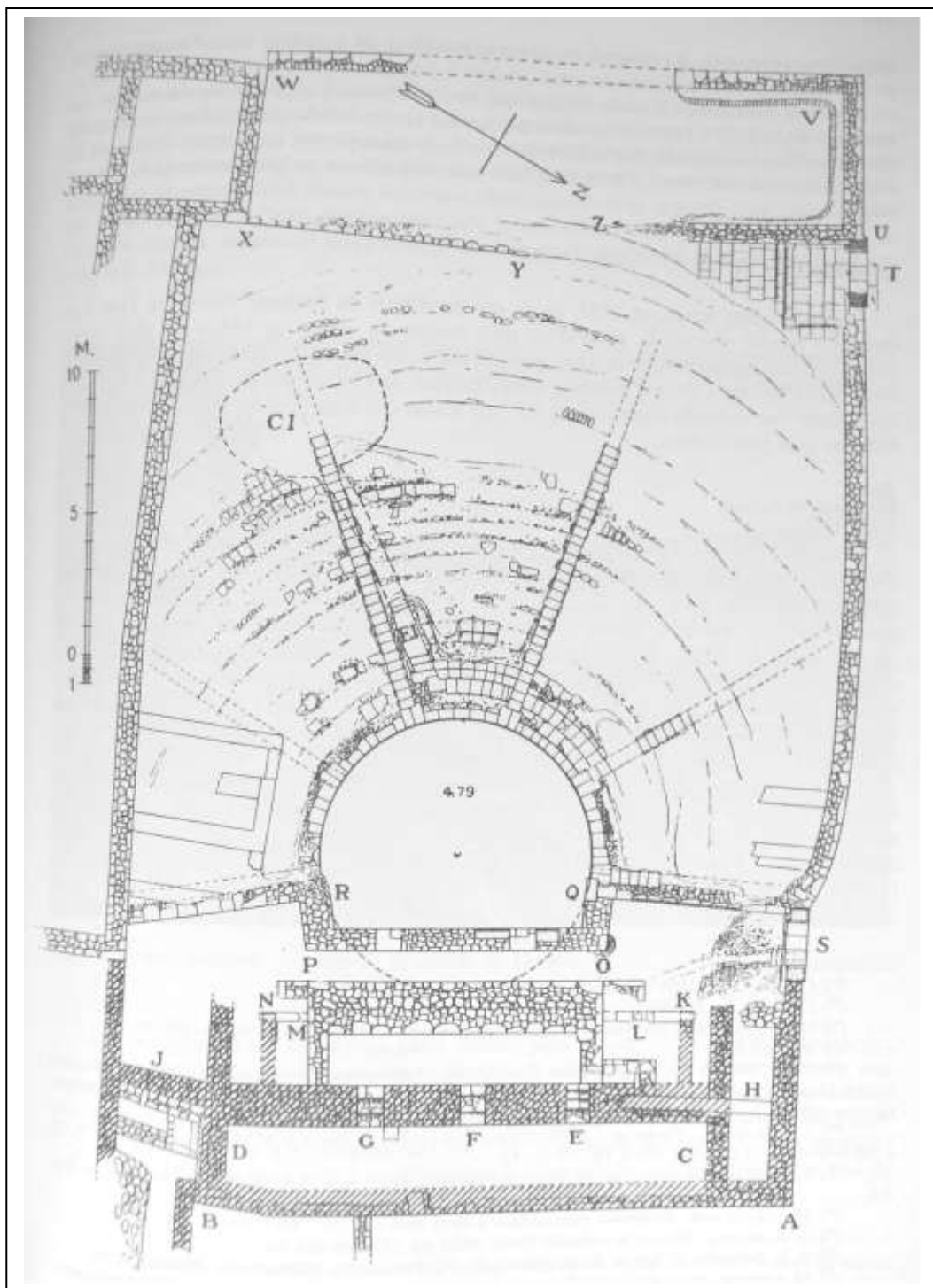
Εικόνα 33. Θήρα. Η Βασιλική Στοά.

Εικόνα 34α. Θήρα. Κτίριο πιθανώς ταυτιζόμενο με τον λεγόμενο «Δρύφακτο»

Εικόνα 34β. Θήρα. Κτίριο πιθανώς ταυτιζόμενο με τον λεγόμενο «Δρύφακτο»

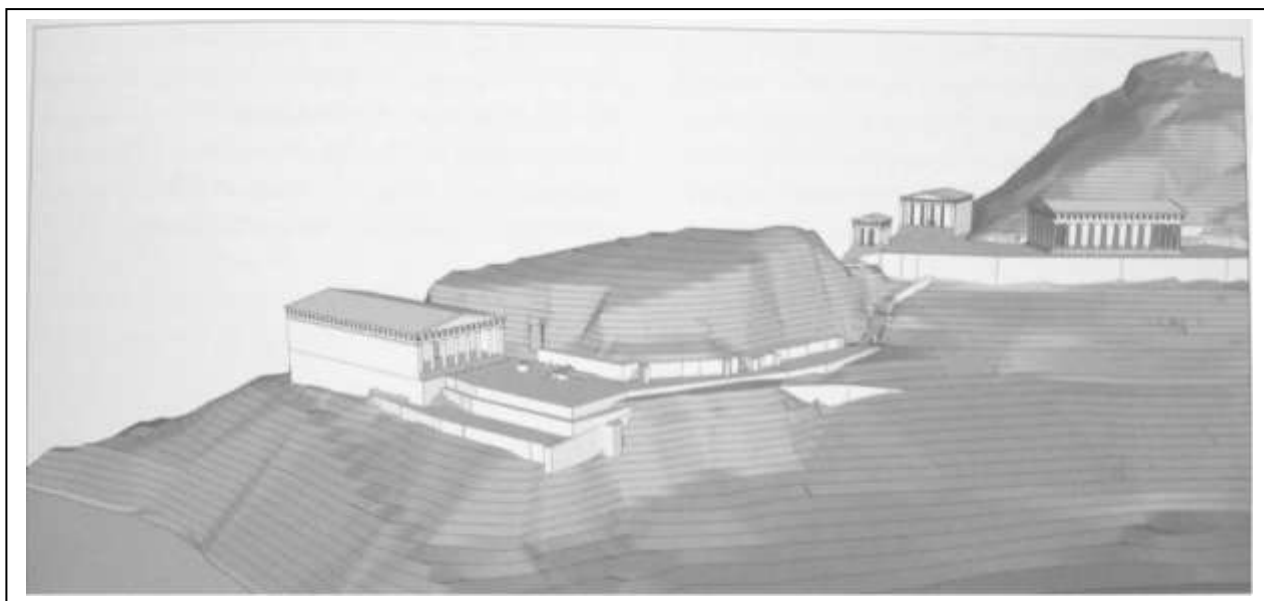
Εικόνα 35. Θήρα. Το θέατρο

Εικόνα 37. Η νήσος Κέα.

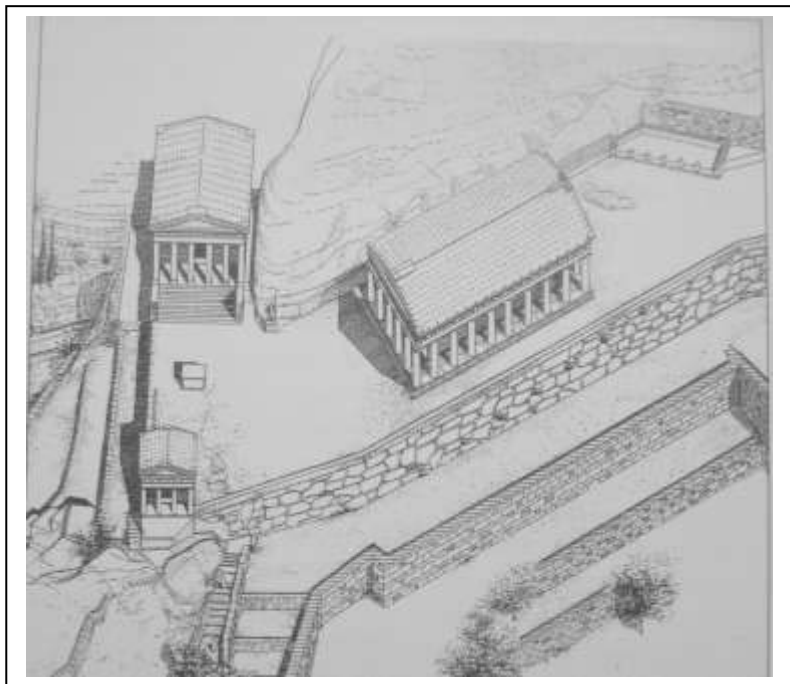
Εικόνα 38. Η Ακρόπολη της Καρθαίας.

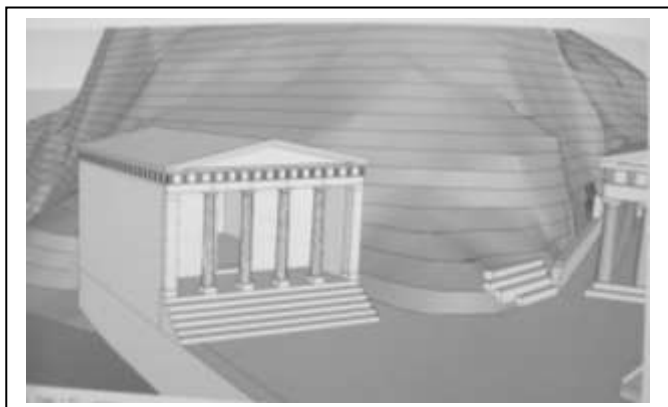
Εικόνα 39. Κέα - Καρθαία. Η Ακρόπολη.

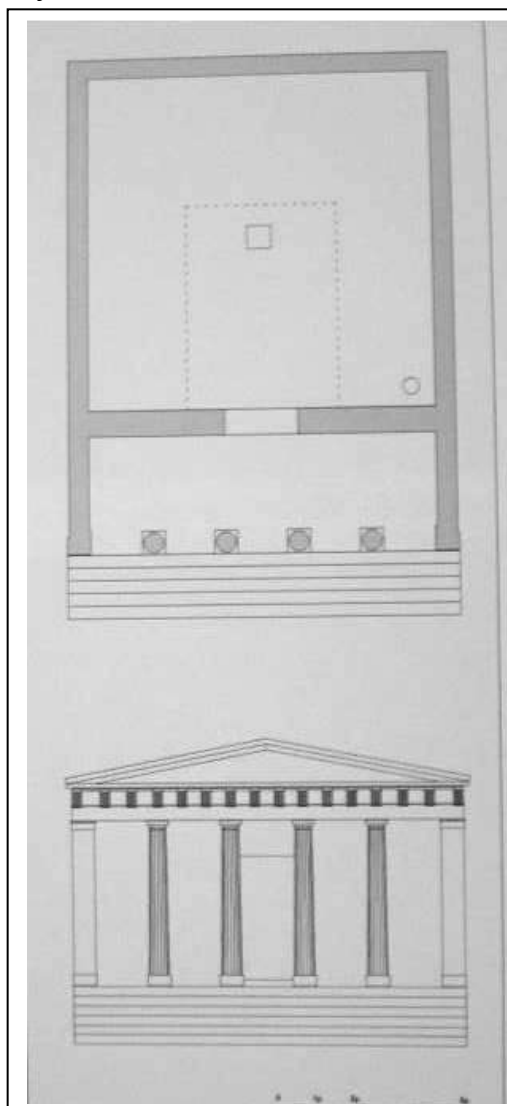
Εικόνα 40. Κέα – Καρθαία. Το θέατρο

Εικόνα 41. Κεά – Καρθαία. Το άνδριο του ναού της Αθηνάς

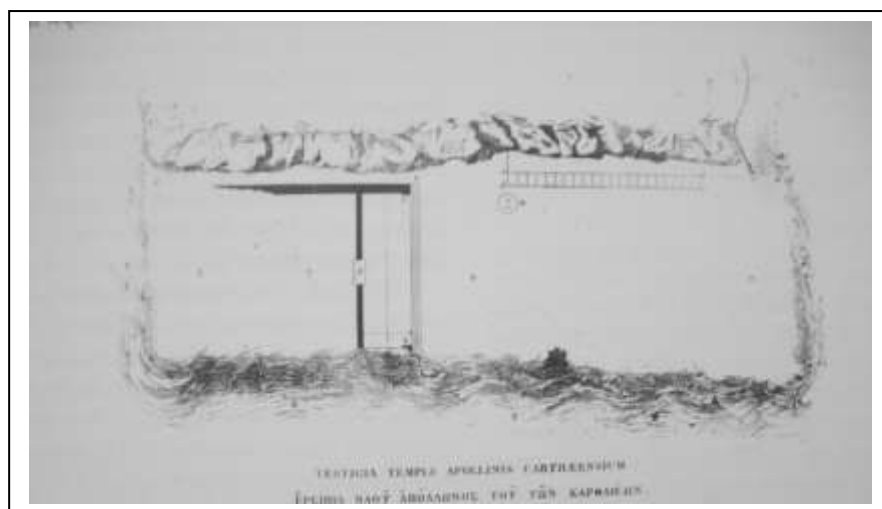
Εικόνα 42α. Κεά – Καρθαία. Το άνδριο του ναού της Αθηνάς (το Κτίριο D και ο ελεύθερος χώρος)

Εικόνα 42β. Κεά – Καρθαία. Το Κτίριο D

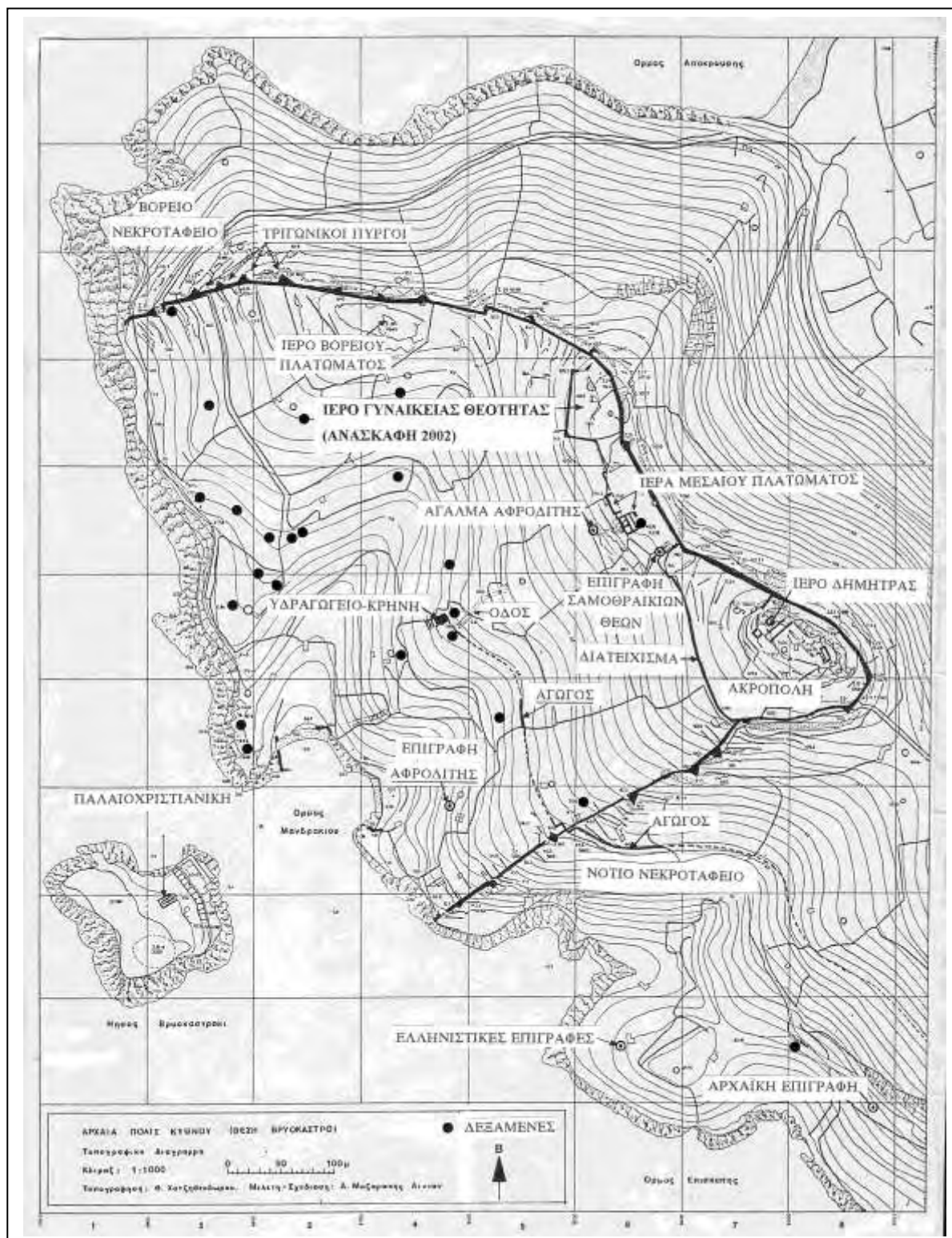
Εικόνα 43 Κέα – Καρθαία. Το Κτίριο D

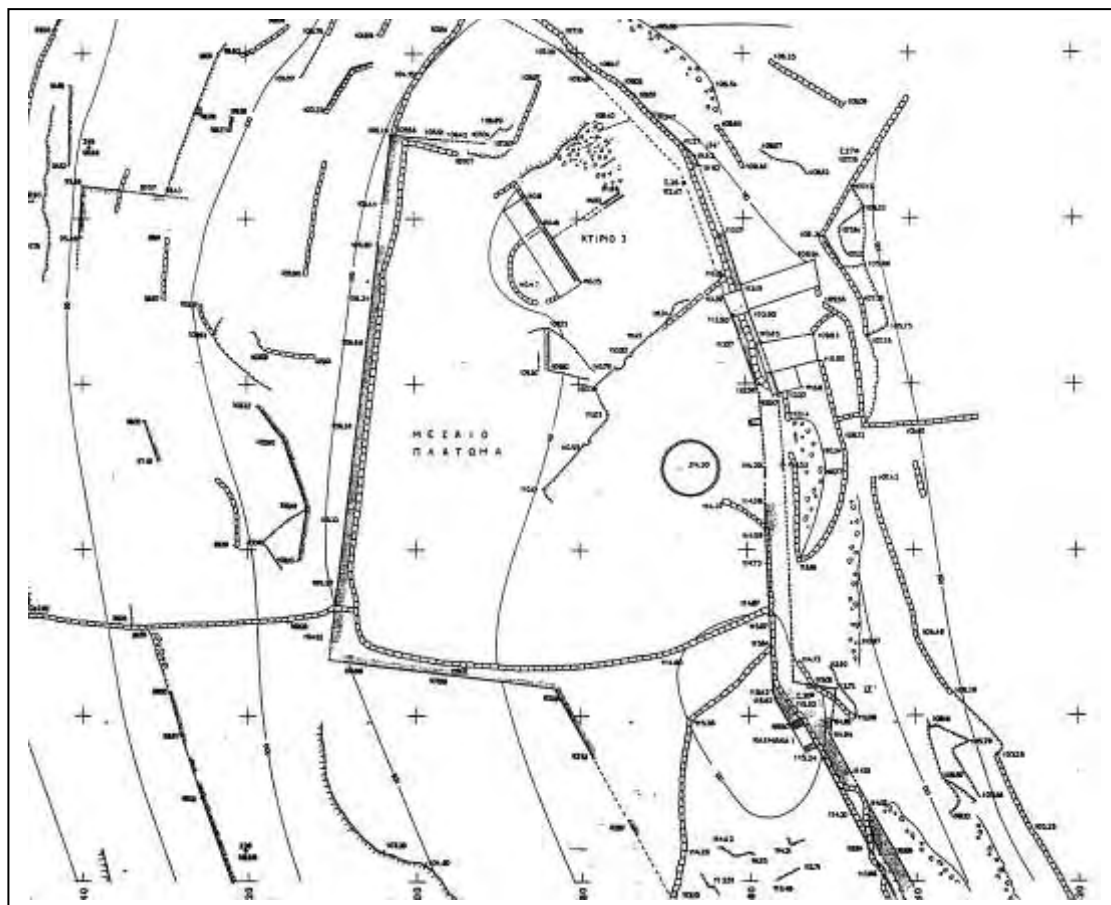
Εικόνα 44α. Κέα – Καρθαία, Ο ναός του Πυθίου Απόλλωνα και η πλατεία του

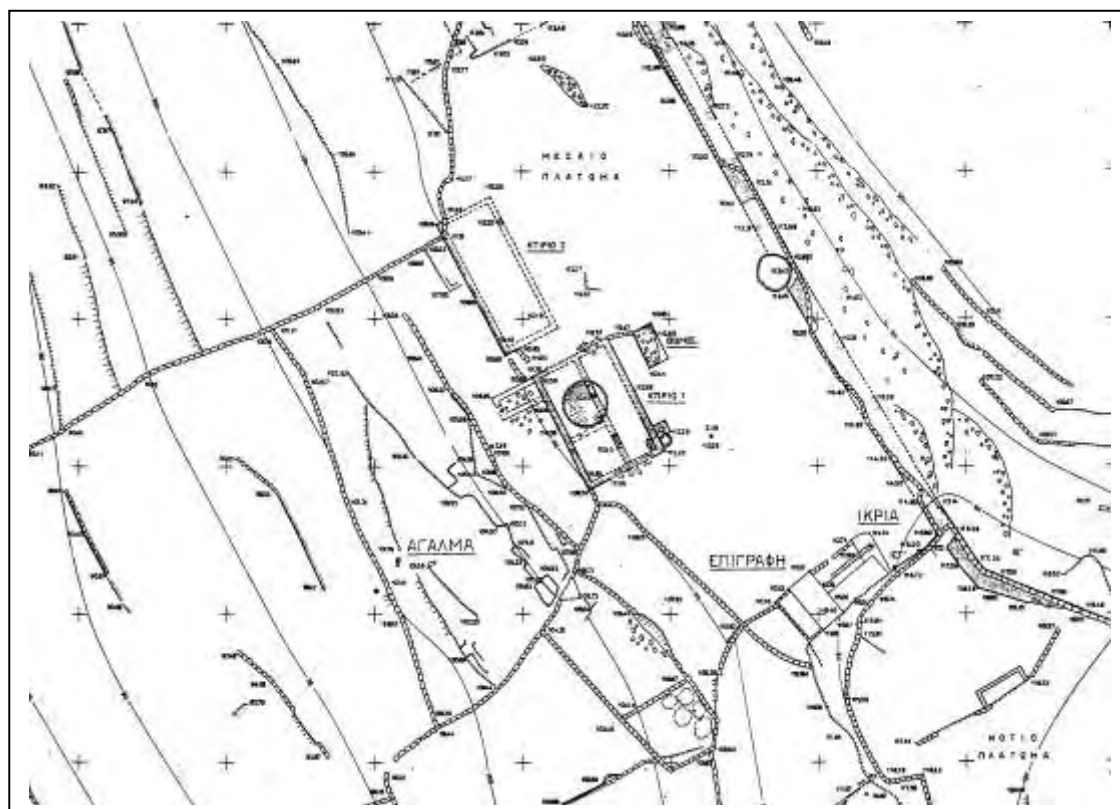
Εικόνα 44β. Κέα – Καρθαία, Η πλατεία του ναού του Πυθίου Απόλλωνα

Εικόνα 45. Η νήσος Κύθνος και η περιοχή του Βρυοκάστρου

Εικόνα 46α. Κύθνος – Βρυόκαστρο. Το Μεσαίο πλάτωμα- Β τμήμα

Εικόνα 46β. Κύθνος – Βρυόκαστρο. Το Μεσαίο πλάτωμα- Ν τμήμα

Εικόνα 47. Κύθνος – Βρυόκαστρο. Το Κτίριο 5.

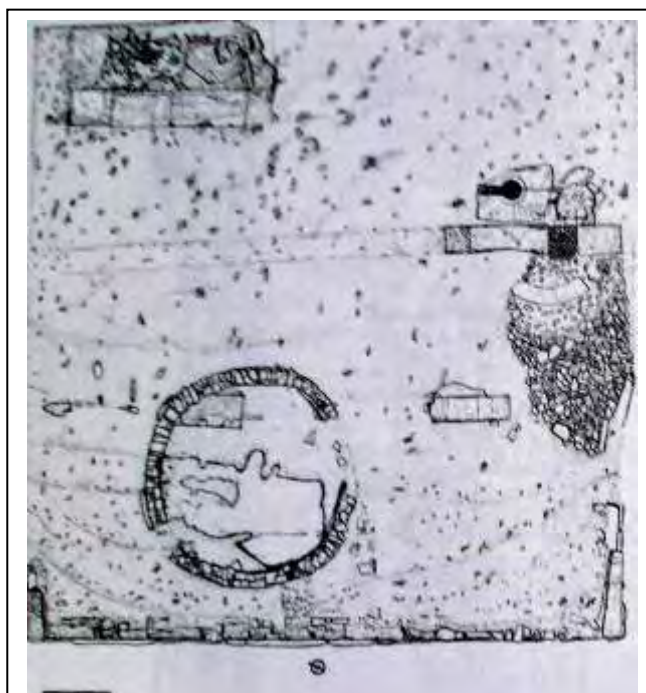
Εικόνα 48α. Μολύβδινο σταθμίο με την επιγραφή “ΤΡΙΤΗ” (στατήρα)

Εικόνα 48β. Μολύβδινο σταθμίο, 1/8 στατήρα με την επιγραφή ΔΗΜΟΙΣΙΟΝΙ

Εικόνα 48γ. Μολύβδινο, πυραμιδόσχημο βάρος

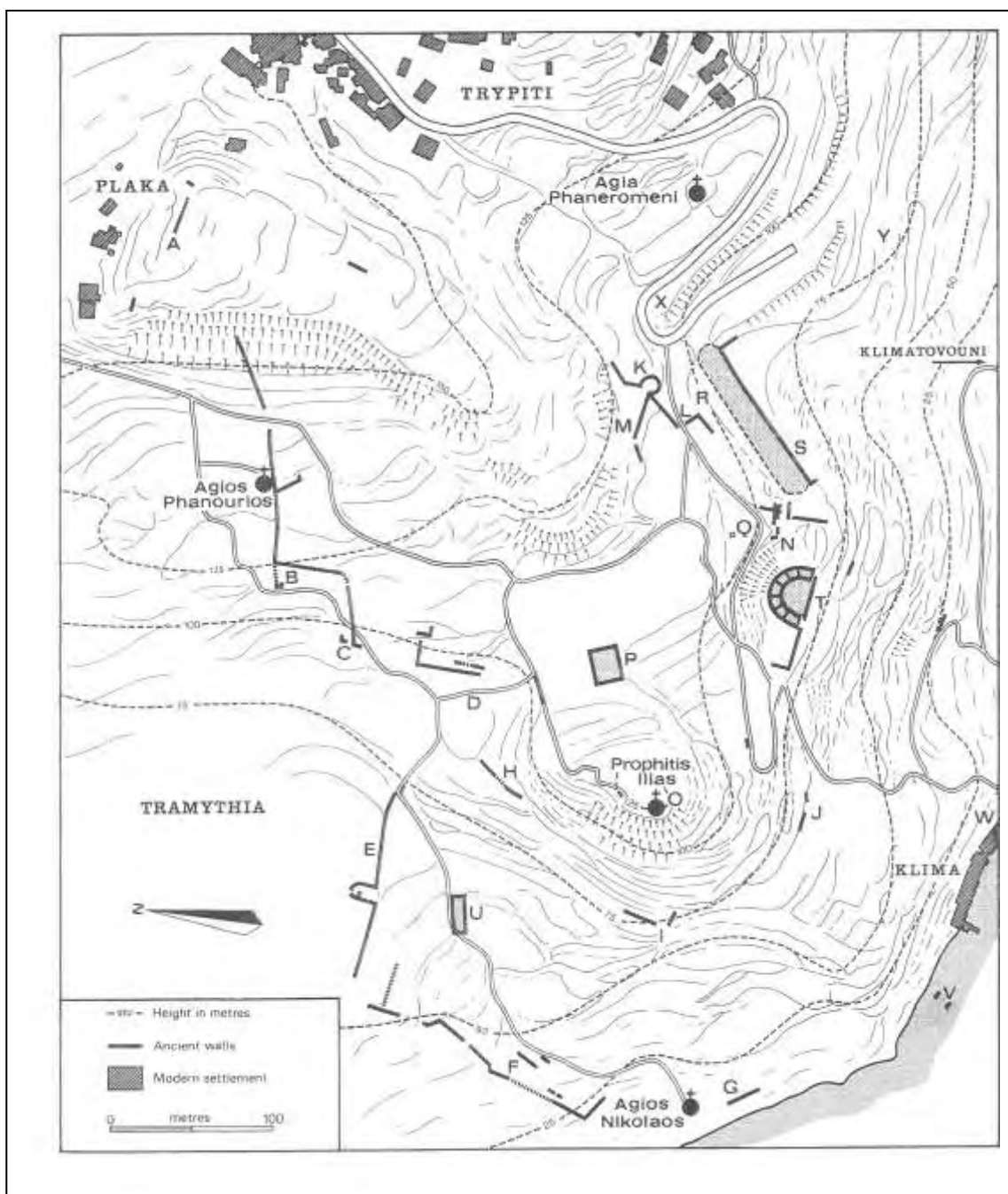
Εικόνα 49. Κύθνος – Βρυόκαστρο. Κτίριο 1

Εικόνα 50. Η νήσος Μήλος

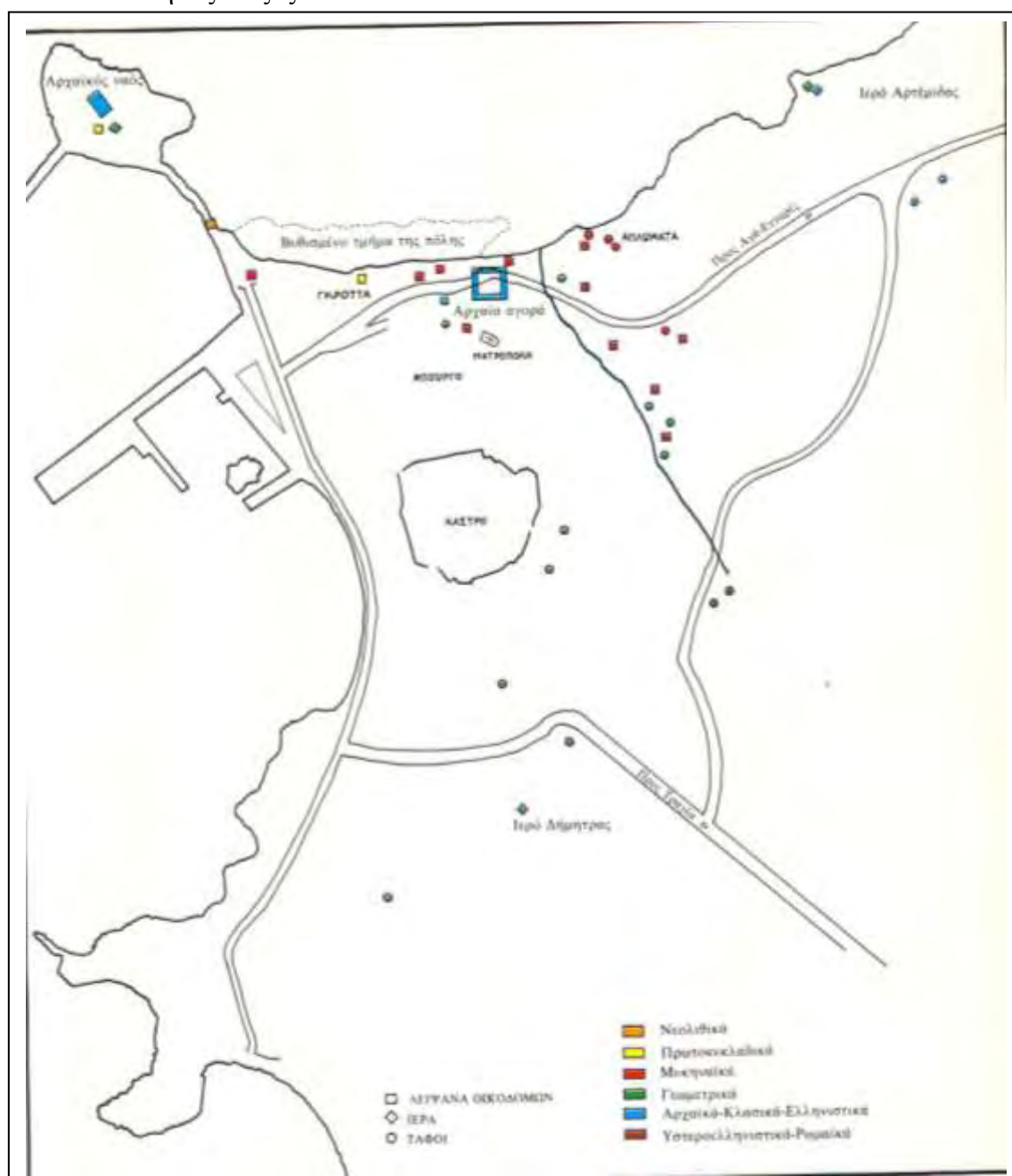
Εικόνα 52. Μήλος. Το Θέατρο

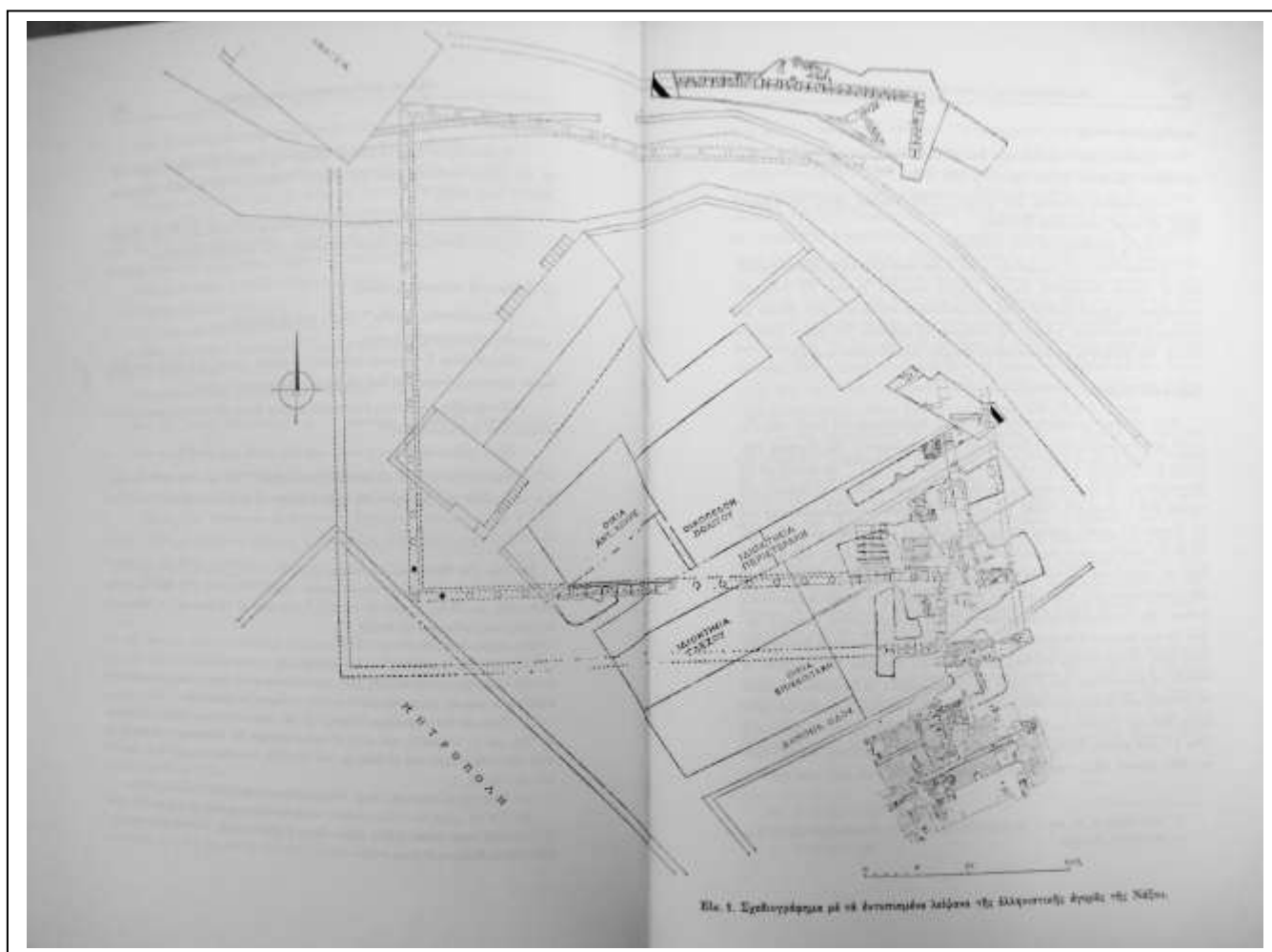
Εικόνα 51. Η περιοχή της πόλης της Μήλου (σημειώνεται η πιθανή θέση της Αγοράς)

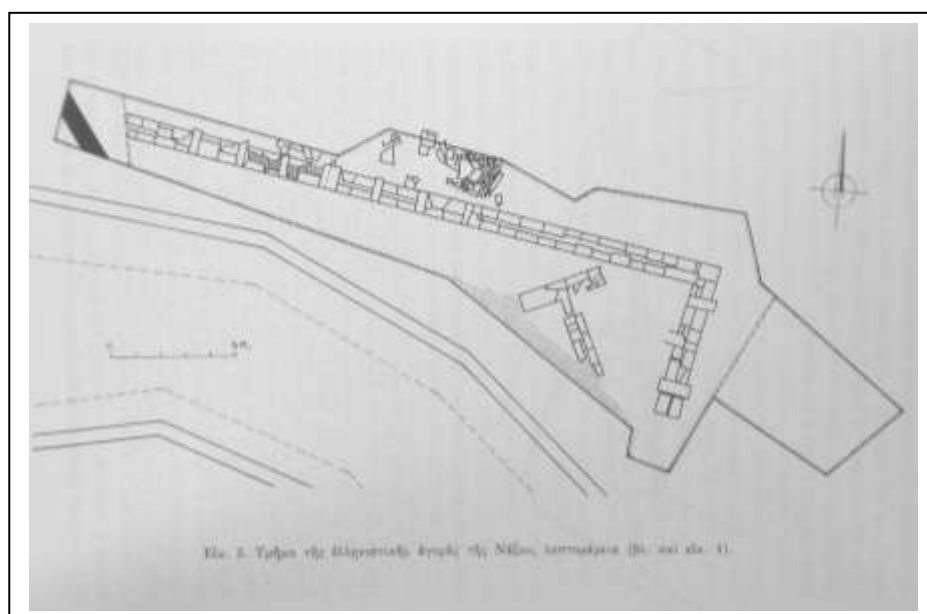
Εικόνα 53. Η νήσος Νάξος

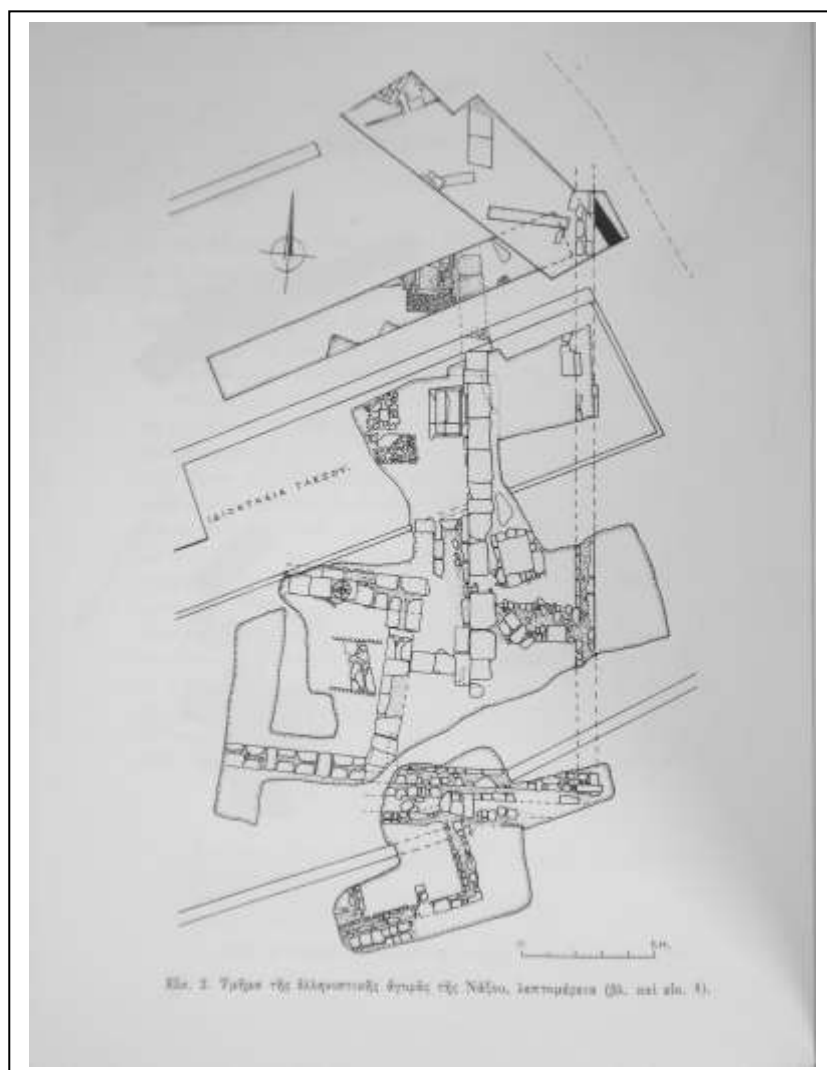
Εικόνα 54. Νάξος. Η περιοχή της χώρας.

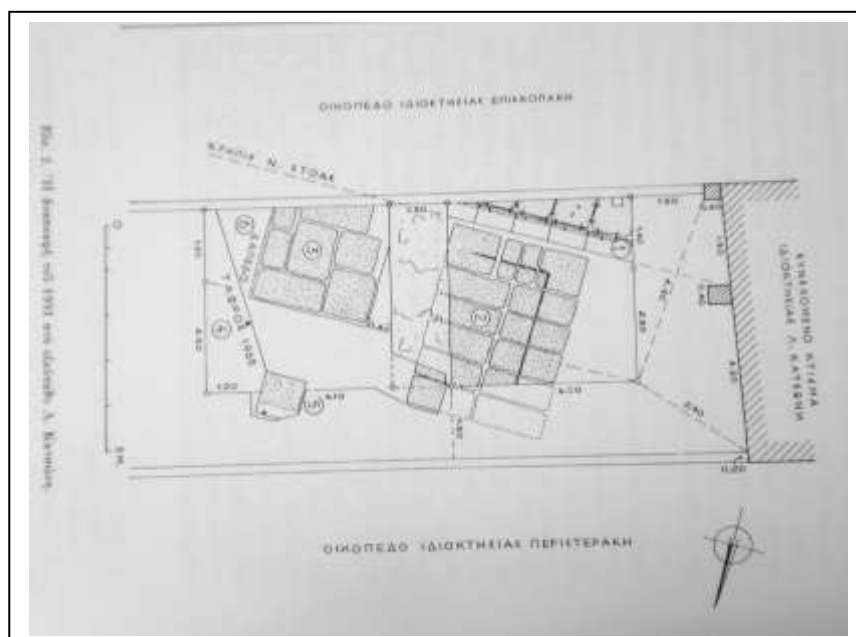
Εικόνα 55. Νάξος. Η «Τετράγωνη Στοά»

Εικόνα 56. Νάξος. Η βόρεια στοά

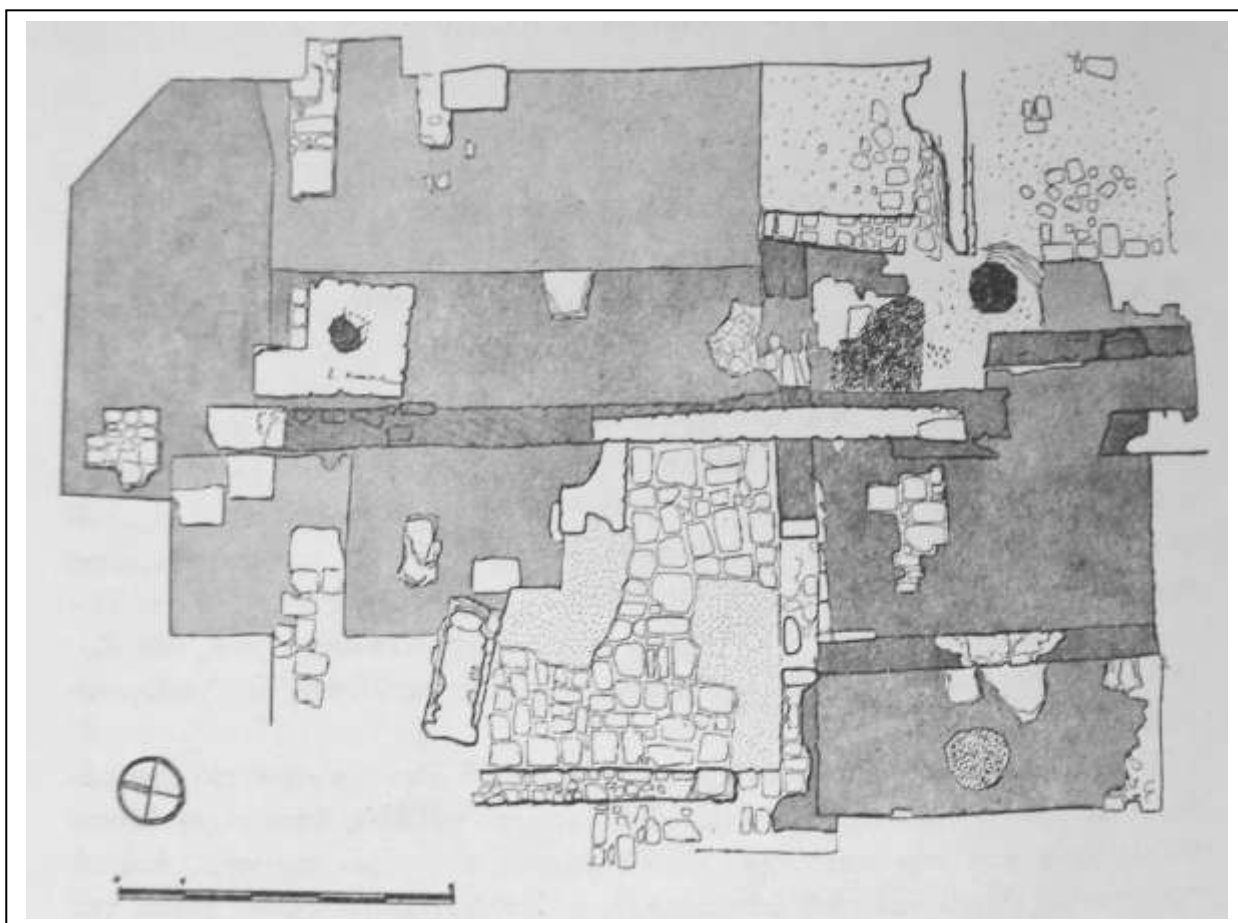
Εικόνα 57. Νάξος. Η συνάντηση της Δ και Ν στοάς

Εικόνα 58. Νάξος Βάσεις αναθημάτων εμπρός σε Ν στοά

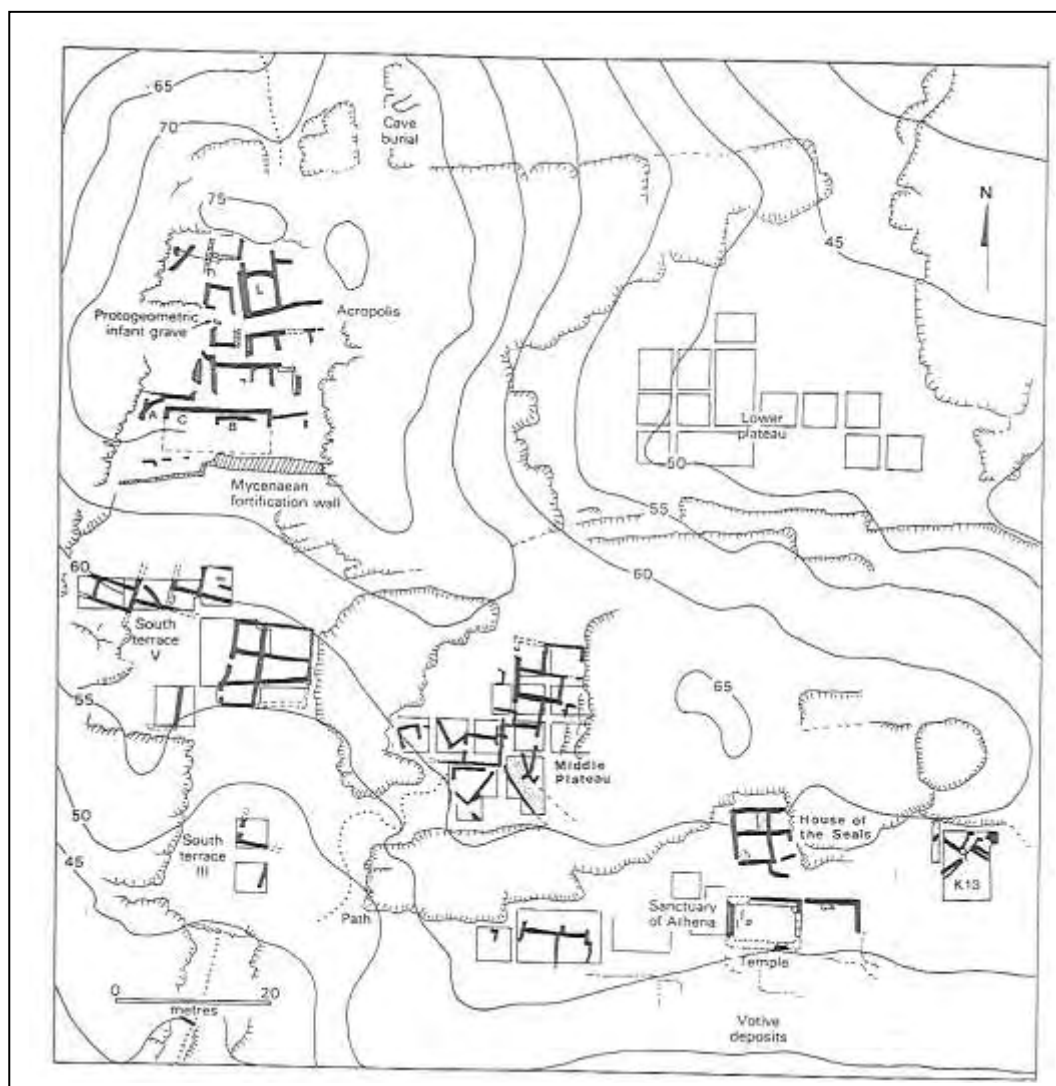
Εικόνα 59. Νάξος. Δωρικό κιονόκρανο από τη στοά

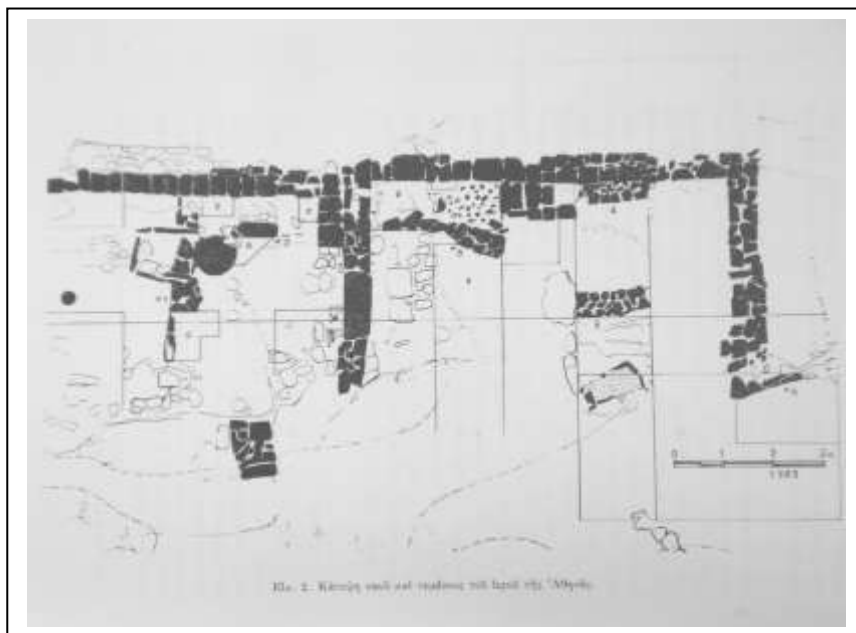
Εικόνα 60. Νάξος. Μεγάλο συγκρότημα δίπλα σε Αγορά. (ίσως βιοτεχνική εγκατάσταση)

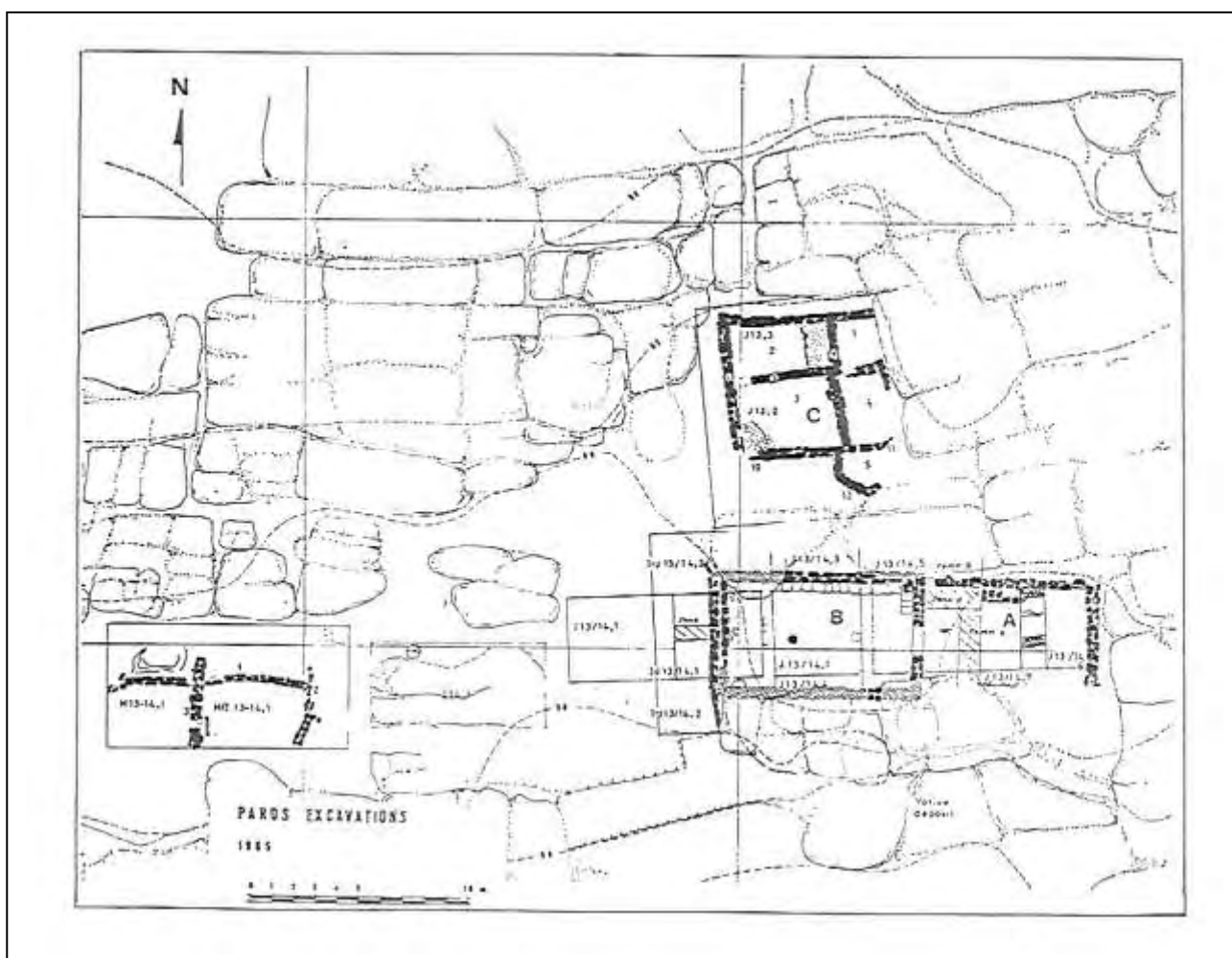
Εικόνα 61. Η νήσος Πάρος

Εικόνα 62. Πάρος. Ο οικισμός των Κουκουναριών

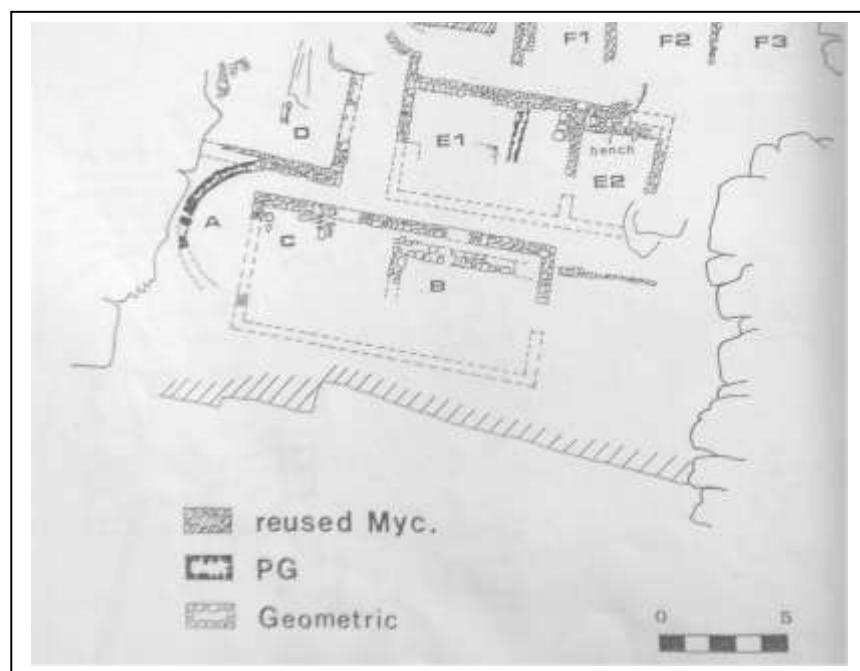
Εικόνα 63. Πάρος – Κουκουναριές. Ο ναός της Αθηνάς.

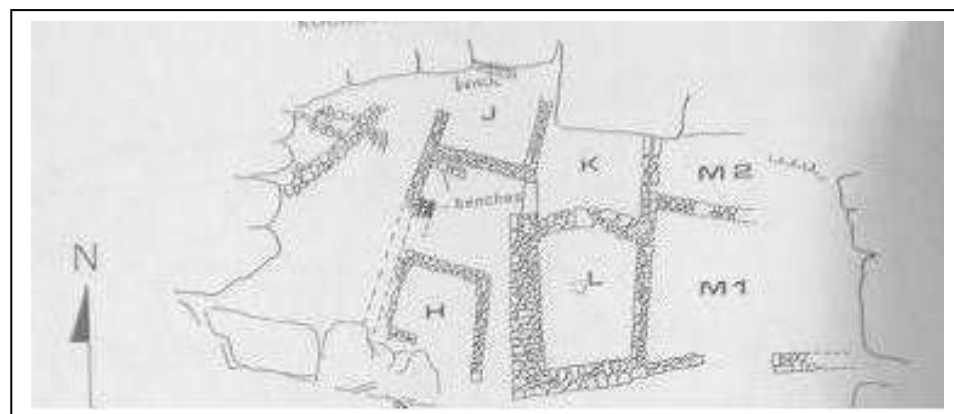
Εικόνα 64α. Πάρος – Κουκουναριές. Το «Κτίριο των Σφραγισμάτων» και ο χώρος του Ιερού

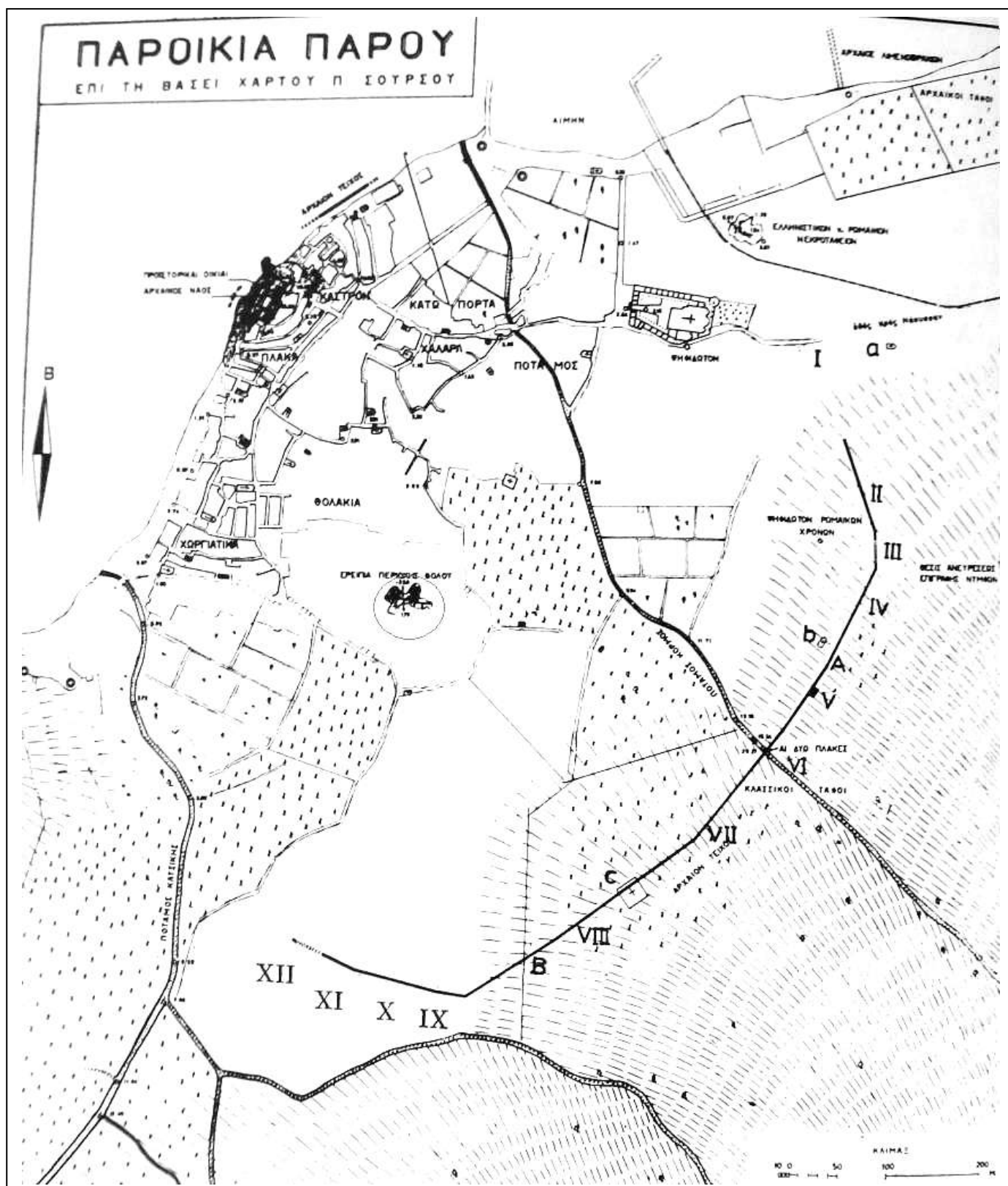
Εικόνα 64β. Πάρος – Κουκουναριές. Το «Κτίριο των Σφραγισμάτων».

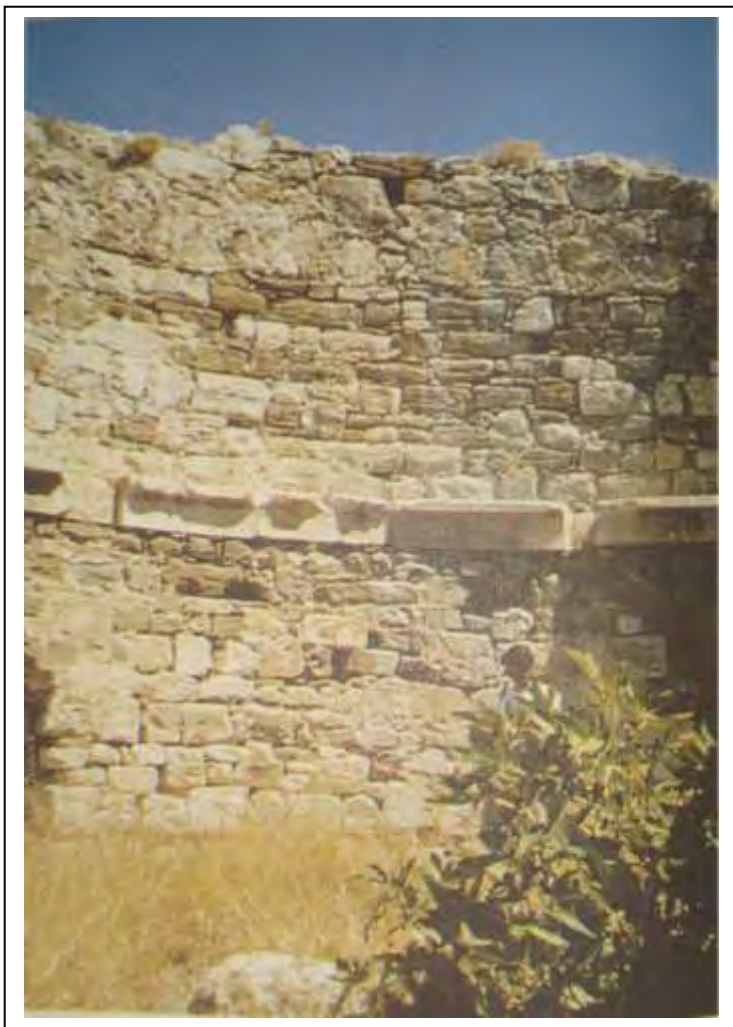
Εικόνα 65. Πάρος – Κουκουναριές. Τα Κτίρια Α, Β και Γ

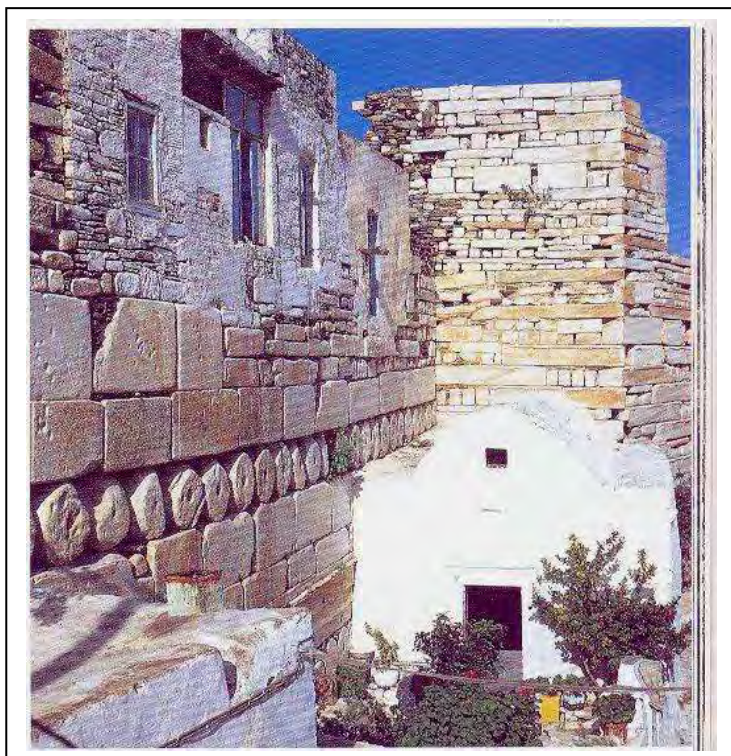
Εικόνα 66. Πάρος – Κουκουναριές. Το Κτίριο Λ.

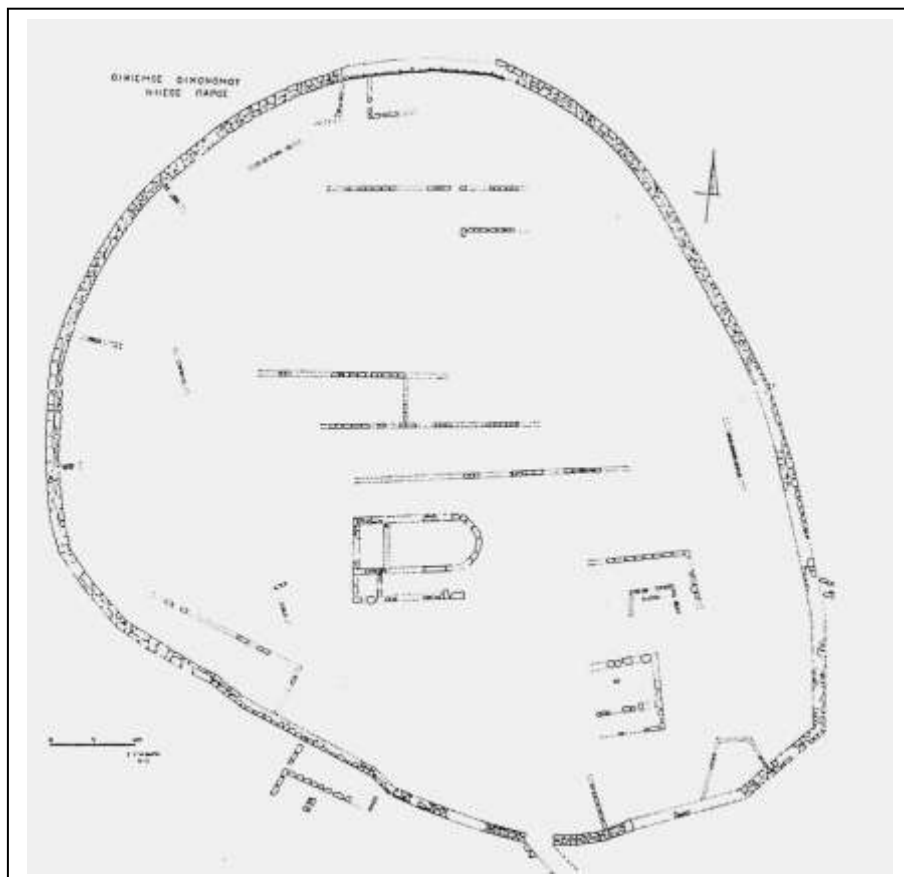
Εικόνα 67. Πάρος. Η περιοχή της Παροικιάς (σημειώνεται η πιθανή θέση της αρχαίας Αγοράς).

Εικόνα 68. Πάρος – Παροικιά. Τα εδώλια του Βουλευτηρίου σε δεύτερη χρήση

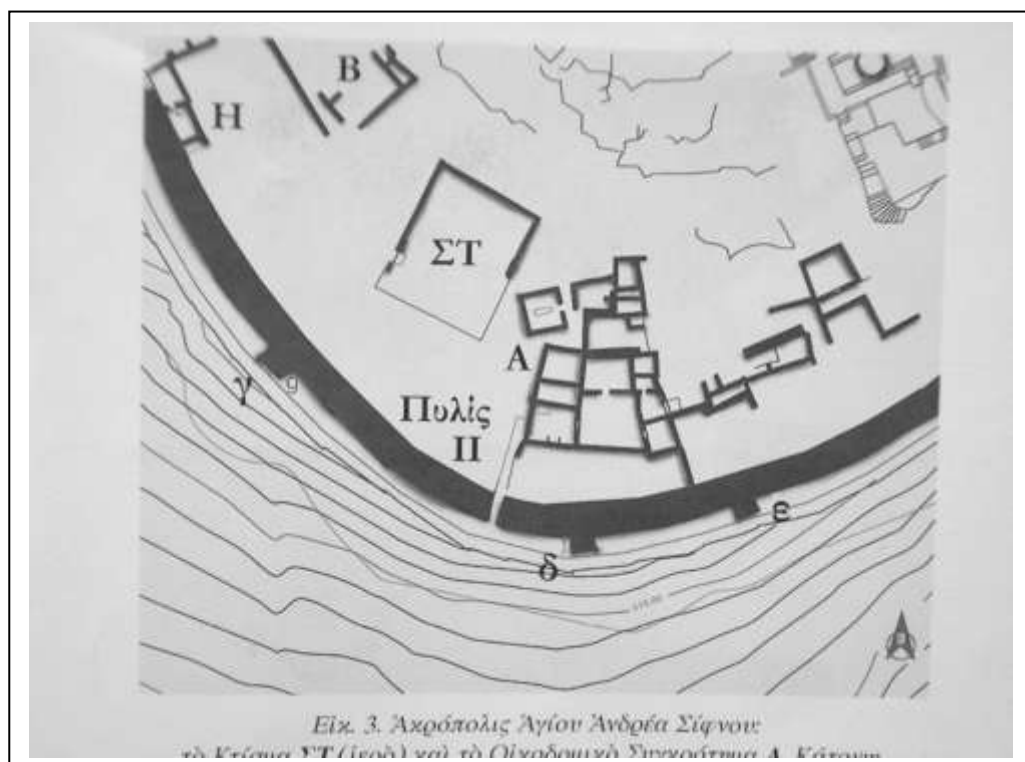
Εικόνα 69. Πάρος – Παροικιά.. Εντοιχισμένα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη στο βενετικό φρούριο.

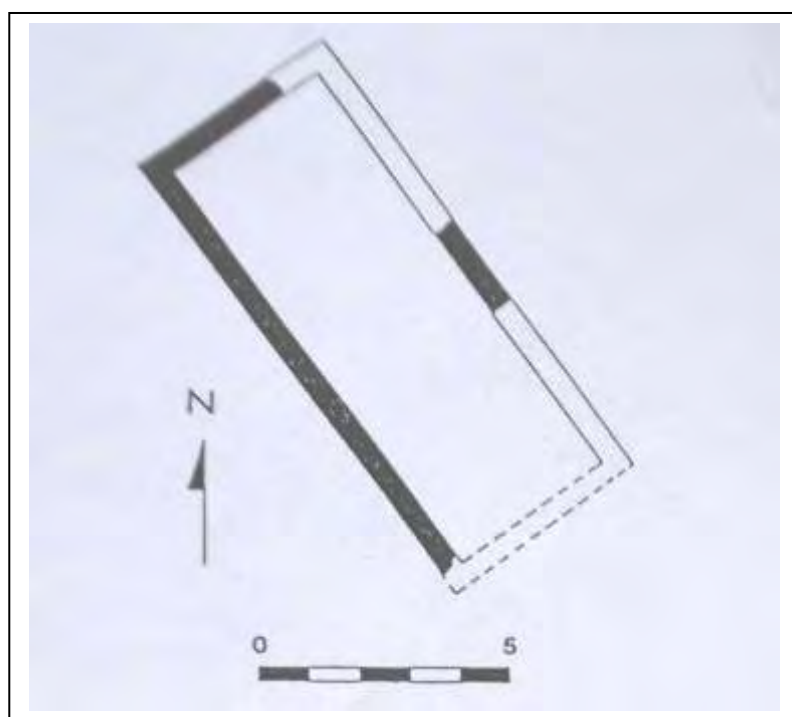
Εικόνα 70. Ο οικισμός στη νήσο Οικονόμου

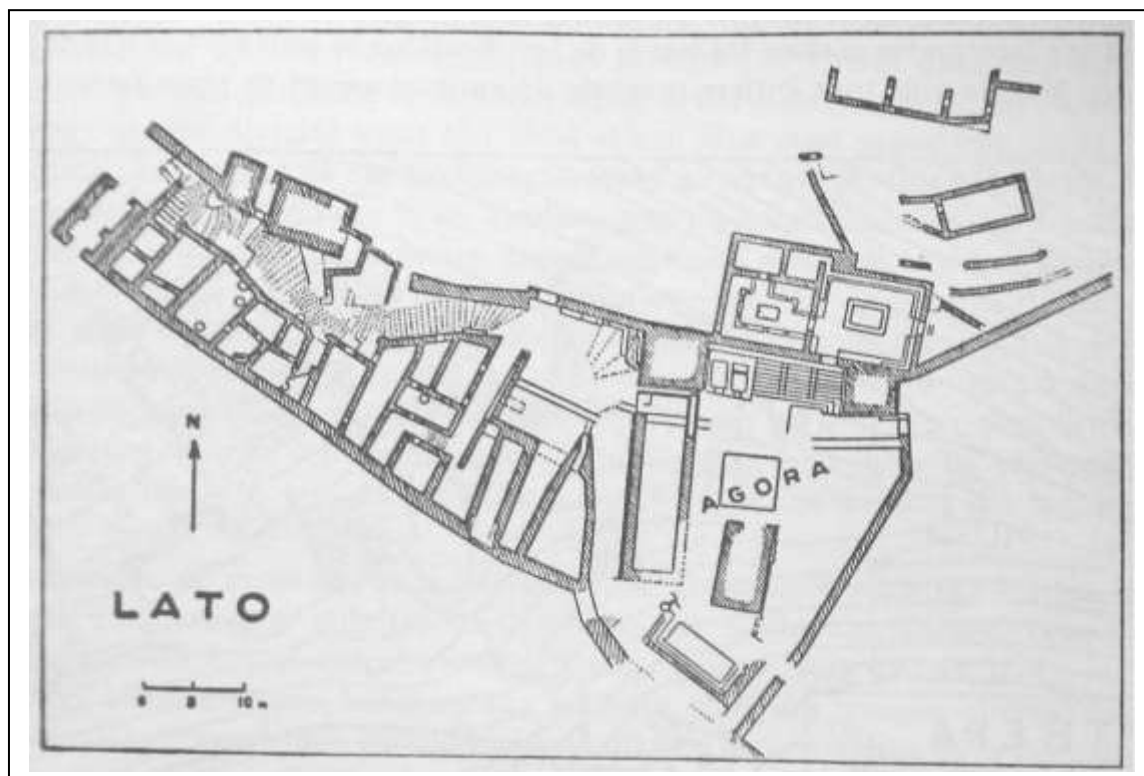
Εικόνα 71. Η νήσος Σίφνος

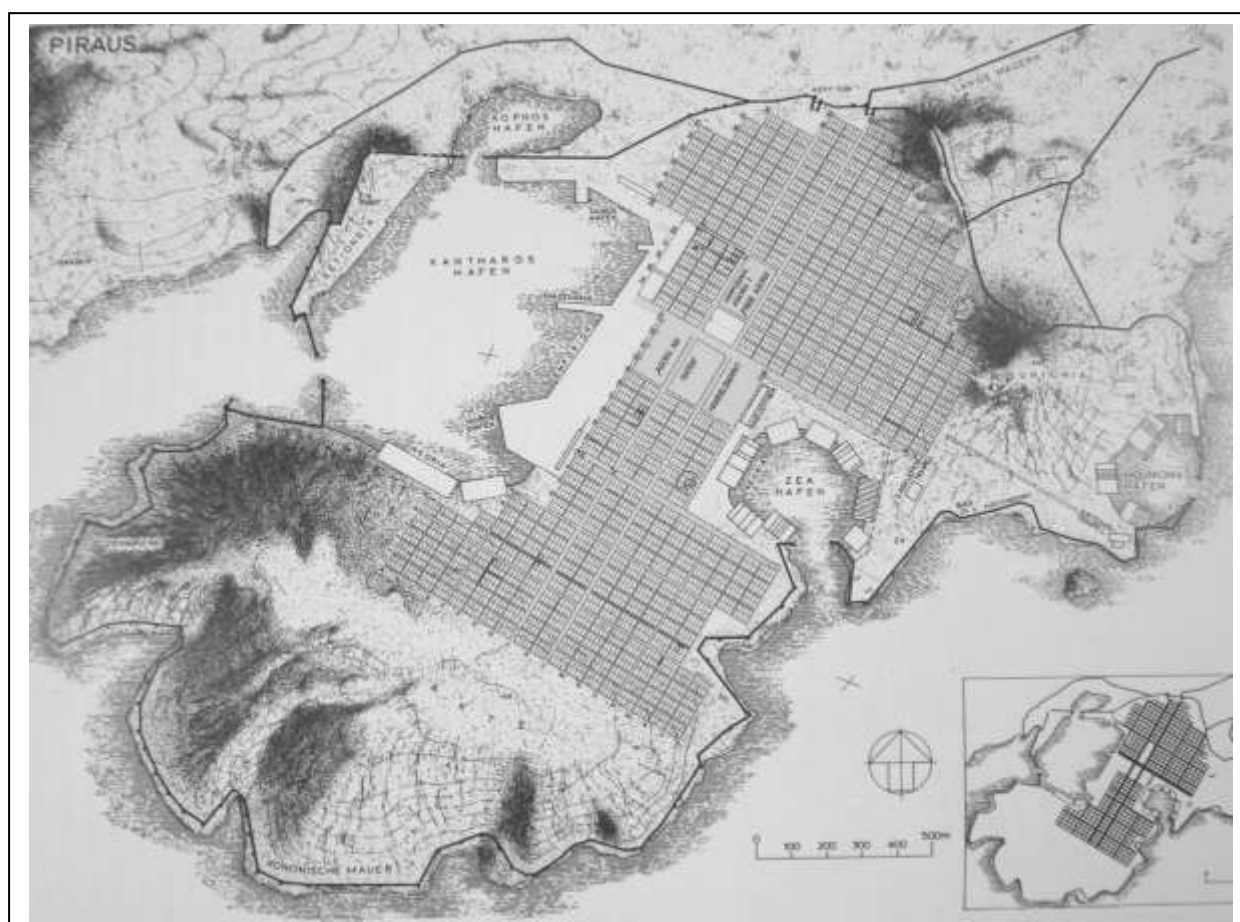
Εικόνα 74. Σίφνος – Ἄγ. Αδρέας. Το Συγκρότημα Α.

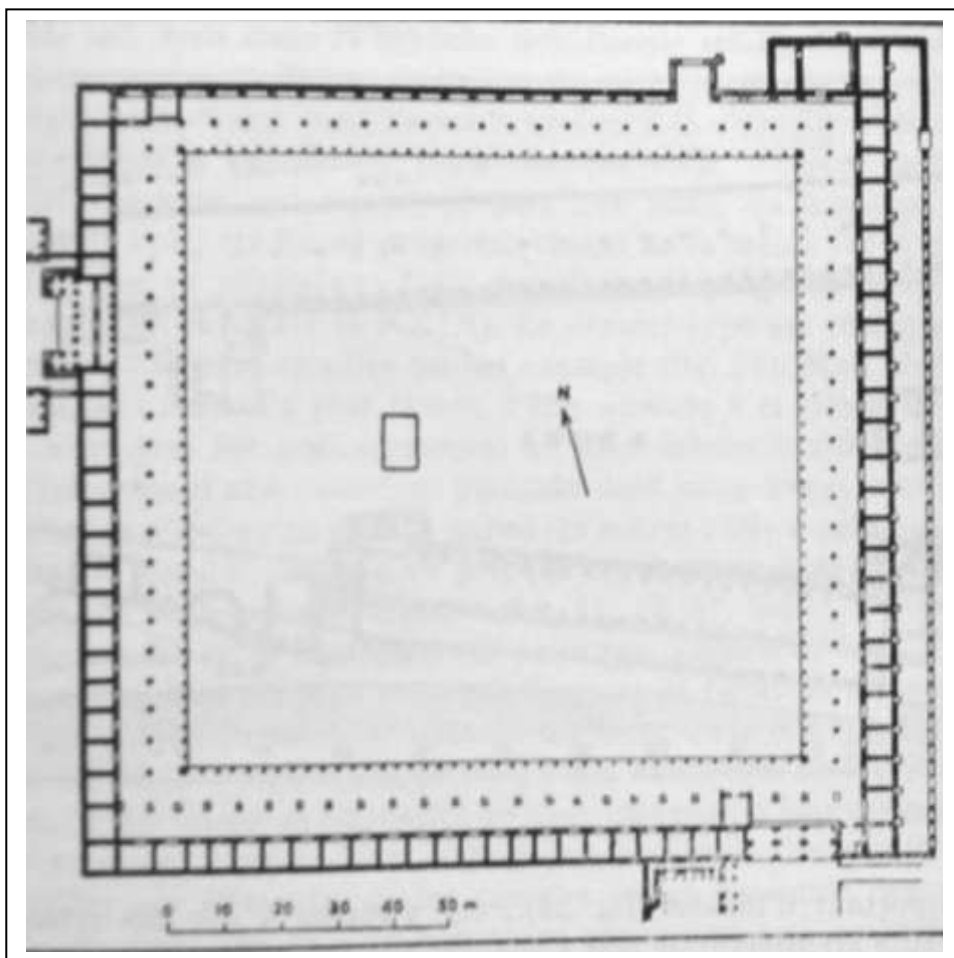
Εικόνα 75. Σίφνος – Ἄγ. Αδρέας. Κτίριο στην κορυφή της Ακρόπολης

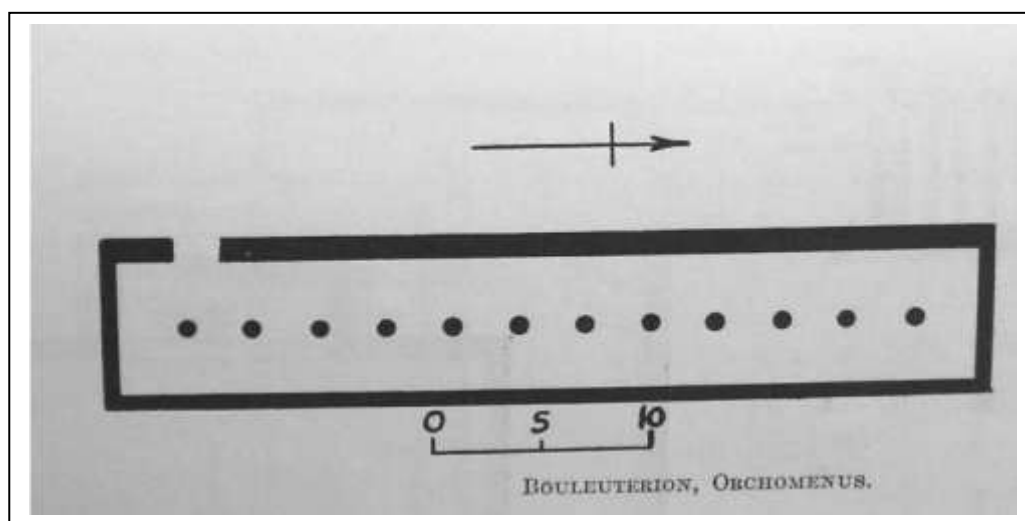
Εικόνα 76. Η Λατώ

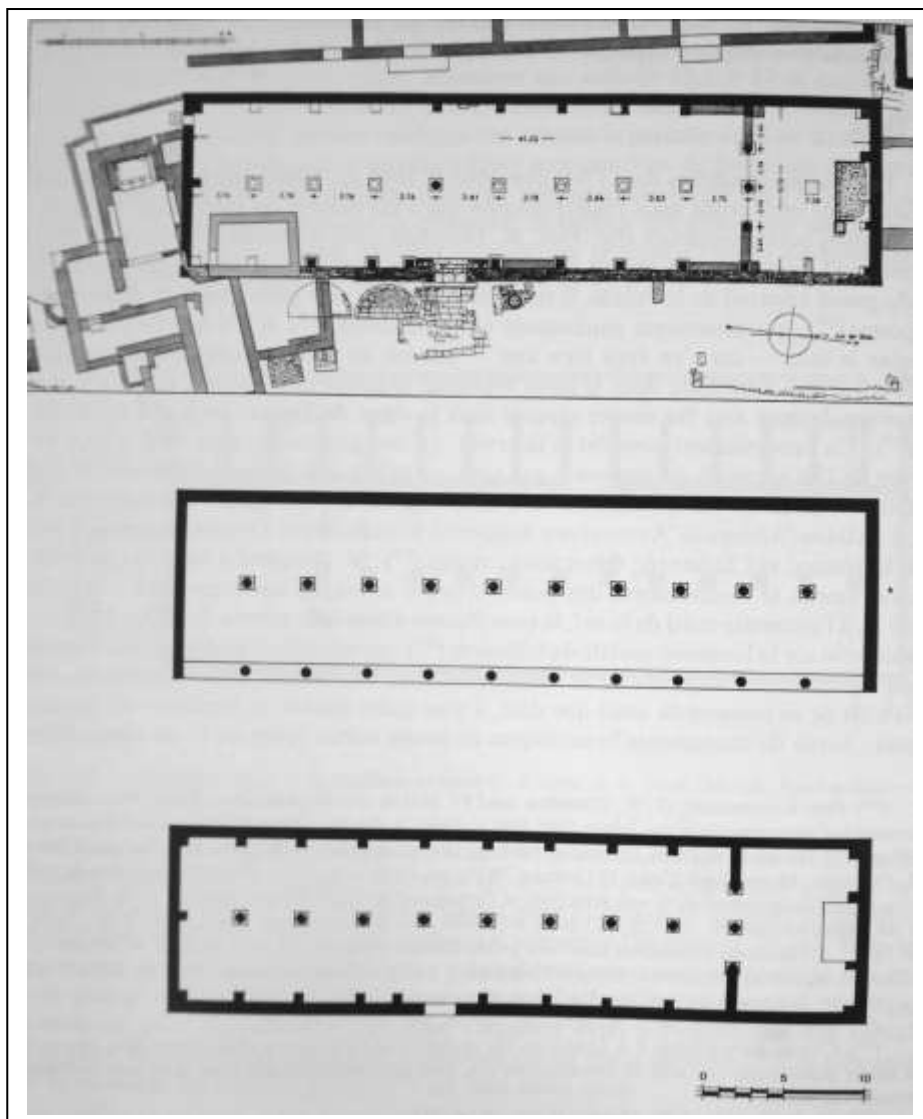
Εικόνα 77. Ο Πειραιάς

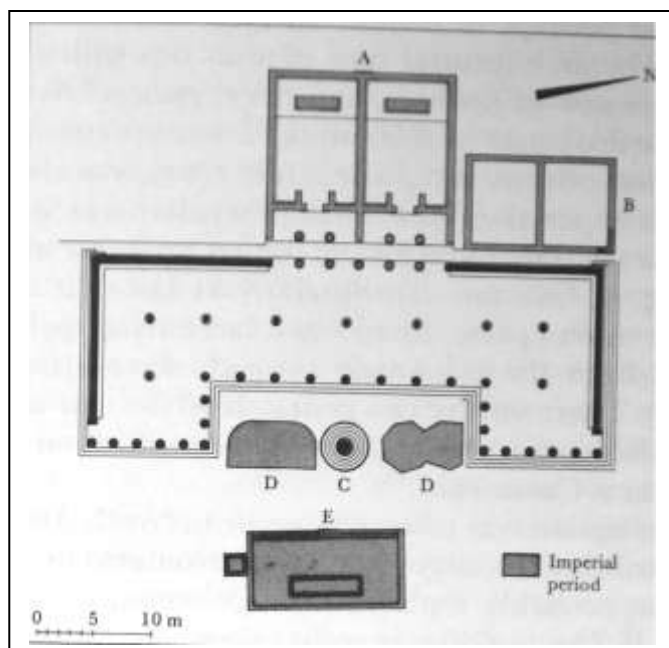
Εικόνα 78. Η Αγορά της Εφέσου

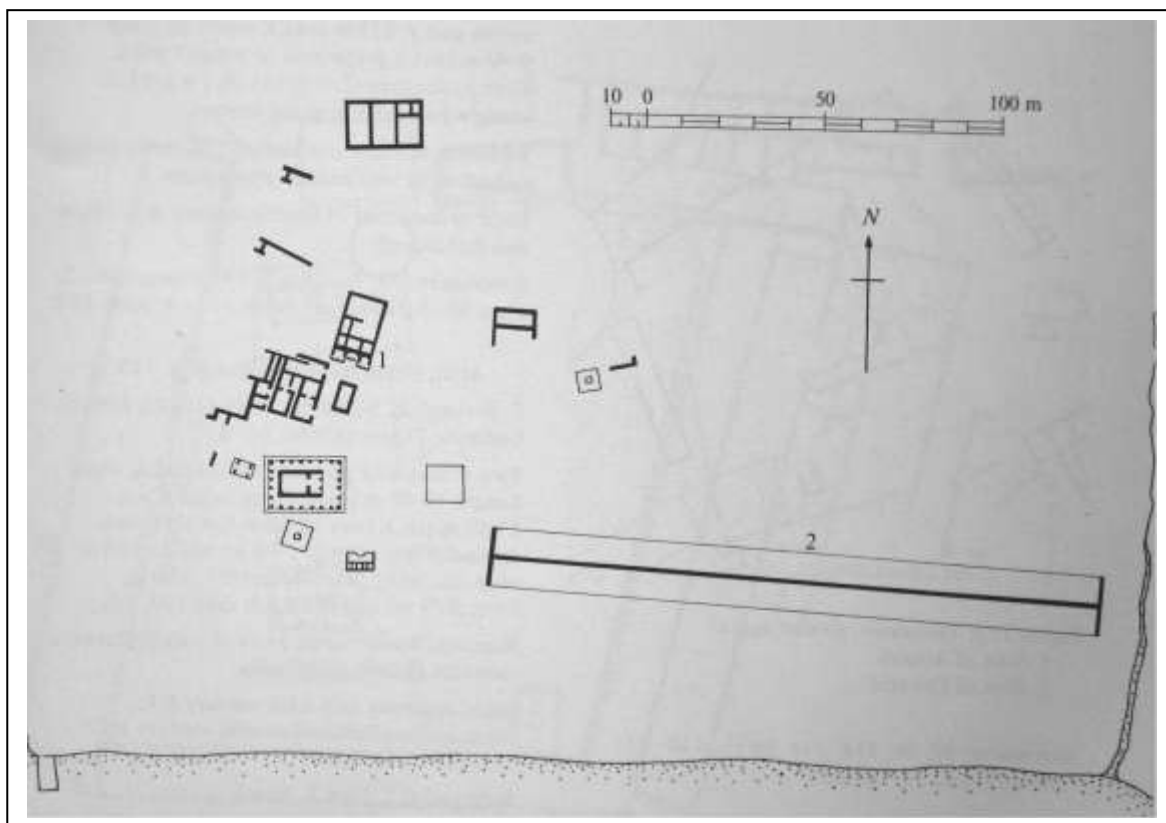
Εικόνα 79. Ορχομενός, Το Βουλευτήριο.

Εικόνα 80. Θήρα. Η φάσεις της Βασιλικής Στοάς κατά τον Balty.

Εικόνα 81. Αθήνα - Αγορά. Η Στοά του Διός

Εικόνα 82. Τήνος. Η διπλή στοά στο ιερό του Ποσειδώνα και της Αμφιτρίτης